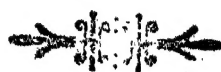

નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાયેલો

હિંદનો ઇતિહાસ.

પ્રાવેશિક, વર્નાક્યુલર કોલેજ તથા સાતમા,
ઠગુ અને પાંચમા યોજનાના વિદ્યાર્થી
આને અતિ ઉપયોગી.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

પદ્મલ. જોશીભાઈ વહેરીભાઈ.

તથા

શા. ડોહાલાલ ત્રીકમભાઈ.

નડીયાદ.

સં ૧૧૧૬૧૬

સને ૧૯૧૨

કોમન ૦-૭-૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

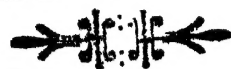
[ગજરાતી કાર્પોરાશ્નિ વિભાગ]

પ્રત્યક્ષમાલિકા ૪૨૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રિદ્દનો ઉત્તરમ

વિનય મધ્ય : ૮૪૪ : ૮૪૨ : ૪૫૪૪

નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાયેલો
હિંદનો ઇતિહાસ.

પ્રાવેશિક, વર્નાક્યુલરફાઇનલ તથા સાતમા,
છઠ્ઠા અને પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને
ખાસ ઉપયોગી

પ્રસિદ્ધ કરનાર.

પરેશ. જ્ઞાભાઈ વહેશીભાઈ
તથા

શા. છોટાલાલ ત્રીકમભાઈ

નડીઆદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

નડીઆદ—“શુજાત” પત્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
કુલગ્રંથ આપુણ શાહે છાપી.

સને ૧૯૧૨

સંવત ૧૯૬૮

ક્રીમન ૦-૭-૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈત-સંગ્રહ
૪૨૧૪

સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ આ પુસ્તક
રજિસ્ટર કરાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

હાલમાં નિશાળોમાં આવતા ઇતિહાસોમાંથી છાત્રાઓને સારા પ્રભુ કરવો ઘણો અઘરો વર્ક પડે છે. તથા વર્નાક્યુલર ફાઈનલ અને પ્રાવેશિક પરીક્ષાઓમાં પાસ થવા માટે જોઈતું ઉપયોગી ટીપ્પણુ તેમાંથી સળી આવતું નથી. આથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં નાખાસ થાય છે. તે દરકત દૂર કરવા ખાસ કરીને માર્ડન, વિફલ દાસ, મેરિસફીલ વગેરે ઇતિહાસોને આધારે આ ઇતિહાસ રચવામાં આવ્યો છે. તેમાં રાજ્યપદધારણ, વેપારરોજગાર, ચક્રતીપડતી, બ્રાહ્મસામ, સ્ત્રીકસ્થિતિ સુકળલા, જીવનચરિત્રો વગેરે દર્શકત ધણી સારી રીતે આપવામાં આવી છે. તથા આજ સુધીના વર્નાક્યુલર ફાઈનલ અને પ્રાવેશિક પરીક્ષાના સવાલો તેમજ તેનું સ્પષ્ટીકરણ વિષય પરત્વે કરવામાં આવ્યું છે.

નહિઆં,

જુલાઈ ૧૯૨૨.

}

કર્તા.

ધતિહાસ (ધતિ=એ પ્રમાણે+હ=ખરેખર+આસ=હોવું) એટલે
 થઈ ગએલા બનાવોનું વર્ણન. જે બની ગયું હોય તેનું ખરેખર
 આગેહૂબ વર્ણન તે ધતિહાસ. જુદા જુદા જનસ્વભાવ અને તેને
 અંગે બનતી રાજકીય ઉચ્ચપાથલ તથા વેપારરોજગાર, ધર્મ અને
 લોકાની રહેણીકરણી ઉપર થતી અસરોનું ઉપયોગી જ્ઞાન આપનાર
 સાધન ધતિહાસ છે. તે વૃદ્ધત્વના ધોળા વળી ઠ કરચડી આપ્યા વગર
 તરુણ પુરુષને વૃદ્ધ બનાવે છે. વળી બલિષ્ઠનું સ્થપન કરનાર, સત્યનો
 ઉપદેશ કરનાર અને માતાની પેઠે જીવનનું રક્ષણ કરનાર છે. તથા
 સમયનો સાક્ષી પ્રકાશક અને જીંદગીનો સ્વામી છે.

ધતિહાસથી થતા ફાયદા.

- ૧ સ્મરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ ડેળનાઈ મજાજી થાય છે. તથા
 તુલના અને વિચારશક્તિ વધે છે.
- ૨ રાજકીય બનાવો વિષે સુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવાની ટેવ પડે છે.
- ૩ સ્વદેશ પ્રેમ પ્રેમીય છે અને શહેરી તરીકે તેમજ પ્રજના અને
 રાજ્યના અંગ તરીકે આપણા શી કરજ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૪ નીતિબોધ અને સંસારિકજ્ઞાન મળે છે.
- ૫ સારાસાર સમજી સત્યનો જય અને કપડી અને દુરાચારીનો
 અંતે નાશ થાય છે એવું સત્ય હસે છે.
- ૬ ગમે તેવી અડચણ ખસેડવા સખત મહેનત કરવાની ટેવ પડે છે.
- ૭ ધતિહાસનું જ્ઞાન વર્તમાનપત્ર કે બીજી સાધારણ બાબતો
 સમજવામાં મદદ રૂપ થાય છે.

ધતિહાસ અને જીગોળનો સંબંધ—ધતિહાસ અને જીગોળનો
 સંબંધ ઘણો નિકટ અને ગાઢ છે. જે દેશનો ધતિહાસ શીખવે હોય

તે દેશની ભૂગોળ અવસ્થા શીખવતી જોઈએ. નકશા વગર ઇતિહાસ
 શીખવી શકાયજ નહિ. ઇતિહાસનું મૂળ ભૂગોળ એટલે દેશસ્વરૂપમાં
 રહેલું છે, માટે તેનું કુદરતી સ્વરૂપ સમજ્યા વિના તેમાંના પુરુષોત્તમ
 જીવનાચરિત્રો ખરીબર સમજતાં નથી. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ આ-
 યોદ્ધવા અને આસપાસની સ્થિતિ તેના ઇતિહાસ ઉપર ઘણી અસર
 કરે છે. લડાઈ વખતે લશ્કરની હીલચાલમાં, જયપરાજયમાં, રાજ્યો
 ની મર્યાદા તથા ઉદ્વેગઅસ્તની સ્થિતિ નક્કી કરવામાં કુદરતી સ્વરૂપ
 ઘણુંજ અસરકારક થાય છે, અને આજ સ્વરૂપને લીધે પ્રાચીન સુધારો
 રો હિંદુસ્તાન, ઇરાન, આસીરીયા અને ઇજિપ્તમાં પશ્ચિમદેશો કરતાં
 વહેલો થયો. વળી દ્રવ્ય સંપત્તિનો આધાર શરૂઆતમાં એજ કારણ
 ઉપર છે, અને દ્રવ્ય સંપત્તિ દેશના સુધારાનું અગત્યનું કારણ સર્વ
 પડે છે. આજ કારણથી યુરોપમાં પ્રથમ સુધારો ગ્રીસ અને ઇટલીમાં
 થયો હતો. આ ઉપરાંત પર્વતની હાર, ઉચ્ચપ્રદેશ, ખીણો, નદીઓ,
 જંગલો વગેરે તપાસવાથી જણાશે કે એ દેશ જીતવો ધણો અધરો
 છે અને શત્રુની સામે સહેલથી રક્ષણ થઈ શકે છે. વળી દ્વીપ દેવથી
 ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ ઉપર ઘણી અસર થઈ છે. તથા જાપાનને ધણો
 ફાયદો મળ્યો છે. આસપાસ જળવાન પ્રજા છે તો પણ આલ્પસપર્વતને
 લીધે સ્વતંત્રતા સ્વતંત્રતા જાળવી રહ્યું છે. એજ આલ્પસથી ઇટાલીની
 પ્રજા ઉત્તર તરફ વધતી અટકી છે. અયોદ્ધવા પ્રજાના ઇતિહાસપર
 ઘણી અસર કરે છે. સમશિતોષ્ણ કટિબંધની પ્રજા ચાલાક હોય છે
 ત્યારે ઉષ્ણ કટિબંધની વૈભવ અને વિલાસમાં મગ્ન થએલી હોય છે.
 વળી શીતકટિબંધમાં કે ઉષ્ણકટિબંધમાં મોટી ગળ કે રાજ્યો
 ઉદ્ભવ પામ્યાં નથી. કુદરતી સાહિત્યથી પણ પ્રજાના ઇતિહાસનું
 સ્વરૂપ ધરાય છે. આઈસલાંડના લોકો શુદ્ધિશાળી છે, પણ કુદરતી
 સાહિત્યો એવાં હોવાને લીધે કળાકૌશલ્યમાં આગળ વધતા નથી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ

- ૧ હિંદુ, આર્યલોકો, વેદનો સમય અને મહાભારતનો સમય.
- ૨ રામાયણનો સમય, દાવિડલોકો અને પ્રાચીનહિંદુ સમય.
- ૩ પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યો અને પ્રાચીન હિંદુ સમયની વિદ્યા કળા.
- ૪ બુદ્ધ અને જૈન.
- ૫ ગ્રીકલોકો, રીપીઅનલોકો અને બૌદ્ધસમયના રાજ્યો ને રાજ્યો.
- ૬ બૌદ્ધસમયનું હિંદ, વિક્રમાદિત્ય અને પુરાણો.
- ૭ પુરાણસમયના હિંદુઆચાર્યો તથા રજપુતો.
- ૮ મુસલમાનો, મહમદગીજની અને મહમદધોરી.
- ૯ અશ્વધાન કે પઠાણ રાજ્યો અને લેમુર તથા દખ્ખણપર અશ્વધાનો નાહુમલા.
- ૧૦ આઝમી અને વિજયનગરનું રાજ્ય તથા દક્ષિણનાં મુસલમાનીરાજ્યો.
- ૧૧ મોગલ પાદશાહો અને સુરવંશના રાજ્યો.
- ૧૨ મરાઠા અને પેશ્વા.
- ૧૩ ચૂરોપી પ્રગ્નની શરૂઆત.
- ૧૪ અંગ્રેજને ફ્રેંચોના ઝપડા તથા મીરજપુર, હૈદર, કલાઈવિ વગેરે.
- ૧૫ ગવર્નર જનરલોની હકીકત.
- ૧૬ વાઇસરોયોની હકીકત.
- ૧૭ પરચુરણ હકીકત.

હિંદના ઇતિહાસ.

૧. હિંદના મુખ્ય પર્વતો અને નદીઓ.

સીમા-હિંદની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન અને અરબીસમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે ચીન તથા બંગાળી અખાત છે.

હિમાલય [હિમ+આલય=અરણ્ય 'ઠેકાણું'] આ દુનિયામાં હિંદમાં ઉંચો પર્વત છે. તેના શિખર ઉપરનો અરધ કોષ દિવસ પીગળતો નથી. ત્યાં એટલી બધી ઠંડી છે કે માણસ કે જનનવર કોઈ જીવી શકતાં નથી. તેમ જાડ પણ ઉગી શકતાં નથી. એ પર્વત મોટી દિવાલરૂપે હોવાથી દેશનું રક્ષણ થાય છે, અને કોઈથી જઈ શકાતું નથી, પરંતુ વાયવ્ય અને ઇશાન કોણની ખીણોમાં થઈને લોકો આવ જીવી શકે છે. વાયવ્યકોણ તરફ સુલેમાન પહાડમાં થઈને આવવાનો મુખ્ય માર્ગ ખૈબરઘાટ છે, અને ઇશાન તરફ પતકોઈ ડુંગરો અને હિમાલયના પૂર્વ છેડાની વચ્ચે બ્રહ્મપુત્ર નદી વહે છે.

હિમાલયની દક્ષિણે મોટું હિંદુસ્તાનનું મેદાન આવેલું છે. તેના પશ્ચિમ ભાગને સિંધુનો નીચાણનો પ્રદેશ અને પૂર્વભાગને ગંગાનો નીચાણનો પ્રદેશ કહે છે. તેમાં સિંધુ અને ગંગા એ બે મોટી નદીઓ આવેલી છે. હિંદની મધ્યમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુટા પર્વત આવી રહેલા છે. તે હિંદના દક્ષિણ ભાગને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. આ જુદા પડેલા ભાગને દ્રવિડી કહે છે. તેમાં ઘણા ડુંગરા અને નદીઓ આવેલી છે. તેની પશ્ચિમે પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વમાં પૂર્વઘાટ નામના ડુંગરો આવેલા છે.

આર્ય લોકો.

આર્ય—પહેલાંના વખતમાં હિંદમાં વસનારા લોકો વિષે માહિતિ આપનાર જુનામાં જુનું પુસ્તક વેદ છે. તે વેદ ઉપરથી જણાય છે કે આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર પંજાબમાં કદાવર ગોરા માણસની જુદી જુદી જાતો રહેતી હતી. આ લોકોને આર્ય (ઉમદા) કહીશું.

હિંદમાં આવ્યા પહેલાં (મૂળ રહેઠાણમાં) આર્યોની હાલત—આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ તુર્કસ્તાન (મધ્ય એશિયા) માં હતું. તેઓ ઉંચા, ગોરા ને સુંદર હતા. તેમનાં કપાળ બવ્ય હતાં. આ લોકો ગામડાં અને કસબામાં રહી બળદ તથા ઘેટાં રાખી જમીન ખેડતા અને ઘઉં તથા જવ પકવતા હતા. વળી ૩ કાંતી લુગડાં વણતા અને કાંસાના બાલા, છરા વગેરે હથિયાર બનાવતા હતા. તેમનાં પાસે પાસે રહેતાં કેટલાંક કુટુંબોની એક જાત કે ટોળી બનતી. આ ટોળીનો ઉપરી મુખી કે આગેવાન હતો તેની સરદારી નીચે તેઓ લગદમાં જતા હતા.

મૂળ રહેઠાણમાંથી ફેલાવો—તેમની ટોળીઓ મોટી થવાથી મૂળ રહેઠાણમાં સમાવેશ થઇ શક્યો નહિ એટલે કેટલીક ટોળીઓએ નૈઋત્ય કોણમાં જઈ ઇરાનમાં (આર્ય ઉપરથી ઇરાન) પારસી રાજ્ય સ્થાપ્યું. બીજી પશ્ચિમ બાજી ગઇ. તેના કુળમાં હાલ ગ્રીક, રોમન, અંગ્રેજ વગેરે છે, અને ત્રીજી અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ ખેખર ઘાટને માર્ગે પંજાબમાં આવી. તેના વંશજો હિંદી આર્યો છે.

હિંદી આર્યો અને તેમની સ્થિતિ—જે આર્યો હિંદમાં આવ્યા તેમને હિંદી આર્યો કહે છે. તેમને લખતાંવાંચતાં નહિ આવડવાથી તેઓ મંત્રો પોતાનાં હોઠરાંને મોટે બોલતાં શીખવતા. ઉપર લખવાનો હુન્નર હાથ લાગવાથી મંત્રો લખાયા; તેને વેદ કે અસલના જ્ઞાનીઓનાં વચન કહે છે. હિંદી આર્યો પંજાબમાં રહી, જંગલ કાપી જમીન ખેડતા, ધકું તથા જવ પકવતા અને સુખી જીવગી સુખરતા હતા.

આર્યોનો ધર્મ—તેઓ તેજસ્વી હિતકારી દેવાને પૂજતા. તેમને રાંધવા તથા તાપવા દેવતાની જરૂર હોવાથી અગ્નિ દેવની પૂજા કરવા લાગ્યા. તથા અનાજ પકવવા વરસાદની જરૂર હોવાથી ઇંદ્રની પૂજા કરવા લાગ્યા. તેઓ માનતા હતા કે વરસાદગર્જના એ ઇંદ્રનો ધ્વની છે, વીજળીના ચમકારા એ તેના બાલા છે, અને આ બાલા ઝોંચી તે વરસાદ વરસાવે છે. વળી તેઓ આકાશની વરણ દેવને નામે, સૂર્યની સવિતૃ દેવને નામે, હવાની વાયુ દેવને નામે, ગર્જના કરતા વાદળની રૂદ્રને નામે અને પ્રાતઃકાળની ઉપસને નામે પૂજા કરતા. તેઓ માનતા કે મુઆ પછી ખાતમા પ્રકાશિત સુખમય દુનિઆમાં જાય છે અને માણસને મુઆપછી ચમરાળ પાસે ઇન્સાફ લેવા જવું પડે છે.

હિંદુઓ અને પ્રાચીન આર્યોનો મુકાબલો—તેઓ હિંદુઓ કરતાં ધણી બાજતમાં જુદા પડતા. તેમનામાં ન્યાત, દહેરાં તથા મૂર્તિપૂજા નહોતી, સ્ત્રીઓ યોગ્ય ધણી પસંદ કરી પરણતી અને પુનર્લગ્ન થતાં. વળી તેઓ અનાજ તથા માંસ ખાતા અને સોમ નામે હોડવાનો ફેરી રસ પીતા.

વેદનો સમય. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૫૦૦

અનાર્યો—આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રંગના જંગલી લોકો વસતા હતા. આર્ય કવિઓએ તેમને દસ્યુ કે દાસ કહ્યા છે. વેદના મંત્રોમાં તેમને કાળી ચામડીવાળા, ખેડોળ ચહેરાવાળા, અપટા નાકવાળા, કાચું માંસખાનારા અને નાસ્તિક કહ્યા છે. તેમને આર્યોએ ગુલામ બનાવ્યા અને રાક્ષસ, અસુર, દાનવ, દૈત્ય વગેરે નામ આપ્યાં.

અનાર્યો સાથે લડાઈ—આર્યોએ પંજાબમાં પથરાઈ દસ્યુ લોકોને હાંકી કાઢવા માંડ્યા. અનાર્યોએ પોતાનાં સુંદર ઘર અને રૂળ-રૂપ જમીન જમીરી રસાકસી સિવાય છોડી નહિ. તેમની સાથે આર્ય લોકોને ઘણી લડાઈઓ થઈ. છેવટે આર્યો વિજયી થયા, તેમનાં કુટુંબો એક પછી એક વધતાં ગયાં અને ૫૦૦ વર્ષમાં સ્વસ્વતી નદી સુધી જઈ પહોંચ્યા. તેમણે જંગલો કાપી અને ખેતરો બનાવ્યાં તથા ઘડું અને જવ પકવવા માંડ્યા.

બ્રહ્માવર્ત—આ પ્રદેશ રૂળ-રૂપ હતો. તે દ્યપદતી (ધધર) અને સ્વસ્વતી નદીઓની વચ્ચે ૬૦ માઇલ લાંબો અને ૨૦ માઇલ પહોળો હતો.

વેદનો સમય—આર્યો જે ૫૦૦ વર્ષ પંજાબમાં રહ્યા તે કાળને વેદનો સમય કહે છે.

વેદ—એ ચાર છે. (૧) રૂઘ્વેદ-તે સૌથી પહેલો રચાયો છે. તેનો અર્થ સ્તુતિનો વેદ થાય છે. તે જુનામાં જુનું પુસ્તક છે. તેમાં ઇંદ્ર, અગ્ની અને બીજા દેવાના ૧૦૨૮ મંત્રો છે.

(૨) યજુર્વેદ—તેમાં યજ્ઞ સંબંધી મંત્રો છે. એ મંત્રો બલુનારને અર્ચનું કહે છે. એમાં જે ભાગ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ અને શુક્લ યજુર્વેદ. આ વેદને આર્યોનું પ્રાર્થના પુસ્તક કહે છે.

(૩) શામ્વેદ—તેમાં ગોરા યજ્ઞ વખતે જે મંત્રો બલુતા હતા તે લખેલા છે. એ મંત્રો બલુનારને ઉદગાત્રિ કહે છે. આ વેદને આર્યોનું સ્તોત્ર પુસ્તક કહે છે.

(૪) અથર્વવેદ—તે પહેલા ત્રણ પછી ગણી મુદતે રચાયો. તેમાં લખેલી ઠડીઓ બલુવાથી સંકટ દૂર થાય છે. એ બલુનારને ગોર કે બ્રહ્મા કહે છે.

મહાભારતનો સમય. ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ૧૨૦૦

(માર્કન ઇતિહાસ પ્રમાણે પહેલો મહાભારતનો સમય અને પછી રામાયણ પણ આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે પહેલું રામાયણ, અને પછી મહાભારત)

હિંદી આર્યોના ફેલાવો—આર્યો પંજાબમાં પથરાયા પછી તેમને માહુમ પડ્યું કે નવા નવા આર્યો જૈમ્બરવાટમાંથી આવ્યા કરે છે. તેમનો સમાસ પંજાબમાં થશે નહિ, અને પૂર્વમાં રસાળ દેશ છે. આમ ખારી તેઓ જમના ઓળંગી ગંગા તરફ ગયા અને બ્રહ્મર્ષિ દેશમાં વાસ કર્યો. પછી તેમણે પાંચ નગર વસાવ્યાં (૧) હિંદ દેવ હિપરથી હિંદ્રપ્રસ્થ જેને હાલમાં દિલ્લી કહે છે. (૨) હસ્તિનાપુર (૩) આગ્રા (૪) કાંપિલ્ય કે કનોજ અને (૫) પ્રયાગ અથવા અલ્લાહાબાદ. છેવટે ઉત્તર હિંદમાં વસ્તી વધવાથી વિંધ્યાચળ ઓળંગી દક્ષિણમાં ગયા.

અહર્ષિ દેશ—ધણુખરા આર્યો ગંગાને જમનાના ફળ-દુપ પ્રદેશમાં જન્મ વસ્યા. અહીં તેમણે ધણા મત્રો રચ્યા, તે ઉપરથી તે પ્રદેશ અહર્ષિ અથવા જ્ઞાની ઋષિઓનો દેશ કહેવાયો.

આ પ્રદેશમાં પથરાતાં આર્યોને ૩૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ ૩૦૦ વર્ષના સમયને એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ૧૨૦૦ ના વખતને મહાભારતનો સમય કહે છે. કાનણ કે જુનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંનું 'ખીજુ' મહાભારત છે. તેમાં થએલી લગાઇનું વર્ણન એકઠું કરીને વાસે પુસ્તક બન્યું છે. એની અંદર ૧૮ પર્વ છે.

મહાભારત—આ ઇતિહાસ ભારત કે કુરુ અને પાંચાલ એ બે કુટુંબનો છે. ભરતના વંશજોની રાજધાની હસ્તિનાપુર અને પાંચાલની કનોજમાં હતી. ભરત કુટુંબનો ધૃતરાષ્ટ્ર નામે રાજા જન્મથી આંધળો હતો; તેથી તેનો નાનો ભાઈ પાંડુ રાજ્ય કરતો હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને ૧૦૦ દીકરા હતા. તે કુરુના નામ ઉપરથી કૌરવ કહેવાયા. તેમાં મોટો દુર્યોધન હતો. પાંડવો પાંચ હતા. તેમનાં નામ યુધિષ્ઠિર, બીમ, અર્જુન સહદેવ અને નિકુળ. પાંડવ અને કૌરવો હસ્તિનાપુરમાં એકઠા ઉછર્યા હતા. પાંડુના મરણ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર ગાદીએ બેઠો અને કૌરવોએ પાંડવોનો નાશ કરવા તેમને લાક્ષગૃહમાં બાળ્યા. તેમાંથી તેઓ મહામુશીબતે બચ્યા અને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર—પાંચાલ દેશના -દુપદ રાજાને દ્રૌપદી નામે દીકરી હતી. તેને પરણાવવા તેણે સ્વયંવર રચ્યો. તેમાં નિશાન તાડીને મરજી વિંધી તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. ધણા રાજાઓએ

નિશાન વિધવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ફ-તેહમંદ થયા નહિ. છેવટે અર્જુને મચ્છવેષ કર્યો તથા દૌપદીએ તેને વરમાળ પહેરાવી, પણ બૂઝથી માની આપેલી આશિષને તાબે થઈ પાંચે પાંડવો દૌપદી સાથે પરણ્યા.

રાજ્યપ્રાપ્તિ અને વનવાસ—પાંડવોને હસ્તિનાપુરનો અડધો મુલક મળવાથી તેમણે ઈર્દ્રપ્રસ્થ વચ્ચાળ્યું અને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા; પરંતુ કૌરવોને શાંતિ ન વળવાથી તેમને જુગદું રમવા બોલાવ્યા અને કપટથી હરાવી રાજ્યપાટ અને પત્ની વગેરે લઈ લીધું તથા ૧૨ વર્ષ વનવાસ કાઢ્યા. પાંડવોએ વનવાસ ભોગવી રાજ્ય પાછું મળ્યું પણ કૌરવોએ આપ્યું નહિ.

મહાભારતનું યુદ્ધ—પાંડવોને કૌરવોએ રાજ્ય પાછું નહિ આપવાથી બંને દુકુંબો વચ્ચે પાણીપત કહેવાતા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં લડાઈ થઈ. તેમાં કૌરવોનું ૧૧ અને પાંડવોનું ૭ એમ *૧૮ અક્ષૌહિણી સૈન્ય ભેગું થયું. બંને પક્ષમાં ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. ૧૮ દિવસ દારણ્ય યુદ્ધ ચાલ્યું અને ઘણાં માણસ મરાયાં. છેવટે કૌરવોનો નાશ થવાથી પાંડવોને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મળ્યું. આ વખતે કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તે હાલમાં દેવ તરીકે પૂજાય છે. પછી પાંડવો અર્જુનના પૌત્રને માદી આપી હિમાલયમાં ગયા.

*એક અક્ષૌહિણીમાં ૨૧૮૭૦ રથે ચઢી લડનારા, તેટલાજ હાથીવાળા, તેનાથી ત્રણ ગણા ઘોડેસ્વાર અને પાંચ ગણું પાયદળ = ૨૧૮૭૦ કુલ સૈન્ય થાય.

૨. રામાયણનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦-૧૦૦૦

મધ્ય દેશ અને તેની જાતો—આ સમયમાં આર્યો હિમાલય અને વિંધ્યાચળ વચ્ચેના બહોળા પ્રદેશ સુધી ગયા. અને તેનું નામ મધ્યદેશ પાડ્યું. બારત અને પાંચાલ જાતો ઉપરાંત આ પ્રદેશમાં કાસલ, વિદેહ અને કાશી જાતો હતી. કાસલ લોક જે પ્રદેશ હાલ આંધ્ર કહેવાય છે ત્યાં રહેતા. તેમની રાજધાની અયોધ્યા હતી. વિદેહ લોક હાલના તિરહાટમાં રહેતા. તેમની રાજધાની મિથિલા હતી. અને કાશી લોકનું મુખ્ય શહેર કાશી હતું. હાલ તેને બનારસ કહે છે.

આર્યોને આ મુલકમાં પચસતાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. આ ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીના સમયને રામાયણનો સમય કહે છે. આ હિંદુઓનો ત્રીજો અંક છે. હાલમાં વાલ્મિકિ, વ્યાસ અને તુલસીદાસનાં બનાવેલાં રામાયણનાં પુસ્તકો મળી આવે છે. તેમાં રામ અને રાવણ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન છે.

બ્રાહ્મચર્ય—આર્યો ગંગા અને જમનાના પ્રદેશમાં વસતા ગયા અને યજ્ઞ ઉપર દેખરેખ રાખનાર બ્રાહ્મણ ઋત્વિજોની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેઓ યજ્ઞના નિયમોમાં વધારો કરતા ગયા, અને દરેક શું કામ કરવું તે સમજાવવા વેદને લગતા વધારાના નિયમોનું શુદ્ધ પુસ્તક લખાવું આને બ્રાહ્મણગ્રંથ કહે છે. ઋગ્વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વેદના મંત્ર બાળનાર બ્રાહ્મણોએ કેવી રીતે કામ કરવું તે બતાવ્યું છે. શાંમવેદનો બ્રાહ્મણગ્રંથ સોમયજિહ્વાન વખતે મંત્ર ગાનારને મદદકર્તા થાય છે. યજુર્વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથમાં ઋત્વિજે શી ક્રિયા કરવી તે બતાવ્યું છે અને અથર્વવેદનામાં કડીઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી છે.

આરણ્યકગ્રંથ—આ બ્રાહ્મણગ્રંથો જંગલમાં રહેતા સાધુ-પુરોહિતો માટે રચવામાં આવ્યા. આ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના સંબંધમાંજ છે. શામવેદ અને અથર્વવેદના નથી.

ઉપનિષદ—આપણે ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં જવાના છીએ? આ દુનિઆતું મૂળ શું હશે? વગેરે બાબતો પર વિદ્વાન પુરોહિતોના વિચાર જે પુસ્તકમાં લખાયા તે ઉપનિષદ કહેવાયાં. તે બ્રાહ્મણ ગ્રંથની પછી અને ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં ચળેલાં હોય એમ લાગે છે. એ રચનારતું 'ધારતું' એવું છે કે જેમ મહાસાગરમાંથી પાણીની વરાળ થઈ આખરે વરસાદ રૂપે પાછી તેમાં ભળી જાય છે. તેમ સઘળો વસ્તુઓ ઇશ્વર તરફથી આવે છે અને પાછી તેમાં ભળી જાય છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિગ્રંથો—હિંદુઓએ પાંચાના જુના ગ્રંથોના બે ભાગ પાડ્યા. તેમાંના (૧) શ્રુતિ અને (૨) સ્મૃતિ છે. શ્રુતિનો અર્થ સાંભળેલું થાય છે, અને તેમાં વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યકને ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ ઇશ્વર રચિત છે. સ્મૃતિનો અર્થ યાદ રાખેલું કે દંત કથાથી સાંભળેલું થાય છે, અને તેઓ પ્રાચીનથી રચાયા છે. તેઓ મહાભારત, રામાયણ વગેરે છે.

રામની કથા.

રામની કથાને રામાયણ કહે છે. અયોધ્યાના દશરથ રાજાને ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમાં કૌશલ્યા સાથી મોટી, બીજી સુમિત્રા અને ત્રીજી સૌથી નાની કૈકેયી હતી. આ છેલ્લી રાણી પર રાજાનો વધારે પ્રેમ હતો. કૌશલ્યાનો પુત્ર રામ દયાળુ, બહાદુર અને સત્યવાદી હતો.

તેથી તેના પર લોકોની ધણી પ્રીતિ હતી. સુમિત્રાને લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન નામના છોકરા હતા અને કૈકેયીને ભરત હતો.

સીતા સ્વયંવર—મિથિલા નગરીના રાજા જનકને સીતા નામે ખુશસૂરત કન્યા હતી. એ સીતાને પરણાવવા જનકે સ્વયંવર રચી દેશ દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કર્યા. જનક પાસે મહાદેવનું આપેલું મોટું ધનુષ્ય હતું. તે ધનુષ્ય જે કોઈ વાળે તેને પરણવાનો વિચાર સીતાનો હતો. સ્વયંવરમાં ઘણા રાજાઓ આવ્યા હતા. લંકાનો રાજા રાવણ પણ આવ્યો હતો, પણ એ ધનુષ્ય કાઢ્યો ઉપાડી ચક્રાયું નહિ. છેવટે રામે આવી સહેલથી વાળી તેના એ કડકા કર્યા માટે સીતાએ રામને વરમાળ પહેરાવી. પછી જનકે તેમનાં લગ્ન કર્યા.

રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ—દશરથ રાજા વૃદ્ધ થવાથી રામને યુવરાજ નીમવાનો વિચાર કર્યો. આથી ગામના બધા લોકો આનંદ પામ્યા, પણ તે વાત સાંભળી કૈકેયી ગુસ્સે થઈ અને રાજા તેને મળવા આવ્યા ત્યારે તેણે અત્યાપાટ પડી બધાં ઝવેરાત ફેંકી દીધાં, અને પોતાને આપેલું વચન માગી રામને ૧૪ વર્ષ વનવાસ કરાવ્યો. **રામનો વનવાસ**—રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા સીતા અને લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે તૈયાર થયાં. રામના વનવાસથી દશરથ શોકાતુર થઈ મરણ પામ્યો. ભરતે રામને યાજ્ઞ વાળવા બહુ આગ્રહ કર્યો, પણ યાજ્ઞ ન વળવાથી રામની પાહુકા ગાદી ઉપર મૂકી તેમના આવતા સુની રાજ્ય કર્યું. હવે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ ગોદાવરીને કાંઠે રહેતાં હતાં. ત્યાંથી રામ અને લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં એક દિવસ રાવણ સીતાનું હરણ કરી લંકામાં લઈ ગયો, અને લગ્ન કરાવતું કહ્યું પણ

સીતાએ તેની સામે દષ્ટિ પાડી કરી નહિ આવી રાવણે તેને આગમાં ચોક્કી પહેરા નીચે રાખી.

પછી રામે સીતાની ભાળ મેળવી સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે વાન-રાત્રી દોસ્તી કરી, અને સૈન્ય લઈ લંકામાં ગયા. ત્યાં રાવણને મારી વિભિષણને ગાદી આપી. પછી વનવાસ પૂરો થવાથી અયોધ્યામાં આવી રાજ્ય કર્યું. તેના મરણ પછી હિંદુઓ તેને દેવ તરીકે પૂજે છે. તેને લવ અને કુશ નામે બે પુત્ર થયા હતા. રજપૂતો તેમના વંશના હોય એમ લાગે છે.

દ્રાવિડ લોકો.

દ્રાવિડ—આ લોકો ક્યારે અને કેવી રીતે હિંદમાં આવ્યા તે બાદમાં જણાવું નથી, પણ જે વખતે આર્યો ઉત્તર હિંદમાં પથરાયા ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં દ્રાવિડ લોકો વસતા હતા. તે લોકો આર્યોના પહેલાં આવતા હતા. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે જે રસ્તે આર્ય લોકો આવ્યા તેજ રસ્તે દ્રાવિડો આવી સીધા દક્ષિણમાં ગયા. વળી કેટલાકનું ધારણું એવું છે કે હિંદી મહાસાગરમાંથી નીકળી આવેલા વિશાળ પ્રદેશમાંથી તેઓ આવ્યા હતા. તે પ્રદેશ પાણી ફરી વળવાથી હાલ દેખાતો નથી.

ભાષા—સમગ્ર દ્રાવિડો પ્રથમ એકજ ભાષા બોલતા હતા; પરંતુ વખત જતાં અને જુદા જુદા ભાગોમાં વસવાટી દ્રાવિડ ભાષાનો અવગ્રહ થઈ તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કાનડી ભાષા બોલવા લાગ્યા.

સ્થિતિ અને ધર્મ-એ લોકોએ આવીને ધાર્ગ જંગલો કાપી નાખ્યાં અને ગામ વસાવ્યાં. દરેક ગામના લોક મુખીના કહેવા પ્રમાણે આસતા. તેઓ પીતાની સાથે લાવેલા દોરોનું દૂધ પીતા અને નાગ તથા ઝાડની પૂજા કરતા. દેવના ઉપર તેમની પ્રીતિ નહોતી, પરંતુ તેમને લોહી પીવું વધારે ગમે છે એમ સમજી તેમને ખુશ કરવા બકરાં, કુકડાં ને પાડાનો વધ કરતા. આ લોકો ગરમ દેશમાં રહેવાથી વધારે કાળા હતા.

૩ પ્રાચીન હિંદુ સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦-૩૦૦

આર્ય લોકો આશરે ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી આર્ય મટી હિંદુ કહેવાવા લાગ્યા. ઉત્તરહિંદમાં પાછલાં ૧૦૦૦ વર્ષ દરમ્યાન આર્ય લોકો પથરાયા હતા. ત્યાં તેમની પહેલાં ઘણી મુદતથી આવેલા દસ્યુ કે દાસ કહેવાતા અનાર્ય લોકો વસતા હતા. એમની વસ્તી આર્યો કરતાં લગભગ ૫૦ ઘણી હતી; પરંતુ તેઓ આર્ય જેવા જોરાવર અને બહાદુર નહોતા. તેમની જાતનાં નામ બીજા, નાગ, સંતાલ, કંધ વગેરે છે. એમની વસ્તી ૧૦ લાખ ઉપરાંતની છે. ખીજા ગૌડ મધ્ય હિંદમાં રહેતા હતા. તેમની વસ્તી આશરે ૧૫ લાખની છે.

આર્યોએ આવી બધા અનાર્યોને હાકી કાઢ્યા નહોતા. તેમાંના ઘણાખરા અર્યોની નોકરીમાં કામલ થયા હતા. પણ તે તેમની ભાષા શીખ્યા, મિત્ર બન્યા અને કન્યાઓ પરણી તેમની સાથે જીવી ગયા.

ચાર વર્ષ—અસહના વખતમાં વડીલો દેવોની પૂજા કરતા, ઠાકરાઓ ખેતી કરતા, હુગડાં વણતા અને લડાઇમાં પથુ જતા હતા. સ્ત્રીઓ ખાંચો દોહતી, રૂ કાંતતી અને ખીજો ઘરઘંધો કરતી હતી, પથુ જ્યારે તેઓ ઉતર હિંદમાં પથરાયા ત્યારે લડાઇમાં શેકાવાથી દેવની પૂજા તથા મંત્રો શીખવાની પુરસદ મળી નહિ; તેથી દરેકને જુદું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ રીતે ધંધાને લઇને ચાર વર્ષે જતી.

(૧) **બ્રાહ્મણ-ભણવું** ને ભણાવવું, યજ્ઞ કરવું ને કરાવવું તથા દાનલેવું અને આપવું એ છ કર્મો બ્રાહ્મણનાં ગણાવા લાગ્યાં.

(૨) **ક્ષત્રી-પ્રજનનું** નક્ષણ કરવું, યુદ્ધમાં લડવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવું તથા ભણવું એ કર્મો ક્ષત્રીનાં ગણાવા લાગ્યાં.

(૩) **વૈશ્ય-દાન, યજ્ઞ અને ભણવા** ઉપરાંત ખેતી કરવી, દોર પાળવાં, વેપાર કરવો અને વ્યાજ વટંતર કરવું એ કર્મો વૈશ્યનાં ગણાવા લાગ્યાં.

(૪) **શૂદ્ર-ખીજ વર્ણોની** સેવા કરવી તથા સામાન્ય મજૂરી કરવી. આ શૂદ્રની વરતી બધી વર્ણોમાં સૈથી વધારે હતી.

આ પ્રમાણે ૩૦૦૦ વર્ષપર ચાર વર્ષવાળી હિંદુ કામ જતી. તે મનુના વખતમાં બંધાઇ રહી હતી. પાછળથી ધંધાને અનુસરીને ચારની સંદર્ડો સાંપતિ જતી. એ જુદી જુદી જાતના લોકોનો એકબીજા સાથે ભાણુવ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર નથી.

જે જંગલી પુરાની લોકો આર્યો સાથે ભળી ગયા નહિ તેમને આર્યોએ વશ કરીને મુલામ જનાવ્યા. તેઓ સૈથી નીચા ગણાઇ ચંડાળ કે બહારવસીઓ કહેવાયા. તેમને ગામમાં પેસવા નહિ દેવાથી બહાર જુંપડીમાં પડી રહેતા હતા.

હિંદુ ધર્મના દેવ-આર્યોએ પાછળથી ઈંદ્ર અને અગ્નિની પૂજા વિસારે પાડી અને આર્યો તથા તુરાનીના ધર્મનું મિશ્રણ કરી નવો હિંદુ ધર્મ બનાવ્યો. તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ દેવો સ્થપાયા. બ્રહ્મા એ સર્જનકર્તા, વિષ્ણુ પાલનકર્તા અને શિવ નાશ કરનાર છે એમ લોકો માને છે. આ સિવાય બીજા અગણિત દેવો દાખલ થયા હતા.

ઉપરના ૭૦૦ વર્ષના કાળને પ્રાચીન હિંદુસમય કે બ્રાહ્મણ સમય કહેઈ, કેમકે તે વખતે બ્રાહ્મણોની સત્તા વણી હતી.

પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦-૩૦૦

આ સમયમાં મોટાં હિંદુ રાજ્યો ધણાં હતાં. તેમાં કેટલીક જગ્યાએ ક્ષત્રી રાજાઓ અને કોઈ જગ્યાએ શુદ્રરાજાઓ અમલ હતા. દરેક રાજ્યમાં પોતાની જુદી કચેરીઓ, જુદા અમીરો, જુદા લડવૈયા જુદા કવિ અને જુદા પુરોહિતો હતા.

ઉત્તરહિંદનાં રાજ્યો—૧ મગધનું રાજ્ય—સૌથી જોરાવર ને પ્રસિદ્ધ રાજ્ય મગધ (દક્ષિણ બિહાર) નું હતું. તેમાં જુદા જુદા વંશજોએ સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેણે ગંગાના પ્રદેશનાં ધણાંખરાં રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં.

(૨) અંગ [બિહાર] (૩) વંગ [પૂર્વ બંગાળ] (૪) કલિંગને ત્યાં એાદીઆનો પ્રદેશ હતો. (૫) અવન્તી [માળવા] અને (૬) સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય ગુજરાતમાં હતું.

દક્ષિણનાં પ્રાચીન રાજ્યો—(૧) પાંડ્ય—એ રાજ્ય તામિલ ના પ્રદેશમાં હતું. તેની રાજધાની મદુરામાં હતી.

- ૨) ચૌહાણ-આરાજ્ય પાંડવની ઉત્તરે તામિલ પ્રદેશમાં હતું. તેની રાજધાની કાંચી (કાંચેવરામ) માં હતી.
- (૩) ચેરા-આ રાજ્ય મલેશ્વરમાં હતું. તેની રાજધાની તાલકંદમાં હતી.
- (૪) કેરલ-આ રાજ્ય મલબાર ને ત્રાવણકોરમાં હતું.
- (૫) ચાંદ્રિરાજ્ય-આ રાજ્ય ગોદાવરીની આસપાસના નીચાણના પ્રદેશમાં હતું. તેની રાજધાની વરંચુળમાં હતી. તેની એક શાખાએ મમખતું રાજ્ય જીતી લીધું હતું.

ઉપરનાં ચૌહાણ અને પાંડવ રાજ્ય વચ્ચે નિરંતર ઝઘડા ચાલ્યા કરતા હતા. કેટલાક કહે છે કે આ રાજ્યો ક્ષત્રીરાજ્યોએ ઉત્તરમાંથી આવીને સ્થાપ્યાં હતાં, અને કેટલાક કહે છે કે અસલથી જ ત્યાં દ્રાવિડ લોકોનું રાજ્ય હતું. અગરત્ય નામે અર્ધા પાંડવ રાજ્યની કચેરીમાં રહ્યા હતા, અને લોકોને બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. આ અગરત્યા નામ ઉપરથી પશ્ચિમમાં પાંડવ ઉંચામાં ઉંચું શિખર અગરત્ય મહાઈ કરવાય છે.

દક્ષિણનો હિંદુ ધર્મ અને શ્રેષ્ઠ-આ વખતે બ્રાહ્મણો દેશમાં ફરી પોતાનો ધર્મ, ભાષા અને રીતરિવાજ ખર્ચે દાખલ કરતા ગયા. દક્ષિણના દ્રાવિડ બ્રાહ્મણોના ધણા દેવોને માનવા લાગ્યા, અને ભાષામાં ધણા સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કર્યા. એમ ઉત્તરના આર્યોએ હથિઆર બળે નહિ પણ પ્રવિણતાથી દક્ષિણ હિંદના લોકોને વશ કર્યા. આ વખતે દ્રાવિડ લોકોએ મોટાં શહેરો અને દેવળો બાંધ્યાં તથા જ્ઞાનમાં વધારો કર્યો; પણ જુના મત અને દેવોને ચાંપી રહ્યા. દ્રાવિડ લોકોના તે પથર, ઝાડ, સાપ અને ભૂતપિશ્ચાય પ્રત્યેના આક્રીનના

વિચારો સાથે ઉત્તરનો હિંદુ ધર્મ મળી દક્ષિણનો હિંદુ ધર્મ બન્યો.

આવા ફેરફાર મધ્યહિંદમાં પણ થયા, અને વધતાં વધતાં આખા હિંદમાં હિંદુ ધર્મ દાખલ થયો. દરેક પ્રજાએ પોતાની અસલ ભાષા અને જૂના દેવો કાયમ રાખ્યા, પણ તેની સાથે નવા સંસ્કૃત શબ્દો અને ખ્રીસ્ત દેવતાઓ દેવાની પૂજા કરવા લાગ્યા.

પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં વિદ્યાકળા.

ઈ. સ. પ. ૧૦૦૦-૩૦૦

બ્રાહ્મણોની જુદી વર્ણ બન્યા પછી તેમને અભ્યાસને માટે યુક્તળ વખત મળવા લાગ્યો; તેથી તેઓ કાયદા બનાવવા, કવિતા રચવા અને હુલ્લકળા શીખવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણોએ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી વ્યાકરણ બનાવ્યાં. તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈયાકરણ મહાન પાણિનિ થયો. તેનો બનાવેલો વ્યાકરણનો ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે મહાદેવે આપેલાં ૧૪ સૂત્રો ઉપરથી વ્યાકરણ બનાવ્યું હતું.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર—તેમને ચંદ્ર આકાશમાં ફરતો જણાયો. તથા તેમણે તારાનાં ૨૮ જુમખાંનાં નામ આપ્યાં અને વરસના બાર મહીના દર્શાવ્યા.

ગણિતવિજ્ઞા—તેમણે ગણિતનો અભ્યાસ કરી દશક પદ્ધતિ જોખીકાદી અને યજ્ઞો માટે કુંડ તથા વેડી બનાવતાં લુભિકિયું બહુ જ્ઞાન મેળવ્યું. પાછળથી આ વિજ્ઞાન આર્યો મારફત યુરોપમાં ગયું.

તત્ત્વજ્ઞાનના મત—આ અસલના હિંદુઓએ જીવ, દુનિઆ, માણસ, ઇશ્વર, મન અને ભૂતભવિષ્યવિષે લાંબા ચિન્તાર કરી પોતાના મત લખ્યા. તેમાંથી આખરે છ મત બહાર થયા તેને બાહ્યના તત્ત્વજ્ઞાનના મત કે વસ્તુઓના જ્ઞાનના માર્ગ પણ કહેછે. તે યાદ રાખવા માટે નીચે કવીતામાં આપ્યા છે.

કવીતા.

સાંખ્યનો કર્તા વજી, કપિલ મૂનિ જાણુ;
પતંજલીએ યોગનો, ગૌતમ ન્યાય પ્રમાણુ.
વૈશેષિક કણ્વાદનું, વ્યાસ ઉત્તર મિમાંસ;
જૈમિનિએ મનમાં ધરી, રચ્યું પૂર્વ મિમાંસ.

(૧) સાંખ્ય—એના રચનાર કપિલ મુની હતા. તેણે દુનિઆમાં ફક્ત બેજ વસ્તુઓ પ્રકૃતિ (કુદરત) અને પુરુષ (અત્મા) માની અને કહ્યુંકે જ્યારે આત્માને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે દર્દી શરીર માં પ્રવેશ કરતો નથી, પણ નિરંતર આત્મારૂપે અળગો રહેછે.

(૨) યોગ—આ મત પતંજલીએ પ્રવર્તાવ્યો. તે કહે છે કે સઘળી વસ્તુઓ પરમાત્મી ઉદ્ભવી છે, માટે કેવળ પરમાત્મા વિષે મનન કરવાથી આત્મા છૂટો થઇ તેમાં બળી જાય છે.

(૩) ન્યાય—આમત ગૌતમે પ્રવર્તાવ્યો. તે કહેછે કે સઘળી વસ્તુઓ ઇશ્વરમાંથી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ આત્મા અનાદિ છે અને જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન પામે ત્યારેજ શરીરથી અળગો રહે છે.

(૪) વૈશેષિક—એમત કણ્વાદે પ્રવર્તાવ્યો. તે કહેછે કે દુનિઆ આણુની બનેલી છે. આ આણુ બદલાતા નથી પણ દુનિઆના સ્વરૂપમાં નિરંતર ફેરફાર થાય છે.

(૫) પૂર્વ મીમાંસા—આમત જૈમિનીએ ફેલાવ્યો. તે ઇશ્વર વિષે કંઈ નહિ કહેતાં વેદની આજ્ઞાઓ પાળવી, મંત્ર બહુ વાં તથા ખીજનાં દાન આપવાનું કહે છે.

(૬) ઉત્તર મીમાંસા—આમત આદરાયણ વ્યાસે (મહાભારત લખનાર નહિ) ફેલાવ્યો. તે કહેછે કે સઘળી વસ્તુઓ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકૃતિ તથા આત્મા જ્યારે તેમાં પાછા સમાશે ત્યારે તે પૂર્ણ આત્મા થશે. વળી જીવ આત્માનો અંશ છે, અને આત્મા સર્વ અને જ્ઞાતની સીમાએ પહોંચે છે ત્યારેજ ઇશ્વર સાથે બળી જાય છે. આ મતને અદ્વૈત મત કહે છે, કારણ કે તેમાં જણાવ્યું છે કે આત્મા ને પ્રકૃતિ ભિન્ન વસ્તુઓ નથી પણ એકજ વસ્તુનાં એટલે પરમાત્માનાં જુદાંજુદાં રૂપ છે.

હેવટના જે મન વેદાન્તી કહેવાયછે, કારણ કે તેમાં વેદના વિચારો સ્વીકારેલા છે. આ મતને તત્ત્વજ્ઞાનનાં છ શાસ્ત્ર પશુ કહે છે.

સૂત્રો—બ્રહ્મણ્યે યજ્ઞના નિયમો, તહેવારઓજનના નિયમો, ઘર સંસારના નિયમો અને શિક્ષાના નિયમો રચ્યા. આ નીયમો જે ટુંકી મઘ લીટીઓમાં હતા તે લીટીઓને સૂત્ર કહે છે.

મનુસ્મૃતિનું પુસ્તક જેમાં રાજ્યએ કેવીરીતે રાજ્ય કરવું અને શુના કરનારને કેવી રીતે શિક્ષા કરવી તે સંબંધીના નિયમોનું પુસ્તક. તે આ વખતે સૂત્રમાં લખાયું, અને પાછળથી પદ્યમાં તેનું રૂપાંતર થયું.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ. (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—જનોઈથી માંડી વિદ્યાપુરી કરતાં સુધીનો કાળ. આ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી ભિક્ષાથી ગુજરાન ચલાવી, ગુરુ સેવા કરી અને વિદ્યા બણે છે.

(૨) બ્રહ્મસ્થાશ્રમ—વિદ્યા પુરી કરી પરણીને ધરસંસાર માં
ડવો અને સંસારના બધા ધર્મો પાળવા. આ આશ્રમ બધામાં શ્રેષ્ઠ છે.

વાનપ્રસ્થ—માથે પળીઆં આવે અને છોકરાને ઘેર છોકર
થાય એટલે ગૃહસ્થે વનવાસ કરવો, આને સાથે આવવા મરજી હોય
તો લેવી અને કૃળમૂળાદિ ઉપર ગુન્નરો કરી ઇશ્વર ભક્તિ કરવી.

(૪) સન્યાસાશ્રમ—એમાં સ્વધર્મો વસ્તુનો ત્યાગ કરી બિંદા
ઉપર નિર્વાહ કરવો અને જગતમાં કશું પરમાત્મામાં મિત્ત પડેલું.

૪. બુદ્ધ. ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭-૪૭૭.

બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ—પહેલાં હિંદમાં ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ
ધર્મ ચાલતો હતો. તેમને આશરો આપનાર હસ્તિનાપુર વગેરે રાજ્ય
નબળાં પડ્યાં. તથા બુદ્ધને ચાલતો બ્રાહ્મણ રૂઝ્યો નહિ; તેથી તેણે
બ્રાહ્મણ ધર્મની સામે ઉપદેશ કર્યો અને નવો ધર્મ રચાવ્યો તેને
બૌદ્ધ ધર્મ કહે છે.

જન્મચરિત્ર—એ શુદ્ધોપન નામે ક્ષત્રી રાજાનો કુંવર હતો.
તેનું રાજ્ય કાશીથી ૧૦૦ માઇલ દૂર કપિલવસ્તુમાં હતું. શુદ્ધોપન
રાજા શક્ય લોક પર રાજ્ય કરતો હતો. બુદ્ધનું મૂળ નામ ગૌતમ
હતું. તેને બાલા, ધનુષ્ય અને તરવાર વાપરતાં શીખવવામાં આવ્યું
હતું. તેણે ૧૮ વર્ષની વયે યશોધરા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું.

ગૌતમ નાનપણથીજ હંમેશાં વિચારમાં લીન રહેતો હતો. તે

+ કેટલાક બૌદ્ધ જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ અને મરણ ઇ. સ.

પૂ. ૫૪૩ માં થયું કહે છે.

કોઈ વખત હરણના શિકારમાં ખેંચેલું બાણ થોભાવી શિકાર બગર ઘેર પાછો આવતો. તથા શરતમાં પોતાના ઘોડાને ચાકેલા કે હાકેલા જોઈ શરત હારે તો પણ આમળ દોડાવતો નહિ; આથી કોઈ વખત તેનું મન વેરાગવાળું થતું.

વૈરાગ્ય ઉપજવાનાં કારણ—(૧) એક દિવસ કરવા જત તેણે એક ખેડુત બળદને ખૂબ મારતો હતો તે જોવાથી એ દ થયો.

(૨) એક બાજને કષ્ટતરનો શિકાર કરતાં દીકું. તથા કષ્ટતરને માખેરનો શિકાર કરતાં જોવાથી દયા આવી.

(૩) એક વખત સ્વપ્નામાં તેણે એક ધરડા ડોસાને જોયો અને એવો અવાજ સાંભળ્યો કે જુદું તું પણ આવો વૃદ્ધ અને અશક્ત થઈશ. વળી મુએલો માણસ જોયો અને એવો અવાજ સાંભળ્યો કે જુદું તારે પણ મરવાનું છે. તથા દુઃખથી જુઓ પાડતો એક માંદો માણસ જોયો અને એવો અવાજ સાંભળ્યો કે તું પણ માંદો પડીશ.

(૪) એવામાં ૨૮ વર્ષની વયે એને કુંવર થયો, તેથી તેને સાગ્યું કે સંસારી જળમાં સપડાઈ જવાશે.

ઉપરનાં કારણોથી ગૌતમ ૪૦ વર્ષની વયે પોતાનાં માખાપ, સ્ત્રી તથા મુત્ર રાહુસને તણ દઈ જંગલમાં ગયો અને પોતાનો રાજકીય પોશાક ગરીબ માણસને આપી દઈ પાતે તેનાં કાટાવટાં વસ્ત્ર પહેર્યાં અને માથું મુંડાવી નાખ્યું.

વનવાસ—૪૦-૪૬ તેણે પ્રથમ પટણામાં જઈ બે વાનપ્રસ્થ આશ્રમો પસંદ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો પણ તે તેને સુખનો માર્ગ બનાવી શક્યા નહિ. આથી તેણે પટણાની દક્ષિણે બાઝા જંગલમાં ૬ વર્ષ તપ કર્યું. ત્યાં તેને માહુમ પડ્યું કે તપ કરવાથી કું જાતે દુઃખી

અહંસ અને બીજને સુખનો માર્ગ બતાવી સમીપ નહિ. જે સ્થળે આ ૭ વર્ષ ગયાં તે સ્થળે બુદ્ધ ગયાનું દહેરું છે.

આખરે એક અંજીરના ઝાડ નીચે વિચાર કરતાં તેને યાન થયું અને નિર્વાણ તથા શાંતિનો માર્ગ સુઝયો. તે એ કે તપ નહિ કરતાં નીતિમાન, ચોક્ખી અને પવિત્ર જીંદગી ગાળી તથા પ્રાણિ-માત્ર તરફ દયાભાવથી વર્તી ઉપદેશ કરવો. જે ઝાડ નીચે આ યાન થયું તે ઝાડ ધણા જમાના સુધી બોધિસત્ત્વ ઝાડને નામે ઓળખાયું.

ઉપદેશક અવસ્થા—૩૬-૮૦ પહેલાં તેણે બુદ્ધ (જ્ઞાનવાણી) નામ ધારણ કરી કાશીમાં જઈ સ્ત્રીપુરુષ બંનેને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. ત્રણ માસમાં ૬૦ શિષ્યો ભેગા થયા તેમને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. પછી તેણે રાજગૃહ (પટલના) માં જઈ ઉપદેશ કર્યો; આથી લાંબો રાજા ત્રિપિસાર તથા તેની રૈયતે બુદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. વળી તે કપિલવસ્તુમાં બોડે માથે, પીળાં વસ્ત્ર પહેરી અને નિક્ષાપાત્ર લઈને પોતાના પિતા પાસે ગયો અને ઉપદેશ કર્યો, આથી તે તથા આખી શક્ય કામ તેના શિષ્ય થયા. તેણે ૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી ૪૫ વર્ષ ઉપદેશ કર્યો અને ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭ માં ચુનરી ગયો.

બુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને કહેતો કે તમારે નીતિને માર્ગ ચાલવું અને બીજને તે સરતે દોરવા પ્રયત્ન કરવો. તેના શિષ્યો તે પ્રમાણે વર્ત્યાં. પાછળથી આ ધર્મમાં કરોડો માણસો દાખલ થયાં, અને આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી તે હિંદને મુખ્ય ધર્મ રહ્યો.

બોદ્ધ માર્ગ (ઉપદેશ)—(૧) સવળાં મનુષ્ય સરખાં આ સત્તાનું છે. જે લોકો નિષ્કલંક અને પવિત્ર જીંદગી ગાળે છે, સાચું

- જાણે છે અને પાપ કરતા નથી તેમનામાં કોઈ ઉચ્ચ નીચું નથી.
- (૨) આ ભવમાં અને પછીના ભવમાં માણસની રિયતિનો આધાર તેના કર્મ ઉપર છે.
- (૩) પાપને પરિણામે દુઃખ અને સારાં કામને પરિણામે સુખ અને શાંતિ હોવાં જોઈએ.
- (૪) દેવેને યજ્ઞ વડે સંતોષવાથી પાપ ધોવાતું નથી.
- (૫) ધર્મગુરની યાચનાથી કોઈનું ભણું શું નથી.
- (૬) માણસ જાતે જ કરે છે તેનાં ફળ તે ભોગવે છે.
- (૭) પશુ હિંસા કરતી નહિ અને કોઈની વસ્તુ ચોરતી નહિ.
- (૮) પર જાનો સંગ કરવો નહિ અને અસત્ય બોલવું નહિ.
- (૯) માદક પદાર્થોથી દૂર રહેવું.
- (૧૦) મુઆ પછી માણસનો આત્મા પુનર્જિવ (ખીજો અવતાર) પામે છે, પણ જ્યારે તેનાં પાપ અને દુઃખનો અંત આવે છે, જીંદગીનાં બધાં સુખદુઃખ ભોગવી રહે છે અને તેનાં સારાં કૃત્યો નહાળાં કૃત્યો કરતાં વધારે હોય છે ત્યારેજ તેના આત્મને છેવટનો આરામ મળે છે. આ આગમને પુદ્ગલ નિર્વાણ કહેતો.

વિહાર (મઠ) જેમને હુનિઆ તજી શાંત આ પવિત્ર જીંદગી ગાળવાની દૃષ્ટિ થઈ તેમને બુધ્ધે સાધુ અને સાધ્વીના પવિત્ર વર્ગમાં દાખલ કર્યાં. તેઓ માયાં મુઠાવતાં, પીળાં વસ્ત્ર પહેરતાં અને બિજા વડે ગુજરાન ચલાવી વિહારમાં રહેતાં તથા પીતાનો વખત અધ્યયન કરવામાં ગાળતાં હતાં. આ મઠ કુંગરની ગુંદાઓમાં આ-રુલા હતા. અજંટામાં બૌદ્ધ સાધુઓની મોટી સંખ્યા છે. મગધ દેશમાં

તે વખતે એટલા બધા વિહાર બંધાયા કે તે કપરથી દેશનું નામ બદલાઈ જઈ વિહાર કે બિહાર (બહાર) પડ્યું.

બૌદ્ધ સભાઓ—(૧) ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭ (ખ્રીસ્ત શેષ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩) માં ૫૦૦ શિષ્યોની મોટી સભા ભરાઈ. તેમણે બુદ્ધનાં સુત્રોના ત્રણ ભાગ પાડ્યા. (૧) બુદ્ધ કહેલાં વચન. (૨) નીતિના નિયમ. (૩) તેનો ઉપદેશ કે મત.

(૨) ઈ. સ. પૂ. ૩૭૭ (ખ્રીસ્ત શેષ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. ૪૩૩) માં ૭૦૦ સાધુઓની મળી. તેણે કેટલીક તકરારોનું સમાધાન કર્યું.

(૩) ઈ. સ. પૂ. ૨૪૪ માં અશોકે ૧૦૦૦ વડીલોની સભા પટણામાં બોલાવી અને બુદ્ધનાં વચનો ફરી પાલી ભાષામાં લખાવ્યાં. (૪) ઈ. સ. ૪૦ માં કનિષ્કે બોલાવી તેમાં બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનું સંશોધન કર્યું.

૫) ઈ. સ. ૬૩૪ માં શિલાદિત્યે બોલાવી. એમાં બ્રાહ્મણ આચાર્યો અને બૌદ્ધ સાધુઓ વચ્ચે ધર્મ સંવાદ થયો.

બૌદ્ધધર્મ જલદી ફેલાવાનાં કારણ (૧) તે ધર્મના ઉપદેશ સરળ હોવાથી ઘણા લોકો ભળ્યા. (૨) બ્રાહ્મણોએ પોતાને ધર્મ દ્વિજ માંત્ર માટે રાખ્યો હતો. પણ બૌદ્ધ ધર્મ સર્વગ્રામી વર્ણને માટે હતો. (૩) એ ધર્મનાં સૂત્રો માણુમના મનને પસંદ પડે તેવાં હતાં. (૪) પોતે ઉપદેશ કરતો એટલુંજ નહિ પણ ૬૦ શિષ્યોને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. (૫) તેણે શિષ્યોને કહ્યું હતું કે તમારે નીતિને માર્યે ચાલી માણુમોને તે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન કરવો. (૬) ઘણા રાજાઓની મદદથી જલદી ફેલાયો.

જૈનધર્મની ચઢતી (૧) જૈનધર્મે પોતાના ધર્મનો પાયો જ્યેવો મજબૂત રચ્યો હતો કે એના મરણ પછી તે ધર્મ વધારે પ્રસરતો ગયો. (૨) એ ધર્મનાં સૂત્રો માણસના મનને રચતાં હોવાથી તેમાં ધણા રાજરાણા જાળ્યા. (૩) મહારાજા અશોકે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મને બદલે જૈનધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એના પ્રયત્નથી એ ધર્મ આખા બરતખંડમાં પ્રસર્યો એટલુંજ નહિ પણ કાશ્મીર, અલ્હદેશ, શિઆમ અને લંકા વગેરે દેશોમાં પ્રસરતો ગયો. એ રીતે તે ધર્મની ચઢતી થતી ચાલી.

જૈનધર્મી દેશો—અલ્હદેશ, શિઆમ, લંકા, ચીન, તિબેટ જાપાન માંગોલીઆ, મ્યાંમર, તુર્કસ્તાન અને કાશ્મીર છે. આ ધર્મની વસ્તી હુનિઆના બીજા ધર્મો કરતાં વધારે છે, અને લગભગ ૪૩ કરોડની છે.

જૈનધર્મી રાજાઓ—બિંબિસાર, અશોક કનિષ્ક અને શિલાદિત્ય. તેમની હકીકત આગળ આવશે.

જૈનધર્મની પડતી [હિંદમાં તેની નરમ હાલત]—

(૧) અશોક પછીના માગંધી રાજાઓ નમળા નીકળ્યા તેથી એ ધર્મને રાજાઓ તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું નહિ. (૨) બ્રાહ્મણોને અધિકુળના રજપૂત રાજાઓ તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું. (૩) બ્રાહ્મણ આચાર્યો વખતને અનુસરીને પોતાના વેદધર્મમાં થોડે ધણે ફેરફાર કરી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, આથી બ્રાહ્મણ ધર્મની ફરી ચઢતી થવા માંડી અને જૈનધર્મની વિક્ષમતા સમય પછી પડતી થવા માંડી, નવમા સદ્દમાં હિંદમાંથી નાશ પામ્યો. તથા એ ધર્મના લેખો, ગ્રંથો અને મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહિ.

બૌદ્ધધર્મની બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર અસર-બ્રાહ્મણધર્મ પૂર જોસમાં ચાલતો હતો તે વખતે બૌદ્ધધર્મની શરૂઆત થઈ. આ નવા ધર્મને ઘણા રાજાઓ તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી બ્રાહ્મણધર્મ નરમ પડવા માંડ્યો અને રાખ વળેલા અંગારામાં અગ્નિ માફક ઢંકાઈ રહ્યો. આથી હિંદુ આચાર્યોને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં (જુનાવેદધર્મમાં) થોડો ઘણો લોકોની મરજીને અનુસરતો સુધારો કરવો પડ્યો. એટલે નવે હિંદુધર્મ બન્યો. તેમાં મૂર્તિઓ, દેવળો અને અસંખ્ય દેવો દાખલ કરવા પડ્યા.

જૈન-જે વખતે બૌદ્ધધર્મ સ્થપાયો તેજ વખતમાં વર્ધમાન નામના એક ક્ષત્રીરાજાએ મહાવીર નામ ધારણ કરી બૌદ્ધધર્મને મળતો પંથ સ્થાપ્યો. મહાવીર જીન (પવિત્ર માણસ) કહેવાયો. તે ઉપરથી તેણે સ્થાપેલો પંથ જૈન (શ્રવક) અને તેના અનુયાયી જૈનમાર્ગી કહેવાયા. કેટલાક કહે છે કે જૈનમાર્ગ બૌદ્ધમાર્મ પહેલાં સ્થપાયો હતો. મહાવીરે ઉત્તરહિંદમાં યોધ કર્યો. તેના મરણ પછી આશરે ૨૦૦ વર્ષે દુકાળ પડ્યો ત્યારે કેટલાક જૈનો દક્ષિણમાં ગયા. આ વખતે તેના બે પંથ પડ્યા. (૧) શ્વેતાંબર અને (૨) દ્વિગંબર. શ્વેતાંબર પંથીઓ પોતાની પ્રતિમાને ધોળાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે, અને બીજા દ્વિગંબર પંથીઓ વસ્ત્ર પહેરાવતા નથી.

બધા મળીને હિંદમાં ૧૪ લાખ જૈનો વસે છે. તેઓ તિર્થ-કરો એટલે જીતોને માને છે. બૌદ્ધ ધર્મની માફક તેમાં સંસારત્યાગી સાધુઓ હોય છે અને પુનર્ભવ તથા કર્મ અને નિર્વાણને માને છે. તથા નાનાં પ્રાણીની પણ હિંસા કરતા નથી. તેઓ પોતાનાં દહેરાં

જંગલ તથા કુંભેરામાં બાંધે છે. તેમાં જીનીનોની મૂર્તિઓ બેસાડે છે. દક્ષિણ હિંદમાં કર્કસ આગળ ગુમટા નામે પ્રતિમા છે, તે ૪૨ ફુટ ઉંચી કાતરી કાઢેલી છે. ગુજરાતમાં પાલિતાણુમાં એટલાં બધાં બવ્ય દહેરાં છે કે તે 'દહેરાનું શહેર' કહેવાય છે. ગિરનારમાં પણ ઘણાં જુનાં અને સુંદર દહેરાં છે. હિંદમાં સૌથી સુંદર ગણાતાં આરણ્યપદ્માણુનાં બાંધેલાં બે દહેરાં છે. જેમાંનું એક ૧૦૦૦ વર્ષ પર અને બીજું ૮૦૦ વર્ષ પર બાંધેલું છે.

૫. હિંદમાં ગ્રીક લોકો.

હિંદનો એકસ હેવાલ પહેલવહેલો આ લોકો તરફથી આપાણુને મળેલો છે. તેઓ ગ્રીસના વતની હતા. આ વખતે આ ગ્રીકલોકો વિદ્વાન, બહાદુર અને આગળ પડતા હતા. ઈરાનમાં આર્ચ લોકોએ જઈ જખર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ વખતે તે દેશમાં ઝકર્સીસ પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. આ પાદશાહે ગ્રીસ દેશ ઉપર વગર વિચારે ચડાઈ કરી; તેથી ગ્રીક લોકોએ તેને હરાવી પાછો હાંકી કાઢ્યો. પછી કેટલીક મુદતે ગ્રીસમાં અલેક્ઝાન્ડર રાજ થયો.

અલેક્ઝાન્ડર—તે ધણો બહાદુર અને હોશિયાર લડ્યો હતો. તેને મહાન અલેક્ઝાન્ડર પણ કહે છે. તે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ગ્રીસ ઉપર હુમલો કરવા બદલ ઈરાનીઓને સગ્ન કરવા ૩૫૦૦૦ નું લશ્કર લઈ ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ચડાઈ કરી, ત્યાંના કરાયસ રાજાને હરાવ્યો. પછી તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન જીતી હિંદમાં પેડા.

સિકંદરની સ્વામી-૫. સ. પૂ. ૩૨૭. તે પંજાબમાં આવ્યો. ત્યારે પૌરસ નામે ક્ષત્રી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સિકંદરની સાથે એક સાથે માણસનું લશ્કર લઈ ઉભો રહ્યો. તેને ખીજા રાજાઓ તરફથી મદદ મળી નહિ તો પણ લડાઈ શરૂ કરી. જેલમ નદીને કાંઠે ભારે યુદ્ધ થયું. પૌરસ બહાદુરીથી લડ્યો પણ વસ્ત્રાદે તેના લશ્કરની ખરાબી કરી. એના રથ કાઢવામાં કળી ગયા તથા તેનાજ હાથીઓએ પાછા ફરી તેનું લશ્કર ચગદી નાખવા માંડ્યું. તેનો યુવ રણમાં પડ્યો અને તેને કદી તરીકે સિકંદરની સન્મુખ પકડી આવ્યો. પછી સિકંદરે તેને પૂછ્યું કે ' ભારે તમારી સાથે કવી રીતે વર્તવું ? ' પૌરસે કહ્યું. ' રાજા ગણીને ' આથી સિકંદરે ખુશ થઈ તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

પછી સિકંદરે આખા હિંદ જીતવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેનું લશ્કર થાકી ગયું હતું અને ઘણી મુશ્કેલી પોતાનો દેશ છોડીને આવ્યું હતું તથા તથા પૌરસ જેવા ખીજા રાજાઓ સાથે મળશે આવા વિચારથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. રસ્તામાં માલ્લી લોક સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તે જખમી થયો. આગળ જતાં સિકંદરે તથા હેદ્રાબાદ એ જે શહેરો વસાવ્યાં. ત્યાંથી આવતાં બાબિલન શહેર આગળ આવ્યો ૫. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો.

સેલ્યુકસ-અલેક્ઝાન્ડર સિકંદરના મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેના સરદારોમાં વહેંચાઈ ગયું. તેમાં સેલ્યુકસના તાબામાં બાકિયા આવ્યો હતો. તેણે પંજાબ લેવાને વિચાર કર્યો, પણ મગધના રાજા ચંદ્રગુપ્તે તે દેશ જીતી લીધો હતો; તેથી સેલ્યુકસે સલાહ કરી ચંદ્રગુપ્ત પાસેથી

૫૦૦ હાથી લીધા અને પંજાબ હિપરનો હક જોડી દીધો તથા સેલ્યુ-
કસે પોતાની લોકરી ચંદ્રગુપ્તને પરજાવી અને તેના દરબારમાં મેઘા-
સ્થનિસ નામે ગ્રીક એલચી મોકલ્યો.

ગ્રીક લોકો બાક્ટ્રિઆમાં આશરે ૧૦૦ વર્ષ રહ્યા. પછી તેમને
સિથિઅનોએ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ માં હાંકી કાઢ્યા. આથી ગ્રીક રાજ્ય-
ઓએ ૨૦૦ વર્ષ સુધી અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબમાં રાજ્ય
કર્યું, પણ હિંદમાં આવેલા ગ્રીક લોકોની સંખ્યા થોડી હોવાથી તેઓ
પંજાબના લોકો સાથે ભળી ગયા. ત્યારથી ગ્રીક તરીકેનો તેમને
ઇતિહાસ બંધ પડ્યો.

મેઘાસ્થનિસ—(ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં હિંદની હાલત) આ
ગ્રીક એલચી ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ૨૯૮ સુધી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં
રહ્યો હતો. તેણે હિંદનો હેવાલ નીચે મુજબ લખ્યો છે. તે કહે છે
કે લોકો સત્યવાદી અને બહાદુર હતા. સ્ત્રીઓ સદાયરણી અને પવિત્ર
હતી. શુભામગીરી નહોતી. લોકોનો એક ખીજા હિપર વિશ્વાસ હતો.
ચોરનો બચ નહિ હોવાથી ખારણે તાણ વાસતા નહિ. કાયદાની સલાહ
બાબેજ સેવી પડતી. હિંદુઓમાં કેટલાક ગોરા (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વગેરે)
અને કેટલાક કાળા (શૂદ્ર) હતા. લોકોની સાત જાત હતી.
(કવિત-તત્ત્વજ્ઞાની ખેડુત અને કારીગર ભરવાડ; ચોકરસી શુદ્ધ કર-
નાર અને રાજ્ય મંત્રી નિરધાર.) દરેક ગામમાં દરેક જાતના અને
દરેક ધર્મ કરનાર લોકો વસતા હતા. બધાં મળીને ૧૧૮ રાજ્યો
હતાં. દરેક રાજ્યના લોકો સુખી અને સલાહ શાંતિમાં રહેતા હતા.

સિથિઅન લોકો. ઇ. સ. ૧-૬૦૦.

ગ્રીક લોકો મધ્ય એશિયા અને તેમાં વસતી તાતાર જાતોને સિથિઅન કહેતા હતા. હિંદુ લોકો તેમને શક કહેતા હતા. અલેક્ઝાન્ડરના સમય પછી આશરે ૨૦૦ વર્ષે સિથિઅનોએ ગ્રીક લોકોને બાક્ટ્રિયા તથા ઇરાનમાંથી કાઢી મુક્યા, તથા ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં કાશ્મીર, અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબમાં જગર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સમયે જૈન ધર્મ પ્રબળ હોવાથી તેમણે તે ધર્મ સ્વીકાર્યો. આમને કેટલાક લોકો હુણ પણ કહે છે.

આ હુણ લોકોને આગેવાન તોરામન હતો. તેણે ગુપ્ત રાજાઓ પાસેથી કેટલાક મુત્રક જીતી લીધા હતા. તેના પછી તેનો પુત્ર મિહીરકુલ થયો. તેને વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. ૫૩૩ માં મુત્રતાન પાસે કરર આગળ હરાવ્યો હતો. આથી તે હુણ લોકો નાશી હિંદમાં આવવાને રહ્યા હતા. તેમનો મોટો રાજા કનિષ્ક હતો.

કનિષ્ક—એ રાજા સિથિઅન જાતનો હતો. તેણે ઇ. સ. ૪૦ માં ચોથી જૈન સભા બોલાવી અને જૈન માર્ગના મતોમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા. તથા મધ્ય એશિયા, ચીન અને તિબેટમાં ઉપદેશ કરવા સંધુએ મોકલ્યા. તે પોતાની કચેરી કાશ્મીર તેમજ પંજાબમાં કરતો હતો, પરંતુ હિંદનો વાવવ્ય કોણનો મુત્રક, અને તુર્કસ્તાન એના તાબામાં હતાં. તેણે ઇ. સ. ૬૫ માં ચીનપર સ્વારી કરી હતી. ઇ. સ. ૭૮ થી શરૂ થતો શક નામનો સંવત તેણે ચલાવ્યો એમ કહેવાય છે.

હિંદમાં રહેલી શક જાતો—૪. સ. ની સરખાતથી ૪૦૦ વર્ષ સુધી શક લોકોની ટોળીઓ હિમાલયના ધાટોમાં થઈ હિંદમાં આવી અને વાયવ્ય કોણના મુલકમાં વસી. આ ટોળીઓમાંની દાહે અને ગેટે નામની જાતો શક લોકોની છે તથા પંજબના જાટ લોકો અને રજપૂતની ઘણી જાતો પણ આ ઓલાદની છે એમ લોકો માને છે.

શક સામે લડનાર રાજાઓ—વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, ગુપ્ત વંશના રાજાઓ અને વલ્લભી રાજાઓ. આ બધામાંથી વિક્રમે તેમની સત્તા છેક તોડી પાડી.

બૌદ્ધસમયના મહાન રાજાઓ અને રાજ્યો.

૪. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ૪. સ. ૭૦૦

મગધના રાજ્યની ચઢતી પડતી—પ્રાચીન હિંદુસમયમાં દિતર હિંદમાં મગધનું રાજ્ય સૌથી પ્રખ્યાત અને વિસ્તાર પામેલું હતું. આ રાજ્ય હાલના બંગાળના પ્રદેશમાં આવેલું હતું. પહેલાંના જમાનામાં ત્યાં વિદેહ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. બૌદ્ધસમયમાં શિશુનાગ નામે વંશમાં શિખિસાર અને અનંતસેન નામે રાજાઓ પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે.

શિખિસાર—આ મગધનો રાજા હતો. તે સૌથી પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયો હતો. તેની રાજમાટી રાજગૃહમાં હતી. આ રાજાએ ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મ પોતાની રૈયતમાં દાખલ કર્યો. એને પુત્ર અનંતસેન જન્મ્યો પણ અધર્મી હતો.

નંદવંશ—તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી આ વંશ નંદવંશ કહેવાયો. તેમાં શદ્દ જાતના રાજાઓ અમલ હતો. તેની રાજમાદી પાટલીપુત્રમાં હતી. આ વંશના રાજાઓ પાસે આમૃત લક્ષ્મી હતી. જ્યારે સિકંદરે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી ત્યારે આ કુટુંબના ચંદ્રગુપ્તે તે સિકંદરને નંદવંશનું રાજ્ય જીતી લેવાની લાલચ આપી હતી પણ દૂર જવાનું હોવાથી તેણે માન્યું નહોતું. તેના ગયા પછી ચંદ્રગુપ્તે લશ્કર એકઠું કરી છેલ્લા નંદ રાજાને અને તેના આઠ પુત્રોને મારી ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬ માં મગધની ગાદી લીધી.

મૌર્યવંશ.

ચંદ્રગુપ્ત—ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬-૨૬૧. એ મૌર્યવંશનો મહેલો રાજા હતો. તેની મા મુરા નામ ઉપરથી તેના વંશનું નામ મૌર્યવંશ પડ્યું. તેના વખતમાં મગધનું રાજ્ય વધારેમાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું અને ચક્રવર્તી કહેવાયું. તેનો વિદેહ, પાંચાલ, કાસ્ય અને કાશી એ જીનાં રાજ્યો ઉપર અમલ હતો. તેણે સેલ્યુકસ સાથે સલાહ કરી, અને તેની દીકરી સાથે પરણ્યો. તેના દરબારમાં મેઘસ્થિનિસ નામે ગ્રીક એલચી ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬-૨૬૮ સુધી ૮ વર્ષ રહ્યો હતો. તે કહે છે કે તેની પાસે ૬ લાખ પાયદળ અને ૪૦ હજાર ઘોડેસવાર હતા. તથા ૭૫૫૦થી અમલ કરતો હતો.

બિન્દુસાર—ઇ. સ. પૂ. ૨૬૧-૨૬૩. તેનું બિન્દુ નામ બિન્દુસાર હતું. તે તેના બાપ ચંદ્રગુપ્ત જેવો પ્રતાપી હતો.

અશોક—ઇ. સ. પૂ. ૨૬૪-૨૨૩. ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર અને મૌર્યવંશનો ત્રીજો રાજા અશોક ઇ. સ. પૂ. ૨૬૪ માં ગાદીએ આવ્યો.

તે બૌદ્ધજમાનાનો જન્મરો રાજા હતો, તેથી તેને મહાન અશોક પણ કહે છે. નાનપણમાં તેને લગાઈનો બહુ શોખ હતો. તેણે ૩ વર્ષ લડી ઝોઢીઆ તામે કર્યું હતું. આ લગાઈમાં લાખો માણસો મરાયાં જોઈ તેને લાગણી થઈ અને તેનો સ્વભાવ છેક બદલાઈ ગયો. પછી તેણે લગાઈ નહિ કરવાનો અને યુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે માલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તથા બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી ત્રિપદશી નામ ધારણ કર્યું. તેણે યુદ્ધ વડીલોની ત્રીજી સભા ઈ. સ. પૂ. ૨૪૪ માં બોલાવી હતી, અને કાશ્મીર, કંદહાર, તિબેટ, બલદેશ, દક્ષિણ અને સિલોનમાં ઉપદેશ કરવા સંકલ્પે મોકલ્યા હતા. વળી તેણે ૧૪ આગાઓ ધડી કાઢી ખડકો અને પથ્થરોના ચાંમલા ઉપર કાતરાવી. તે હજી પણ વાંચી શકાય છે. તેમાંની એક અક્ષાહ્યાદમાં અને બીજી ગીરનારમાં છે તે લોકોને ભક્ષા, ચોકખા, માયાળુ અને પરાપકારી થવા ફરમાવે છે. તેમાંની એકમાં કહ્યું છે કે અશોકે કલિંગ જીત્યું અને ઇચ્છત, ગ્રીસ, સીરીઆ વગેરે પાંચ ગ્રીકરાજ્યો સાથે સંજાહ કરી હતી. આ ઉપરથી તે કેટલો બળવાન અને પ્રસિદ્ધ હતો તે જણાય છે. તે ઈ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે મૌર્યવંશનો છેડો આવ્યો.

સુધારા અને શુભ—તેણે રૈયતના સુખને માટે વાવ, તળાવ, દવાખાનાં, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં. તથા પશુહિંસા અટકાવી અને પાંજરાપોળો કરાવી હતી. વળી પ્રજાના સુખને માટે ન્યાયની કોર્ટો સ્થાપી તથા દેહાંત દંડની શિક્ષા બંધ પાડી, રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો પણ તેને બહાને કાઢના ઉપર જીવન કે પક્ષપાત કર્યો નથી.

શુભવંશ—આ વંશ મૌર્યવંશ પછી થયો. તેના રાજા અશ્વમેધ અને માલવિકાના પ્રેમવિષે કાળીદાસે એક નાટક રચ્યું છે. તે માલવિકા અશ્વમેધને નામે ઓળખાય છે. તે વંશનો છેલ્લો રાજા દુરાચારી હોવાથી એને મારી એનો મંત્રી ગદીએ બેઠો. એટલે કાણ્વવંશ શરૂ થયો. આ વખતે બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા માંડી હતી. પછી અધ્રિવંશ થયો.

અધ્રિવંશ—અધ્રિવૈકેઠા આર્ય જનના હતા. પહેલાંના વખતમાં તેઓ ગંગાના પ્રદેશમાંથી આવી મહા અને જોદાવરીના પ્રદેશમાં વસ્યા હતા, અને તેલંગણુમાં સેંકડો વર્ષ સુધી અમલ કર્યો હતો. હાલમાં તેલંગુ જાણાનું એક નામ અધ્રિમાપા છે. ઇ. સ. પૂ. ૨૬ માં મગધના રાજ્યની નબળી સ્થિતિ જોઈ આ અધ્રિરાજાઓએ તે દેશ જીતી લીધો. ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષ તેમની એક શાખાએ મગધ અને હિંદના પૂર્વભાગ તરફ અને બીજી શાખાએ દક્ષિણમાં રાજ્ય કર્યું; એમ તેની બે શાખા થઈ. આ મુદત દરમિયાન ગ્રીક અને સિથિઅનોએ ચઢી આવી પંજાબ અને વાયવ્યકોણના મુલક પર અમલ કર્યો પણ તેમને અધ્રિરાજાઓએ હિંદના મધ્ય અને પૂર્વભાગમાં આવવા દીધા નહિ. આ વંશના બધામળીને ૨૪ રાજાઓ થયા. તેઓ બધા બૌદ્ધમાર્ગી હતા. આ રાજ્ય પછી મગધના રાજ્યનો સ્વર્ગ અસ્ત થઈ ગયો.

શુભવંશના રાજાઓ—તેઓ ઇ. સ. ૩૦૦ માં કનોજમાં રાજ્ય કરતા હતા. આ રાજાઓ અધ્રિરાજાને દબાવી દઈ સર્વોપરી બન્યા, અને પોતાની સત્તા લગભગ ૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન તેમનો મોટો

રાજા સમુદ્રગુપ્તે હતો. અણ્ણાહવાદમાં અસૌક્યના સ્તંભ ઉપર તેની આજ્ઞાઓ નીચે ધણી મુદત પછી એક લેખ કાઢ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સમુદ્રગુપ્તનું રાજ્ય આખા ઉત્તરહિંદમાં હતું અને દખ્ખણપર પણ તે સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતો હતો. ગુપ્તરાજાઓ વિષ્ણુના ભક્ત હતા. અને હિંદુધર્મ જળરા પાયાપર લાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમણે લગભગ ધણી મુદત સુધી સિધિઓને પેસવા દીધા નહિ પણ પાછળથી હારી ગયા હતા.

૬. બૌદ્ધસમયનું હિંદ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦—૭૦૦.

મગધમાં બુદ્ધનો જન્મ અને મરણ થવાથી સઘળા બૌદ્ધમાર્ગી એ તે દેશને પવિત્રભૂમિ મણી. તથા કલપિવસ્તુ, બુદ્ધગયા અને બોધિસત્ત્વ એ બધાને પવિત્ર માન્યા. પાછળથી ધણા બૌદ્ધયાત્રાળુઓ આ પવિત્ર જન્મસ્થાન જોવાને આવતા હતા. તેમાં ધણાખરા ચીન હતા. તેમણે હિંદનો હેવાલ લખ્યો છે. તેમાં પહેલો ક્ષાહિયન અને બીજા હુ-એન-સંગ નો આપેલો હેવાલ ઉપયોગી છે.

ક્ષાહિયન—એ ચીના ભત્રાળુ ઇ. સ. ૪૦૦ માં આવ્યો. આરે ગુપ્તરાજાઓમાં સમુદ્રગુપ્તનો અમલ હતો. તેણે કાશુલથી પેસી ઠંઠ સિલોન સુધી હિંદુસ્તાનનાં બધાં સહેરાની મુલાકાત લીધી. તે લખે છે કે ચંડાળ ને બહારવસિઆ સિવાયના લોકો હિંન્દ કરતા નહિ, દારૂ પીતા નહિ તથા કુંચળી અને લસણ ખાતા નહિ. રાજ્યતરફથી સખ્તાઈ નહોતી અને લોકો પોતાની મરણ મુજબ હરીફરી ચકતા.

કાયદા તોડનારને દંડની સજા થતી અને બળવાખોરોને મોતની સજા નહિ કરતાં તેમનો જમણો હાથ કાપી નાખતા. લોકો નાણાંની જગાએ બીયો વાપરતા હતા. તેણે ઘણે ઠેકાણે વિહારો જોયા. તેમાં સાધુઓને રાજ તરફથી પથારી, સાદડી, ખોરાક, લુગડાં વગેરે સામાન આપવામાં આવતો હતો. વળી માણસ અને પશુઓ માટે ઘણાં દવાખાનાં તથા હોસ્પિટાલ દાકતરો હતા અને દરદીઓને ખોરાક તથા દવા મફત આપવામાં આવતી હતી. આ વખતે ઐદુલખર્મનું પ્રાબલ્ય હતું.

હુ-એન-સંગ—તે વિક્રમના સમય પછી તરતજ ૬૩૦ માં હિંદમાં આવ્યો અને ૧૫ વર્ષ રહી બધાં મોટાં શહેરોની મુલાકાત લીધી. તે જ્યાં ગયો ત્યાં હિંદુધર્મ અને ઐદુલખર્મ બંને જોવામાં આવ્યા. ઓઢીઆ, કાશ્મીર અને દક્ષિણ હિંદમાં ઐદુમાર્ગીઓની અને ખીજ ભાગોમાં બ્રાહ્મણમાર્ગીઓની સંખ્યા વિશેષ જોવામાં આવી. રાજ્યકર્તાઓનો અમલ સારો હતો, અને લોકો સંતોષી તથા સુખી જોવામાં આવ્યા. રૈયતને ગમે તે ધર્મ માળવાની છૂટ હતી તથા વિદ્વાનોને ઘણું માન મળતું હતું. આ વખતે પહેલાંના જેવા કવિઓ નહોતા, તોપણ લોકો વિશાકુન્નરનો તનદબને અભ્યાસ કરતા હતા. તે મુસાફર શિલાદિત્ય રાજની હકીકત નીચે પ્રમાણે આપે છે.

શિલાદિત્ય—આ વખતે કનોજમાં શિલાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જે કે પાંચે ઐદુમાર્ગી હતો, છતાં બ્રાહ્મણધર્મને પણ તેના જેટલુંજ માન આપતો. કનોજમાં ૧૦૦ ઐદુસાધુઓના વિહાર અને ૨૦૦ હિંદુ દેવળો હતાં. આ રાજ્ય ૬૩૪ માં પાંચમી ઐદુ સજા ખેલાવી હતી. તેમાં ૨૧ માંડળિક રાજાઓ આવ્યા હતા. સબખાને

પહેલે દિવસે શુદ્ધતી પ્રતિમાની, બીજે દિવસે સુદની મૂર્તિની અને ત્રીજે દિવસે શિવની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી. આ મહેસસ ૭૫ દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. પછી શિલાદિત્ય પેતાનો તમામ ખર્ચનો પુણ્યદાન કરી દેતો અને બિખારીનાં ફાટાવટાં વસ્ત્ર પહેરી છઠ્ઠનો મહાવૈરાગ્ય સંભાળતો. આ પ્રમાણે દર પાંચ વર્ષે કરતો હતો.

નલન્દનો અપાસરો—ગયાની પાસે નલન્દનો મોટો વિહાર હતો. આ વિહારમાં દશ હજાર બૌદ્ધસાધુઓ બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો તથા ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા.

વૈદકશાસ્ત્ર—બૌદ્ધમાર્ગીઓ વૈદકશાસ્ત્રનો તનદષ્ટને અભ્યાસ કરતા હતા. તેમના વખતમાં ચરકે જોડવા અને ખનાજેમાંથી ઘણી દવાઓ બનાવવાની રીત બતાવી વૈદકનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ચરકપાસેથી ગ્રીક અને આરબ લોકો ઘણું શીખ્યા. વળી સુશ્રુત નામે શસ્ત્રવેદ થઈ ગયો. તેણે લખેલા પુસ્તકમાં વાદકાપ માટે લગભગ ૧૦૦ ચપ્પુનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે. એમાંનાં ફટલાંક તો એનાં ઝીણાં છે કે તે વાળના પલ્લુ ચીરીને બે બાગ કરી શકે.

ખગોળવિદ્યા—જુનામાં જુનાં ખગોળશાસ્ત્રનાં પુસ્તક બૌદ્ધસમયમાં રચાયાં છે. તે બધાંને સિદ્ધાંત કહે છે. આવા સિદ્ધાંતો ૧૮ છે. જુનામાં જુનો સિદ્ધાંત અયેકગંઢરના સમય પછી લખાયો છે. તેમાં ગ્રીકલોકોનું વર્ણન આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આપણને ખગોળ શાંખધી કેટલુંક જ્ઞાન ગ્રીકલોકો તરફથી મળેલું છે. તે કાળનો મહાન ખગોળવેતા આર્યસદૃ ૪૭૬ માં પાટલીપુત્રમાં મર્યો હતો. તેણે આર્યસદૃય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં ૫૪ની દડાની માફક ગોળ

છે, તે ખતાવ્યું છે. તથા સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણ વિષે એણે શોધ કરી હતી. તેના પછી ઉજ્જન પાસે વરાહમિહિર નામે ખગોળવેતા છઠ્ઠા સૈકામાં થયો. તેણે બૃહતસહિતા નામે ખગોળનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેના પછીના વખતમાં બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય (લીલાવતી ગણિતના કર્તા) અને ગણેશ દેવરા થઈ ગયા છે.

વિક્રમાદિત્ય—ઈ. સ. પૂ. *૫૬ માં ઉજ્જનની ગાદીએ વિક્રમ નામે પ્રખ્યાત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. નવી શોધ પ્રમાણે કેટલાક મુરોપી વિદ્વાનો કહે છે કે તેની ચોક્કસ સાલ જણાતી નથી પણ ઈ. સ. ૫૩૩ માં તેનું રાજ્ય હતું. તે માળવાનો સૌથી પ્રસિદ્ધ રાજા હતો, તેથી ઈ. સ. પૂ. ૫૬થી શરૂ થતો અને માળવાના ક્ષત્રીઓ તે પ્રદેશમાં ક્યારે આવીને વસ્યા તે દર્શાવનાર, એક જુનો શક તેના નામ ઉપરથી વિક્રમ સંવત કહેવાયો.

તેણે શક લોકોને કાઢીમૂકવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તેને યશોધર્મ-દેવ વિક્રમાર્ક કે વિક્રમાદિત્ય કહે છે. તેણે હુણુ લોકોના રાજા મિહિરકુલને ઈ. સ. ૫૩૩ માં કર્મ આગળ હરાવ્યો હતો. તેણે શક લોકોને કાઢી મૂક્યા અને સિથિઅન રાજ્યનો અંત અણ્યો તેથી તેને ચક્રારિ (શકનો શત્રુ) કહે છે. તે બહાદુર તેમજ વિદ્વાન હતો. તેને

* નવી શોધ પ્રમાણે વિક્રમ સંવત વિષે અભિપ્રાય—ઈ. સ. પૂ. ૫૬ માં વિક્રમ નામે કોઈ રાજા થયો નથી પણ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં ઉજ્જનમાં થઈ ગયો છે. તેણે શક લોકોને હરાવ્યા હતા તેથી ઈ. સ. પૂ. ૫૬થી શરૂ થયેલો માત્ર સંવત જે માળવ, જતનાર ક્ષત્રીઓએ ચલાવેલો તે વિક્રમ નામથી લોકોએ ચલાવ્યો.

મહાન વિક્રમ પણ કહે છે. તેના દરબારમાં નવખંડિત સનો હતાં. આમાં સૌથી પ્રખ્યાત કલિદાસ હતો. તેણે શકુન્તલ, રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ વગેરે કાવ્યો રચ્યાં છે. ખીજો અમરસિંહ હતો. તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્ય રચેલો છે. ચોથા નંબરનો ધનવંતરી પૈ અને પાંચમો વરચ્યો હતો. તેણે પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ બનાવ્યું છે. છઠ્ઠો વરાહમિ હિર હતો. તેણે બૃહતસંહિતા નામનું ખગોળનું પુસ્તક બનાવ્યું છે. આ સિવાય ક્ષપણક, શકુ, વૈતાલ અને ઘટકર્થ હતા. વિક્રમના વખતમાં પંચતંત્રની વાર્તાઓ લખાઈ અને તેનો તરજુમો ધણી ભાષાઓમાં થયો. વળી તેના જીવન અને સમયને અનુસરીને ધણી વાર્તાઓ દરેક ગામમાં કહેવાય છે તે 'વિક્રમાર્જુની વાર્તાઓ' એ નામે મશહુર છે. આ રાજા પરદુઃખ ભંજન હતો.

ધર્મ—તેના વખતમાં બૌદ્ધ ધર્મ નાશ પામતો આખર અવસ્થાએ આવ્યો હતો, માટે તેને બૌદ્ધ સમયનો છેલ્લો અને પુરાણ સમયનો પહેલો રાજા ગણી શકાય. તેના વખતમાં મૂર્તિઓ અને દહેરાં પવિત્ર ગણાતાં અને લોકો હિંદુ દેવોને પૂજતા હતા. રાજા પોતે શિવભક્ત હતો, પણ બૌદ્ધમાર્ગીઓ તરફ દયાભાવથી વર્તતો હતો. તેણે હિંદુ ધર્મ પાછો સ્થાપવાને ધણી મહેનત કરી છે.

* શાલિવાહન. (શાતવાહન)—એ ઇ. સ. ૭૮ માં ગોદાવરી

* નવી સોધ પ્રમાણે કેટલાક કહે છે કે—આ શાલિવાહને શક લોકોને હરાવ્યા નથી, પણ કનિષ્ક રાજાનો ઇ. સ. ૭૮થી ચાર કરેલો શક, પાછળના વખતમાં એટલે ૧૧ કે ૧૨મા સદીમાં મગધના શાલિવાહન રાજાને નામે પ્રાકૃતોએ ચલાવ્યો.

ને કોઈ પૈઠણ નમરમાં રાજ્ય કર્તો હતો. તેણે વિક્રમ રાજને શેષનાગના પ્રતાપથી હરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ રાજ્યએ શક લોકોને હરાવ્યા તેથી લોકો તેના માનાર્થે ઇ.સ. ૭૮૫થી ચાલતો શક મળુરા લાગ્યા. જે દક્ષિણ હિંદમાં ચાલે છે.

બ્રાહ્મણ ધર્મની ચડતી—બ્રાહ્મણોને અયોધ્યા, મળવા વગેરેના વેદ ધર્મી રાજાઓની મદદ મળવા લાગી તથા તેમનામાં પ્રખ્યાત હિંદુ આચાર્યો ઉત્પન્ન થયા. તેમના જાહેર ઉપદેશ અને બાધથી બ્રાહ્મણોએ મોટાં હિંદુ દેવાલયો ઉર્મા કર્યા અને હિંદુ ધર્મમાં લોકોની મરજીને અનુસરતો સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો; આથી બૌદ્ધ ધર્મ ધીમે ધીમે નાશ પામવા લાગ્યો. આ બધું એકી વખતે બી શક્ય નહિ પણ વિક્રમાદિત્યના સમયથી બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થવા માંડી અને ઇ. સ. ૧૦૦૦ માંતો બૌદ્ધ ધર્મનું હિંદમાં નામ પણ રહ્યું નહિ, અને નવો હિંદુ ધર્મ પ્રસરી બ્રાહ્મણ ધર્મની ફરીથી ચડતી થઈ.

નવો હિંદુ ધર્મ—આ ધર્મની હકીકત પુરાણમાંથી મળી આવે છે. હિંદુ આચાર્યોએ જુના વેદ ધર્મમાં લોકોની મરજીને અનુસરતો સુધારો કર્યો અને નવા હિંદુ ધર્મનું બંધારણ રચ્યું. આને પુરાણનો ધર્મ પણ કહે છે. તેમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો અને સદાચાર, ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને ઇશ્વરભક્તિ એ મોક્ષનાં સાધન બતાવ્યાં. વળી અજ્ઞાન લોકોને ઇશ્વર ઉપર આસ્થા બેસાડવા પરમેશ્વરની ભૂર્તિઓ દાખલ કરી, અને વેદના દેવો જુદા રૂપમાં હિંદુ ધર્મમાં દાખલ કર્યાં. વેદનો સૂર્યદેવ વિષ્ણુરૂપે, આકાશ રૂદ્રરૂપે અને ત્રીજો સ્તુતિનો દેવ બ્રહ્મારૂપે દાખલ કરવામાં આવ્યા. વિષ્ણુ

ચાલન કરનાર અને અને શિવ સંહાર કરનાર એ બે મોટા દેવો ગણાય છે. આ સિવાય બ્રહ્માને સરબનાર તરીકે માનવામાં આવે છે. પાછળથી રામ અને કૃષ્ણ પણ દેવ તરીકે પૂજવા માગ્યા. આ ઉપરાંત બીજા અસંખ્ય દેવો દાખલ થયા, આ વખતે બ્રહ્માણ્યે લોકોને ઉપદેશ કર્યો કે તે બધા દેવો માત્ર શિવ અને વિષ્ણુનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે.

પુરાણો—જૈન સમય પછીના કાળને પુરાણનો સમય કહે છે, કાળથી કે તે કાળમાં પુરાણો લખાયાં છે. તેમાં દેવોની વાર્તાઓ આવે છે. પુરાણનો અર્થ જુનાં લખાણ થાય છે. તેમાંથી નવા હિંદુ ધર્મની હકીકત મળી આવે છે. પુરાણ નામના હિંદુ ગ્રંથો અનેક છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ પુરાણો ૧૮ છે. તેમાંના ધર્માખરા વિષ્ણુના વખતમાં અને ચાર પછી લખાયાં છે. આ ૧૮ પૈકી ૬ માં વિષ્ણુની ૬ માં શિવની અને ૬ માં બ્રહ્માની કીર્તિ આવેલી છે. દરેક પુરાણનું નામ કોઈપણ દેવ ઉપરથી આપવામાં આવેલું છે. એ પુરાણો—બ્રહ્માપુરાણ, વલ્કપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદિયપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અમ્બિકાપુરાણ, સ્કન્ધપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, અક્ષયવૈર્તાપુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વામનપુરાણ, વારાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કુર્મપુરાણ અને બ્રહ્માંડપુરાણ છે. તેમાં સૌથી મોટું સ્કન્ધ પુરાણ છે.

બ્રાહ્મણોનું ધર્મ શાસ્ત્ર—આ પુસ્તકો પુરાણના સમય પછી લખાયાં છે. તેમાં બ્રાહ્મણોના ધર્મ કે ફરજો બતાવેલી છે, માટે આ પુસ્તકોને ધર્મ શાસ્ત્ર કે કાયદા કહે છે. તેઓ ત્રણ છે. (૧) ગૃહ્ય સુત્ર (૨) મનુસ્મૃતિ અને (૩) યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ.

૭. પુરાણ સમયના હિંદુ આચાર્યો.

બ્રાહ્મણ આચાર્યો—(૧) કુમારિલભટ્ટ—તે બહાર પ્રાંતમાં ઇ. સ. ના ૮ મા સૈકામાં થઈ ગયા. તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉપદેશ કરી ઐશ્વર્ય ધર્મ તોડી પાડવા ઘણી મહેનત કરી. આ કુમારિલભટ્ટે દક્ષિણમાં જઈ ઐશ્વર્ય ધર્મની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો એટલું જ નહિ પણ ત્યાં રાજાને તે ધર્મ સામે ઉશ્કેર્યો; આથી તે રાજાએ ઐશ્વર્ય માર્ગીઓ ઉપર ઘણો જીલમ કર્યો.

શંકરાચાર્ય—વેદ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આ સ્વામી સાથી પ્રખ્યાત અને પહેલા હતા. તે કુમારિલભટ્ટના શિષ્ય હતા તેમણે કુમારિલભટ્ટનું પાકી રહેલું કામ પૂર્ણ કર્યું. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં થયો હતો. તેમણે આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી જાહેર ઉપદેશ કર્યો અને ઐશ્વર્ય ધર્મનું મૂળ હિંદમાંથી કાઢી નાખ્યું. તથા મંડન-મિશ્રના ક્રમંતત્વનું ખંડન કર્યું. તે ૩૨ વર્ષની વયે કેદારનાથમાં દેવલોક પામ્યા. એ તે શિવભક્ત હોવાથી તેમણે શિવ અને તેમનાં પત્ની દેવીની ઉપાસનાનો યોગ કર્યો (આ દેવીને હિંદુઓ દુર્ગા અને અનાર્ચ કાલી કે માતાની દેવી કહે છે) શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ દક્ષિણ હિંદમાં સ્મૃત્તર્કથી કહેવાય છે. આ આચાર્યોએ મહેસુલમાં શૃંગિરિ આગળ તેમજ બદ્રીનાથ, દ્વારકા અને જમનાથ કે પુરી આગળ મઠ બંધાવ્યા છે.

વૈષ્ણવ આચાર્યો—રામાનુજ. વૈષ્ણવ પંથના પ્રથમ ઉપદેશક રામાનુજનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં મદ્રાસની પાસે શ્રીપેન્નમતુર ગ્રામમાં થયો હતો. તેમના પિતાએ નાનપણથી જ તેમને યૌલ રાજ્યના મુખ્ય શહેર કાંન્જેવરામમાં અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા હતા. બહુી રસ

પછી શ્રીરંગપદ્મમાં જઈ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તથા એ ધર્મ ફેલાવવા સરકૂતમાં ગયો રહ્યા. પછી આખા હિંદમાં ફર્યા અને શિવને છોડી દઈ વિષ્ણુને ઉપદેશ કરવાથી તેમને શૈવ મતના ચાલા રાજાએ મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; આથી તે નાશીને મ્હેસુર ગયા ત્યાંના જૈન રાજા તેમના બાધથી વિષ્ણુ ધર્મમાં દાખલ થયો. રામાનુજ મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણ અને ખીજા ઉચ વર્ણના લોકોને બાધ કરતા હતા. તેમના ગુરુ હાલ કાંજેવરામમાં રહે છે.

રામાનંદ—ઇ. સ. ૧૩૦૦. રામાનુજ પછી તેમના અનુયાયી રામાનંદ થયા. તેમણે વિષ્ણુના નામથી એક ઇશ્વરની પૂજા કરવાનો ઉત્તરહિંદમાં બાધ કર્યો. તે બનારસમાં માદી રાખી આસપાસના પ્રદેશમાં ફરતા અને મુખ્યત્વે કરીને નીચ વર્ણોને ઉપદેશ કરતા હતા. તેમના ૧૨ શિષ્યો નીચવર્ણના હતા. તેમાંનો એક હજમ, ખીજો ચમાર અને ત્રીજો શાળવી (કળીર) હતો. રામાનંદે હિંદી ભાષામાં ગયો રહ્યા છે. આ પંથમાં તુલસીદાસ મોટા લોકતથા ગયા છે.

કળીર—ઇ. સ. ૧૩૮૦-૧૪૨૦. તે રામાનંદનો પ્રખ્યાત શિષ્ય હતો. તેણે મુસલમાન તથા હિંદુને એક ધર્મમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને શાંતિબંધન તથા મૂર્તિ પૂજાની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો. એ કહેતો કે મૂર્તિ પૂજવામાં પાપ છે, હાથે બનાવેલાં દેહરોમાં ઇશ્વર રહેતો નથી અને જીંદગી માત્ર માયા રૂપે છે, મારે ખરા ઇશ્વરને જોવાથી, બાળવાથી અને ચહાવાથી મોક્ષ મળે છે. વળી હિંદુઓ પરમેશ્વરને માને છે તેમ મુસલમાનો અક્ષાતે માને છે. હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ કશી છે તેવું મુસલમાનોનું મક્કા છે. હિંદુઓ ઉપવાસ કરે છે તેમ મુસલમાનો રોજા કરે છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે કળીર

મરગયો ત્યારે તેનું મડદું હિંદુઓએ બાળવા માગ્યું, અને મુસલમાનોએ દાટવા માગ્યું, પણ તેના કફન નીચે જોયું ત્યારે માત્ર કેટલાંક સુંદર કુલ દોડાં આમથી અર્ધા હિંદુઓએ બનારસમાં લઈ જઈ દાટ્યાં અને બાકીનાં મુસલમાનોએ દબદબાથી દાટ્યાં.

ચૈતન્ય—૯. સ. ૧૪૮૬-૧૫૨૭. એમનો જન્મ બંગાળના નદીઆ ગામમાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં થયો હતો. તે ૨૪ વર્ષની વયે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી ઓઢીઆમાં ગયા અને ઓઢીઆ તથા બંગાળામાં વિષ્ણુ તેમજ જગન્નાથની પૂજનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધની માફક તે કહેતા કે ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાથી સધળી વર્ણો સરખી રીતે પવિત્ર થાય છે. વળી કહેતા કે લોહીનું ટીપું પાડવું એ ઇશ્વરનો માટે અપરાધ કરવા બરાબર છે. તેના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓ તેને સાક્ષાત્ વિષ્ણુનો અવતાર માનવા લાગ્યા.

વલ્લભસ્વામી—૯. સ. ૧૫૨૦. તેમનો જન્મ તૈલંગણમાં થયો હતો. તેમણે ઉત્તરહિંદમાં વિષ્ણુની પૂજનો ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ જણાવ્યું કે કૃષ્ણ એજ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. તે કહેતા કે આત્મા ઉદ્ધાર માટે ઉપવાસ કે વિહારમાં રહેવાની જરૂર નથી, પણ વિષ્ણુને સ્મરણથી મોજમજા અને આનંદ કરવો જોઈએ. આ પંથને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે. તેમાં મુખ્યત્વે કર્મને શેઠ શબ્દકારો વધારે હોય છે.

સહેજાનંદ સ્વામી—એ બ્રાહ્મણ રાતિના હતા. તેમણે ઈ. સ. ના ૧૯ મા સૈકાની શરૂઆતથી સ્વામીનારાયણ નામે વિષ્ણુ મત અનાવ્યો. તેમાં લક્ષ્મીનારાયણ રૂપે વિષ્ણુ પૂજ કરે છે. એ મત યુજ્જયતમાં હાલ સારા પાયા ઉપર છે. કાઠીઆવાડની કાઠી પ્રજાને નીતિને માર્ગે દોરવાનું માન એ ધર્મને ધટે છે.

રજપૂતો. ઇ. સ. ૬૦૦-૧૨૦૦.

આ સમયને રજપૂત સમય કહીશું કારણ કે આ વખતમાં ઘણે ઠેકાણે મોટાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. ઘણા વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આ રજપૂતો રામ, કૃષ્ણ અને બીજા ક્ષત્રી રાજાના વંશના છે. કેટલાક કહે છે કે સિંધિઆનો અને ગ્રીક લેકોના વંશજો રજપૂતો હતા. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે હિંદના મધ્યભાગ, દિલ્લી અને કોંઝમાં વસતી કેટલીક રજપૂત જાતો ક્ષત્રી બોલાઈતી હતી. રજપૂતો ખડાદુર અને ઉદાર હતા તેમને લગભગ ખાલુ ગમતી. તેઓ શુદ્ધતા શાંત ઉપદેશને ચડાતા નહિ તેથી તેમણે બ્રાહ્મ ધર્મનો નાશ કર્યો અને નવો હિંદુ ધર્મ સ્થાપવા પ્રયત્નને બનતી મદદ કરી હતી.

રાજ્યો.

સૌરાષ્ટ્ર—આર્ય સમયમાં ગુજરાત એ ‘કૃષ્ણની દ્વારકા’ ને નામે ઓળખાતું હતું. પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર નામે ઓળખાવા લાગ્યું. તેમાં ઇ. સ. ૪૧૬ થી ૭૧૬ સુધી વલ્લભી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. ઇ. સ. ૭૧૬ થી તે મુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધી તેમાં આલુક્ય વંશના રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. તેમની રાજધાની અણહિલ-પુર પાટણમાં હતી.

માળવા—તેમાં વિક્રમના વંશજોએ ઇ. સ. ૭૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. વિક્રમ પછી આ વંશમાં મોઢે રાજા શિલાદિત્ય થયો હતો. એ વંશ પછી રજપૂતોનું રાજ્ય થયું અને પાછળથી તેમનું સુખ્ય મથક ગણાયું.

ઓઢીઆ—તેમાં પહેલાં અંગગજીઆનું રાજ્ય હતું. પછી ઇ. સ. ૪૭૪ થી ૧૨૪૨ સુધી કેશરી વંશના રજપૂતો થયા. તેમની રાજધાની જુવનેશ્વરમાં હતી. ત્યાં તેમણે બવ્ય દેવજો ખાધ્યાં હતાં. આ વંશના પહેલા રાજા યયાતિએ પાટનગરને જુવનેશ્વર નામ આપ્યું હતું. કેશરી પછી ગંગા વંશના રાજાઓ થયા. તેમણે ઇ. સ. ૧૧૩૨ થી ૧૫૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેઓ વિજ્ઞાના ભક્ત હતા. તેમાંના એક રાજાએ જગન્નાથનું મોટું દેવળ બનાવ્યું હતું. આ રાજ્ય ૧૫૬૦ માં મુસલમાનોએ જીતી લીધું.

નર્મદા અને કૃષ્ણા વચ્ચેનો દરખણનો મુલક—આ દેશમાં ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી ચાલુક્ય વંશના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમની બે સાખા હતી. તેમાંની એક પૂર્વના ચાલુક્યોની રાજધાની રાજમહેન્દ્રીમાં અને બીજી પશ્ચિમના ચાલુક્યોની કલ્યાણમાં હતી.

મહેસુર—એમાં ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૧૩૧૦ સુધી બદ્દીયાવંશના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેની રાજમહાદી દ્વારસમુદ્રમાં હતી. ત્યાં તેમણે ૬૦ વર્ષથી હલેખિડનું દહેરું બાંધવનું સર કર્યું હતું. તે મુસલમાનોએ અધુરું રખાવ્યું. આ રાજાઓને મુસલમાનોએ વશ કર્યા.

તૈલંગાણુ—તેમાં ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૩૨૩ સુધી કકટી વંશના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમની રાજધાની વરંગળમાં હતી. ઇ. સ. ૧૩૨૩ માં મુસલમાનોએ વરંગળ જીતી લઈ મોતંગકોંજના મુસલમાની રાજ્યનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું.

બંગાળા—એમાં પાલ અને સેન રાજાઓએ આસરે ૫૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમાં પાલ રાજાઓએ ૮૦૦ થી ૧૦૫૦ સુધી

તથા સેન રાજાઓએ ૧૦૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૫૯૧
૧૩૦૦ માં મુસલમાનોએ જીતી લીધું.

દેવગીરી—તેમાં ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધી ચંદુ વંશ-
ના રજપૂત રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. તેઓ યાદવ વંશના ક્ષત્રી રાજાના
વંશજો હોવાનો દાવો કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં મુસલમાનોએ
દેવગીરી જીતી લીધું. ૫૯૧ કેટલી મુદતે તેનું નામ દોલતાબાદ પાડ્યું.

આ સિવાય ધોરી બાદશાહે ઇ. સ. ૧૧૬૧ માં હિંદ પર
ચઢાઈ કરી ત્યારે કનોજમાં રાઠોડ, અજમેરમાં ચોડાણ, અને દિલ્હી
માં તુગલક રાજાઓનું રાજ્ય હતું.

૮. મુસલમાનો.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—હજરત મહમદ—મુસલમાની
ધર્મના સ્થાપકાર મહમદ પેગંબરનો જન્મ ૫૭૦ મકકામાં થયો હોય. તે
અબ્દુલ્લાના પુત્ર હતા. નાનપણમાં જોનાં માબાપ મરી જવાથી
તેમનું પાલન તેના કાકા અબ્દુલ્લાનીએ કર્યું. તેમણે ૨૫ વર્ષની વયે
ખદીજાખીખી સાથે પુનર્વિવાહ કર્યું, અને ૪૦ વર્ષની વયે ઉપદેશ
કરના માંડ્યો. આ વખતે અરબસ્તાનમાં આરબ લોકો મૂર્તિપૂજક હતા
તથા ધણા દેવાને માનતા હતા. તેમનું મુખ્ય મથક કાબાનું મંદિર
હતું. આ આરબ લોકોના કેટલાક ધાતકી રિવાજ પસંદ નહિ પડ-
વાથી મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે મૂર્તિપૂજન કરી નહિ, ધણા દેવાને
માનવાનહિ અને માંડોમાંડો લડવું નહિ, પણ એકજ ખુદા (પર-
મેશ્વર) ને માનવો. મહમદ તેનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર હો

અને સધળા મુસલમાન બાઇઓ છે. આ નવો પંથ મુસલમાની કે ઇસ્લામ કહેવાયો. ઇસ્લામ એટલે શાંતિ અને સલામ શબ્દ ઇસ્લામ શબ્દનો અપભ્રંશ છે.

મહમદના ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી કેટલાએક તેને મારીનાખવાનો નિમાર કર્યો; આથી તે મક્કા છોડી ૬૨૨ માં મદીને નાસી ગયા. નાસવાને અરબી બાપામાં હિજરત (હિજરત કે હજીરા) કહે છે. તેથી તે તારીખથી હિજરી સન ગણાય છે. વળી મૂર્તિપૂજક આરબોએ મુસલમાની ધર્મના નાશ કરવા મહમદના સાથીઓ ઉપર ચડાઇ કરી પણ તેમાં તેઓ હાર્યા અને આખા અરબસ્તાનમાંથી મૂર્તિપૂજનો અંત આવ્યો તથા ઇસ્લામનો પ્રસાર થયો. તે ૬૩૨ માં મરણ પામ્યા. તેને માનનારા આખી દુનીયામાં ૨૦ કરોડને ૨૦ લાખ છે.

કુરાન—મહમદના મરણ પછી તેની આજ્ઞાઓ કે વચનો એકઠાં કરી જે પુસ્તક બનાવ્યું તે કુરાન કહેવાય છે. આ મુસલમાનોનું ધર્મપુસ્તક છે.

મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્યની વૃદ્ધિ—પેગંબરના મરણ પછી તેમના શિષ્યોમાં ધર્મનું ઝનુન ધણું આવ્યું હતું. તે કહેતા કે મુસલમાની ધર્મનો ફેલાવો કરવા લોકોને મારી તેમની જમીન તથા માલમિલકત લઇ લેવી એ આપણી ફરજ છે. વળી ધર્મની લડાઇ કરવાથી ઈશ્વર ખુશી થાય છે. અને તેમાં મુસલમાનો મરાય તો તે સ્વર્ગે જાય છે. તેમણે જે લોકો તાબે થઇ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારતા નહિ તેમની પાસેથી જીજ્ઞાસા નામે વેરા લેવા માંડ્યો.

મહત્ત્વ પછી જે શિષ્યો મહીએ બિડા તે ખસીકા કહેવાયા. તેમણે આરબસ્તાનની ઉતરે સીરીઆ, મીસર વગેરે મુલક ઉપર ચડાઈ કરીને સહેલથી છતી લીધા તથા બારે લૂટ મળવાથી ખીજ દેશો જીતવા વિચાર કર્યો અને ૧૦૦ વર્ષમાં તેમણે ઈરાન, તુર્કસ્તાન, આફગાનિસ્તાન, ઉત્તરઆફ્રિકા વગેરે પ્રદેશોનો કબ્જો કરી મુસલમાની ધર્મ ફેલાવ્યો. એ રીતે આ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી ચાલી.

પારસી—તેઓ મૂળ ઈરાન દેશના છે. જ્યારે આરબોએ ઈરાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે કેટલાક ઈરાનીઓએ તાબે ન થઈ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ અને હિંદમાં આવીને રહ્યા તે પારસી કહેવાયા. તેઓ લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષથી આ દેશમાં રહે છે, અને અમિ દેવની પૂજા કરે છે. આ લોકોની વસ્તી ઘણું કરીને મુંબાઈ ઇલાકામાં પશ્ચિમ કાંઠે છે. (સુરત, મુંબાઈ વગેરે.) તેઓ શાંત, સલાહસંપત્તી રહેનારા, અને વેપારમાં કુશળ છે. ધણાખગ પારસીઓ પેસેટક સુખી છે, અને પરમાર્થમાં ધણા પૈસા વાપરે છે. આ લોકોનું 'મોદુ' તીર્થ હિંદમાં ઉદવાડા છે.

આરબો આવી રીતે હિંદના ઉત્તરના પ્રદેશમાં પ્રસરતા હોવાથી ઉત્તરના પ્રદેશની જંગલી જાતો કેટલોક વખત હિંદમાં આવતી જાય પડી. વળી ઈરાની અને તાતાર લોકો પણ આરબો સાથે લગાઈમાં જોડાઈને હોવાથી હિંદમાં આવી શક્યા નહિ.

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય—ખસીકાના રાજ્યમાં કેટલીક ખટખટ આવતી હતી તેથી વિસ્તૃત રાજ્યનો ખંડોખરત પાછળના નખળા ખસીકાથી રાખી શકાયો નહિ, માટે હુખાશમાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાન રાજ્ય થયું. તેના સુલતાન અમદુલ મલિકને અમદાવાદ

મળીને નામે એક તુર્કી હુકામ હતો. તેણે સુલતાનના મરણ પછી ઈ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમાં સ્વતંત્ર માદી સ્થાપી. તેના મરણ પછી ૯૭૭ માં તેના જમાઇ સમક્તગીન માદીએ બેઠો.

સમક્તગીન—ઈ. સ. ૯૭૭-૯૯૭. તે બહાદુર અને ચતુર લડ-વેશી હતો. તેનાં માણસ હિંદમાં આવીને લૂટફાટ કરતાં હતાં, માટે તેમને સજા કરવા લાહોરના રાજા જયપાળે ગીજની ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે બારે વાવાઝેહું થઈ વરસાદ પડ્યો. તેનો લાભ લઈ સમક્તગીને રજપૂત સેન્યનો રસ્તો આંતર્યો; માટે જયપાળે સલાહ કરી સમક્તગીને ૫૦ હાથી તથા બીજી લાખ રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું પણ લાહોર આવ્યા પછી તે વચન પાળ્યું નહિ, માટે સમક્તગીને ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર ચડાઈ કરી પેશાવર આગળ તેને હરાવ્યો. પછી તે થાણું બેસાડી સ્વદેશ ગયો. તેના મરણ પછી તેના દસીપુત્ર મહમદ તેના બાઈ ઇસ્માઈલને ઠેક કરી સુલતાન મહમદ નામ પાડ્યું કરીને માદીએ બેઠો.

મહમદ ગીજની (મૂત્તિ લાગનાર) ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦. તે નાનો હતો ત્યારે હિંદમાંથી કીમતી માલ લાવેલાં સંખ્યાબંધ જિંટ પરદેશ જતાં તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં. તથા હિંદનાં ધનાઢ્ય શહેરો અને મુતખર દેવળો ક્યાં આવેલાં છે તેની વેપારીઓ મારફત ખાહતિ મેળવી હતી. તે કહેવો કે હું માદીએ બેઠો પછી હિંદુ રાજાઓ સાથે લડીશ તથા પુતંગ સોનું રૂપું અને કીમતી માલ ગીજની લાવીશ. તે ૩૦ વર્ષની ઉંમરે માદીએ બેઠો અને પોતાના વિચાર અમલમાં ચૂકવા તેણે હિંદ પર ૧૭ સ્વારીઓ કરી તેમાં

૧૨ મોટી હતી. આમાંની ચોથી, નવમી અને બારમી સ્વામીમાંથી તેણે ઘણો પૈસા મેળવ્યો.

(૧) ૧૦૦૧ લાહોરના રાજા જયપાળ ઉપર કરી તેને હરાવ્યો. જયપાળ આ અપકીર્તિ સહન ન થવાથી પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી બળી મુક્યો. પછી મહમદ પોતાની સાથે લાવેલાં ઊંઠ તથા ઘોડા ઉપર બેઠું લઈ ગીજની ગયો.

(૨) ૧૦૦૪ બાટીઆના રાજા વિજયરાજ ઉપર કરી તેને હરાવ્યો.

(૩) ૧૦૦૫ મુલતાનના સુઆ હાતગોદી ઉપર કરી તેને વશ કર્યો.

(૪) ૧૦૦૮ માં લાહોરના રાજા અનંગપાળ ઉપર કરી. આ વખતે અનંગપાળની મદદે જ્વાલીઅર, કનોજ, દિલ્હી અને અજમેર વગેરેના રાજાઓ આવ્યા હતા. સરખાતમાં હિન્દુ સૈન્યે બહાદુરી કરી મુસલમાનોને પાછા હટાવ્યા, પણ એવામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાગવાથી નાંચે. તેને રજપૂત સૈન્યે જોઈ ન શકવાથી નાસભાગ કરી અને મહમુદને જય મળ્યો. પછી મહમદ નજરકોટના માતપર દેવળમાંથી ૭ લાખ સોનાના સિક્કા, બસે મણુ સોનું, ખેલુખર મણુ રૂપું અને વીસ મણુ જવાહીર લઈ ગયો.

પછી ગીજની જઈ લુટનો માલ લોકોને બતાવવા ગ્રંથ દિવસ મોટી મીઠસસ કરી અને તેમાંથી અપ્રધાન અમીરો તથા સરદારોને બારે રકમ બક્ષીસ આપી તથા ગરીબમાં ગરીબ અપ્રધાનને પણ પચાસ સારી રકમ આપી.

(૫) ૧૦૧૦ મુલતાનના સુઆ હાતગોદી ઉપર બીજવાર કરી. તેમાં હાતગોદી કેટ પકડાયો.

(૬) ૧૦૧૧ સ્થાનેશ્વર ઉપર કરી. તેમાં પુષ્કળ પૈસા તથા બે લાખ કેદી લઈ ગયો.

(૭-૮) ૧૦૧૪-૧૦૧૫ દાસ્તીર ઉપર કરી. તેમાં તેને હાની પહોંચી.

(૯) ૧૦૧૭ મયુરા તથા કનોજ ઉપર કરી. તેમાં તેણે મયુરામાં ૨૦ દિવસ લૂટ ચલાવી અને પુષ્કળ પૈસા તથા ધરણું લઈ ગયો અને ઘણું મંદિરો તોડી નાખ્યાં.

(૧૦) ૧૦૨૨ કલિંજર ઉપર કરી ત્યાંના રાજાને હરાવ્યો.

(૧૧) ૧૦૨૩ માં લાહોર ઉપર કરી. તેમાં ત્યાંના રાજા ખીજને જયપાળ હાર્યો.

(૧૨) ૧૦૨૪ માં સર્વથી મોટી અને છેલ્લી સ્વારી સુજરાત ઉપર કરી. મહમદ મીઝનીથી વીશ હજાર ઊંટપર તાડાઇની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી જખરા લશ્કર સાથે નીકળ્યો, અને ૩૫૦ માઇલની મુસાફરી કરી પ્રભાસપાટણ આવી પહોંચ્યો. અહીંયાં સોમનાથ મહાદેવના દહેરામાં અગાધ દોલત હતી. તેના રક્ષણને માટે ઘણું હિંદુ લશ્કર ભેગું થયું હતું. તેમણે ત્રણ દિવસ બારે ટકર લીધી. એવામાં સુજરાતનો રાજા બીમદેવ આવી પહોંચ્યો. તેને મહમદના લશ્કરે હરાવ્યો. પછી મહમદ દેવળમાં પેઠો, ત્યારે પુનરીએએ મુજતાં મુજતાં કહ્યું કે ' પુષ્કળ પૈસા લઈ મૂર્તિને સહીસલામત રહોવાદો. ' મહમદે જવાબ આપ્યો કે ' મૂર્તિઓ વચવા કરતાં તોડવામાં ઘણું માન છે ' એમ કહી ડાંગવતી મૂર્તિ તોડીને ચાર કડકા કર્યા. તેમાંથી એક મક્રે અને બીજાને મહીને મોકલાવેા. તથા ત્રીજાને મહેલના દરવાજામાં અને ચોથો મસીદના પગથીયામાં જડાવેા. આ

સતિમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય નીકળ્યું. પછી તે સોનું, રૂપું, જવાહીર વગેરે સગીને આશરે ૮ કરોડનેા માલ લઈ ગયો.

રસ્તામાં જતાં સિંધના રણમાં બૂટો પડવાથી તેના લશ્કરની લણી ખરાબી થઇ. તે ૧૦૭૦ માં ૭૭ વર્ષ રાજ્ય કરી ગીજનીમાં અરણ્ય પામ્યો.

મહમદનો સ્વભાવ—તે ચતુર અને બહાદુર લડવૈયો હતો, પણ નિર્દય અને ધર્માંધ હતો. કેદીઓને તે ખારી નાખતો નહિ. તેણે રાજ્ય લણી સારી રીતે કર્યું અને હિંદની દોલતવડે ગીજનીને બધા શહેર બનવું. તેની સ્વારીઓની મતલબ દેવચો તોડવાની, ધન મેળવવાની અને ગુલામો પકડી લઇ જવાની હતી, પણ રાજ્ય ચલાવવાની નહોતી. તે વિદ્વાનોને આશરો આપતો, પરંતુ ધણેા કંજુસ હતો. તે નીચેની ફરફુશીની વાત ઉપરથી જણાય છે. ફરફુશી એ એક મહાન કવિ હતો. તેણે મહમદના કહેવાથી સાહનામુ [રાજાઓના હેવાલ] નામે પુસ્તક બનાવ્યું. આ પુસ્તકમાં જેટલી કડીઓ લખાય તેટલી સોના દામો આપવાનું કહ્યું હતું. આથી ફરફુશીએ ૩૦ વર્ષ મહેનત કરી ૬૦ હજાર કડીઓ બનાવી, પણ લખી રહ્યા પછી મહમદને કોમ લામવાથી તેણે ૬૦ હજાર રૂપાદામ આપતા માંડી આથી કવિ રિસાઇ પોતાના દેશ ધરાન જતા રહ્યા. પછી મહમદને પસ્તાવા થવાથી તેણે સોનાદામ મોકલાવી પણ લઇ જનારને શહેરમાં પેસતાંજ ફરવાળા આગમ કવિનું શખ મળ્યું; તેથી તે રકમ તેની દીકરીને સુમનવીને આપી.

મહમદ હિંદમાં મુકામ કરી સક્યો નહોતો; પણ બાહોરમાં તેણે એક સમયે મૂક્યો હતો. તેના મરણ પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી હિંદુઓએ અધ્યાનેરને કાઢી મૂકવાના પ્રયત્નો કર્યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. મહમદ પછીના રાજાઓએ બાહોર જળવી રાખ્યું હતું. એટલે તેમની ગીજની અને બાહોર એ બે ઠેકાણે રાજગાદી હતી.

ઘોરીરાજ્ય—ઘોર પ્રાંતના અલાઉદ્દીને ગીજની વંશના બહેરામને ઉઠાડીમૂકી ગીજનીમાં ૧૧૫૨ માં પોતાની સત્તા સ્થાપી. તેણે ગીજની શહેર ૭ દિવસ સુધી બાળ્યું હતું. તેના મરણ પછી તેનો છોકરો સૈયુદ્દીન ૧૧૫૬ માં ગાદીએ બેઠો હતો. ત્યાર પછી ગ્યાસુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો.

ગ્યાસુદ્દીન—૧૧૫૭-૧૨૦૨. તે રાજ્યનું કામ કરતો હતો, અને તેને મહમદ શાહયુદ્દીન (મહમદ ઘોરી) નામે એક બાપ હતો તે લડાઈનું કામ કરતો હતો. આ શાહયુદ્દીને ગીજની વંશના હેલા રાજા ખુશરમલોકને ૧૧૮૬ માં બાહોર આમન હરાવી ગીજવંશનો પંજાબમાંથી અંત આવ્યો, માટે તેનો ખરેખરો કારભાર ૧૧૮૬ થી મળી શકાય. વળી ગ્યાસુદ્દીનના મરણ પછી તેણે ૧૨૦૨ થી ૧૨૦૬ સુધી રાજ્ય કર્યું માટે તેનો એકંદર કારભાર ૧૧૮૬ થી ૧૨૦૬ સુધી મળાય.

મહમદ ગોરી—તે મહમદ ગીજનીના જ્યો બહાદુર અને ચરો હતો. ગીજનીની મતલબ છુટકાટ કરવી અને દેવળો તોડવાની હતી પણ ઘોરીની ઇચ્છા મુશ્કેલ મેળવી રાજ્ય કરવાની હતી. એણે શરતમાં ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી હતી.

૧) ૧૧૭૬ પંજાબના ઉઠ નામે શહેર ઉપર કરી, તે શહેર તામે કબ્જું.

(૨) ૧૧૭૮ ચુજરાતના રાજા બોળાબીમ ઉપર કરી, તેમાં ચાહને નાશવું પડ્યું.

(૩) ૧૧૭૮ ખુશરૂભલેક ઉપર કરી તેના હાકરાને જોરજુલમથી પાતાની જાળમાં લીધા.

(૪) ૧૧૭૯ સિંધ ઉપર કરી તે પ્રાંત હુટ્યો.

(૫) ૧૧૮૬ ખીજ વાર ખુશરૂભલેક ઉપર કરી કેદ કર્યો.

શાહજુદીનની ચઢાઈ વખતે હિંદનાં ચાર પ્રાંત રજપૂત રાજ્યો-(૧) દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુવારનું. (૨) અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણનું (૩) કનોજમાં જયચંદ રાઠોડનું (૪) ચુજરાતમાં બોળાબીમ વાઘેલાનું. આ સિવાય મેવાડમાં સમરસિંદરાણાનું તથા આણુમાં જયંતસિંહ પરમારનું હતું.

[૬] ૧૧૯૧ માં શાહજુદીને પૃથુરાજ ઉપરસ્વારી કરી. એમાં ચાણેશ્વર આમળ રજપૂતોએ તેને સજ્જડ હરાવ્યો. શાહજુદીન મરતો મરતો બચ્યો. રજપૂતો ૪૦ માઇલ સુધી તેની પાછળ પડ્યા અને ઘણા અકાશનાને માર્યા.

રજપૂતોમાં કુસંપ થવાનાં કારણ—રાજ્ય લોભ ને કન્યા લોભ.

રાજ્યલોભ—દિલ્હીના રાજા અનંગપાળ તુવારને જે દીકરીઓ હતી તેમાંની એક અજમેરના સોમેશ્વર ચોહાણને અને ખીજ કનોજના રાજા વિજયપાળ રાઠોડને પરણાવી હતી. આ અનંગપાળને દીકરા ન હોવાથી તેણે સોમેશ્વરના દીકરા પુથુરાજને દલક લીધો. એટલે તેની પાસે જે માદી (દિલ્હીને અજમેર) થઈ, આથી તેના ખીજ બાણેજ જયચંદને ખોટું લાગ્યું એમ જે મહિમાઈ બાપચો વચ્ચે વેર મંડાયું.

કન્યાલોભ-(૧) આણુના રાજા જયંતસિંહ પરમારને હાજીન.

કુમારી નામે હીકરી હતી. તેને પરશુરા સારૂ ભોળાભીમ અને સી-
મેશ્વરચોદાણુ વચ્ચે તકરાર થઈ. તેમાં સીમેશ્વર મરાયો આથી તેના
હીકરા પૃથુરાજે ગુસ્સે થઈ બીમદેવને હરાવ્યો.

(૨) કનોજના રાજા જયચંદે પોતાની પુત્રી સંયોગતા માટે
સ્વયંવર રચ્યો, અને તેની સાથે ચક્રવર્તી થવા મોટો યજ્ઞ પણ આરંભ્યો.
આ યજ્ઞમાં પૃથુરાજને દરવાનનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેથી
તે ત્યાં ગયો નહિ. માટે જયચંદે તેનું પુતળું બનાવી દારપાળ તરીકે
ઉભું કર્યું. આ પુતળાને સંયોગતાએ વરમાળ પહેરાવી. આ વખતે
પૃથુરાજ કનોજમાં આવી જાની ગોઠવણ મુજબ સંયોગતાનું હરણ
કરી ગયો; આથી જયચંદે તેની સાથે લડાઈ કરી પણ કંઈ વળ્યું
નહિ, માટે કોઈ ભરાઈ સાહસુદીનને ચઢી આવવા કહેણુ મોકલ્યું અને
મદદની આશા આપી.

* (૭) ૧૧૬૩ માં સાહસુદીને દોઢ લાખ માણસનું જખરું

પૃથુરાજનું મરણ—મુસલમાન ઇતિહાસકારો કહેછે કે મહમ-
મદીએ પૃથુરાજનો ઘાત કરાવ્યો અને ચંદ બારોટ પૃથુરાજરાજા નામે
કાવ્યમાં જણાવે છે કે પૃથુરાજને પકડી ગીજની લઈ ગયા. ત્યાં આ-
ધળા કૃત્રિ બેડીએ પહેરાવી કેદમાં નાખ્યો. પછી ચંદે પૃથુરાજનાં બહુ
વખાણ કરવાથી બાદશાહે રાજદેવથી બાણનો પ્રયોગ જોવા તેને છુટો
કર્યો. તેમાં ચંદે પૃથુરાજને સૂચના કરવા નીચેનું કવિત આપું.

ચાર વાંસ ચોવીસ તણ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;

તે ઉપર સુલતાન છે, મત ચૂકે ચોદાણુ.

અટલે, પૃથુરાજે બાણ છોડી બાદશાહનો છાંય લીધો અને પછી

પાતે તથા ચંદે અરસપરસ મુઆ.

સરદાર લઈ પૃથુરાજ ઉપર ફરી ચઢાઈ કરી. આ વખતે કુસંપ હોવાથી રાઠોડ તથા ખીજા રજપૂતોની પૃથુરાજને મદદ મળી નહિ. પાણી-ચતના મેદાનમાં બારે જંગ મચ્યો. રજપૂતો કંઈ મક્કલતમાં રહ્યા. એવામાં મહામદધોરીએ આજુબાજો છાપો મારી રજપૂતોનો પાયમાલી કરી. પૃથુરાજ રણમાં પડ્યો, અને તેની સ્ત્રી સંગોગતા સતી થઈ તથા દિલ્લી સુમત્રમાનોને હાથ ગયું.

(૮) ૧૧૬૪ માં કનોજ ઉપર કરી. તેમાં ચોહાણુ રજપૂતોની મદદ સિવાય જયચંદ હાથો અને મરાયો પછી ધોરી રાજગે કનોજ તથા બનારસ લીધાં, અને બનારસમાંથી હજાર કરતાં વધારે દેવળોનો નાશ કર્યો. તથા ચાર હજાર ઊંટ માલથી લાદ્યાં લઈ ગયો.

હવે ચોહાણુ, રાઠોડ તથા ખીજા રજપૂતોએ પોતાની પાપના-દાની ગંગા અને જમના પાસેની ભૂમિ છોડી દીધી અને મારવાડ તથા અરવલ્લીની આજુબાજુના સુલકમાં જઈ વસ્યા. તે પ્રદેશ હાલ રજપૂતાના કહેવાય છે.

(૯) ૧૧૬૫ માં તેના સરદાર કુતબદીને ગ્વાલિયર જીતી લીધું તથા ખીજા સરદાર બખત્યાર ખીલજીએ ૧૧૬૯ માં અયોધ્યા અને બહારપ્રાંત જીતી લીધા.

એવામાં ગ્યાસુદ્દીનનું મરણ થવાથી ૧૨૦૨ માં મહુમદ ધોરીને સ્વતંત્ર ગાદી મળી.

તેના સુબા બખત્યારખીલજીએ ૧૨૦૩ માં બંગાળના રાજા હુસૈન ઉપર ચઢાઈ કરી તે પ્રાંત તાબે કર્યો. આ રાજા જમવા બેઠો હતો તે વખતે તેને પકડવા અપ્રધાનો તેના મહેલમાં દુરખા

પણ તે ઉઘાડે પગે પાછગે બારણેથી નાસી મયો અને પોતાની બાહીની જી દગી જમનાથના મંદિરમાં ગાળી.

પછી અફઘાનેએ ગુજરાતના વઘેલા તથા ગ્વાલીઅરના રજા-મુતેને વશ કર્યા. માત્ર માળવા પ્રાંત છૂતી થકયો નહિ. મહમદધોરી એક વખત પંચતમમાં થઈને આવતો હતો ત્યારે ગફર બાગના પહાડી લોકોએ રાત્રે તંજુમાં પેસી તેને મારી નાખ્યો, તેના શખને ગીજની લાઈ જઈ દાટયું છે. તેના મરણ પછી તેનો સરદાર કુતબુદ્દીન હિંદના પ્રાંતો દગાવી પડ્યો અને હિંદની પહેલો સુલતાન થયો. ખરી રીતે એતાં મહમદ ધોરીએ પહેલવહેલો હિંદનો મુલક જીત્યો અને તેનાં માખુસો હિંદમાં આવીને રહ્યાં.

૯. અફઘાન કે પઠાણ રાજાઓ. ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬.

આ રાજાઓ મહિલા ધણાખરા અફઘાનિસ્તાનમાંથી આવેલા હતા; પરંતુ સઘળા એક કોમના નહોતા. તેમની એક પઠાણ જાત ઉપરથી તેઓ પઠાણ પણ કહેવાય છે. તેમણે ૩૨૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમના હિંદીના ગાદી ઉપર પાંચ વંશ થયા. મુલામ, ખીલજી, તખલખ, સૈયદ અને લોદી.

પઠાણ રાજાઓના વખતમાં હિંદની સ્થિતિ—આ વખત હિંદુઓ માટે ધણો બયંકર હતો. તેમને અફઘાનો સાથે ધણા લડાઈ-ટંટા ચાલ્યા. તેમાં હિંદુઓ જમરી રસાકરી સિવાય તામે થયા નહિ અને ધણાખરા તો પુરા જીતાયા પણ નહિ. વળી મુસલમાનોની નવી નવી કોમો આવી હિંદુઓ સાથે લડી દેશમાં પથરાવા લાગી. આ

જામતે લોકોને પોતાના પૈસા તથા માલમિલકત જમીનમાં સંતાડી મૂકવી પડતી. લૂટારા અને હુમ લોકોનો જીવ વિશેષ હતો. તથા જનમાલનું સંરક્ષણ બીલકુલ નહોતું. હિંદુઓનાં ગુનાં દેવળોના પઠાણ રાજાઓએ નાશ કર્યો. તથા તેમની જગ્યાએ બધે કરી. સારા માં સારો પઠાણ રાજા પણ હિંદુઓ તરફ ખાતરી રીતે વર્તતો, અને તેમને મુસલમાન બનાવવા, જીજ્ઞાસાથી લેવા તથા સામા થાપ તો મારવા એ પોતાની ફરજ સમજતો હતો આથી કેટલાક લોકો વટલીને મુસલમાન બનતા હતા. પઠાણરાજાના કેટલાક પ્રખ્યાત સરદારો પણ વટલીને મુસલમાન થએલાં હિંદુ હતા.

મુસલમાનોનું હિંદમાં પ્રસરતું—જેવી રીતે આર્ય લોકો પથરાયા તેવી રીતે અફઘાન, તુર્ક અને ધરાનીઓ દિલ્હી, અયોધ્યા, બહાર અને બંમાળામાં પથર્યાં. આ લોકો પૈસાગર થયાના સમાચાર સાંભળી ધરા અને તુર્કસ્તાનમાંથી ધણા બહાદુર લોકો પૈસા કમાવા હિંદમાં આવવા લાગ્યા. તેમને મુસલમાન રાજા તથા સુબેદારોએ જમીન તથા આશરો આપ્યો. આ રીતે હિંદમાં ધણાં અમીરી મુસલમાન કુટુંબો આ દેશમાં આવ્યાં હતાં. તેમાંની નાની નાની દુકાનીના આગેવાનોએ હિંદમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને જ્યારે દિલ્હીનો રાજા જોરાવર હોય ત્યારે આ નાના તાલુકદારો તેમને ખંડણી આપતા અને પોતે તેના સરદારો છે એમ કહેતા હતા, પરંતુ જ્યારે રાજા નબળો અને હમવગરનો હોય ત્યારે નાના સરદારો સ્વતંત્ર થવાને પ્રયત્ન કરતા અને કોઈનો ફકમ માનતા નહિ.

ગુલામવંશ. ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૯૦.

આ વંશમાં નવ રાજા અને એક રાણી એમ બધા મળીને દશ રાજકર્તા થયા. તેમણે ૮૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમાંના કુતબુદ્દીન, અહમદશ, સુલતાનરજિયા, નાશિરુદ્દીન અને ગ્યાસુદ્દીન બહામન એ પાંચજ વળણવા લાયક છે. બાકીના તે માત્ર નામનાજ હતા.

કુતબુદ્દીન—૧૨૦૬-૧૨૧૦. આવંશનો પહેલો રાજા કુતબુદ્દીન તથા બીજા રાજા નાનપણમાં ગુલામ હોવાથી તે ગુલામવંશ કહેવાય છે. દિલ્હીમાં સુસત્રમાની રાજ્યની પ્રથમ ગાદી એના વખતથી થઈ. તે નાનપણમાં શાહબુદ્દીનનો તુર્કી ગુલામ હતો, પણ પાછળથી હોશિ-આરીથી માટે સરદાર થયો અને શાહબુદ્દીનના મરણ પછી દિલ્હીમાં પ્રાંતો દબાવી પડી પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે ૨૫ હિંદુ દેવળોના પથ્થરવડે દિલ્હીનો પાસે એક કુતુબમિનારો બંધાવ્યો છે. તેની ઇંચાઈ ૨૫૦ ફુટ અને ૩૦૮ પગથાંચાં છે. આ મિનારો હાલ પણ છે. એમ કહેવાય છે કે આ મિનારો પ્રથમ પૃથ્વિરાજ પોતાની દીકરીને અર્પણે બાંધતા નદીનાં કાંઠાં કરવા બંધાવ્યો હતો, અને પાછળથી કુતબુદ્દીને વધાર્યો.

ગુલબ—કુતુબ બહાદુર શહેરિયા અને કાબેલ સરદાર હતો. તથા પોતાના અમલદારો પ્રત્યે ઘણો માયાળુ હતો. વળી તેમને નાણાં અને જમીનની બહીષ કરતો માટે તેને ઉદાર કુતુબ કહેતા હતા. તે હિંદુઓનાં મંદિરો ધાતકી રીતે વર્તતો અને તેમનાં દેવળો તોડતો.

અહમદશ—૧૨૧૦-૧૨૧૧. એ કુતબુદ્દીનનો છોકરો હતો. તેને માયે નાખી તેના બનેલી અહમદશ ગાદી લીધી.

અહતમશે-૧૨૧૧-૧૨૩૬. તે ગુલામવંશમાં ચૌધી વધારે સમર્થ રાજા હતો અને કુતલુદ્દીનનો ગુલામ તેમજ જમાઇ થતો હતો; તેણે અહતમને મારી નાખી ગાદી લીધી.

મેળવેલી જીત--તેના વખતમાં તેના હાકુ અખત્યાર ખીલજીએ બંગાળા અને બહાર જીતી લઈ સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, માટે તેને અહતમશે હરાવી મારી નાખ્યો અને પોતાના છોકરાને સુબો બનાવ્યો. વળી સિંધના હાકેમે પણ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરવાથી અહતમશે તેને હરાવ્યો. તે સિંધુ નદી ઓળંગી નારો જતાં કુટુંબ સાથે કુબી સુબો. પછી માળવા અને ગ્વાલીઅરના રજપૂતો સાથે ૬ વર્ષ લડી તેમને વશ કર્યો.

ચંધીસખાન (જંધીસખાન)—આ બૌદ્ધમાર્ગી મોગલસરદાર એશિયાનાં પણ રાજ્યો જીતી લઈ હિંદપર હુમલો કરવા સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. અહતમશને આવા ગિરાવર દુરમન સાથે લડવાનું વાજબી પડ્યું નહિ તથા તુર્કિસ્તાનના સરદારને મદદ આપી નહિ અને તેને હારી કર્યો; આથી મોગલોએ તેના વખતમાં હિંદપર ચઢાઈ કરી નહિ.

આ રાજા ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો. તેણે કુતલુદ્દીનને શર કરેલો કુતુબમિનારો પુરો કરાવ્યો. તે બહુ બહાદુર હતો.

તેકનુદ્દીન—૧૨૩૬-૧૨૩૬. એ અહતમશનો પુત્ર હતો, પણ રાજ્ય કરવાને તદ્દન નાલાયક માલમ પડવાથી ૭ માસ પછી તેની બેન સંજયાને ગાદી આપવામાં આવી.

મુલતાન રાજ્યા—૧૨૩૬-૧૨૪૯. હિંદના મુસલમાની રાજ્ય-
માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર માત્ર આજ રાણી થઇ છે. તે કુશન બલુચી,
રાજ્ય ચલાવવામાં હોશિઆર અને હીમતવાન હતી. જ્યારે અસ્તમશ
બહાર દેશ જતો ત્યારે તેને રાજ્ય સોંપીને જતો હતો. તે કહેતો કે
તેનું હૃદય અને મગજ પુરૂષ જેવું છે અને તે વીસ છોકરા કરતાં
પણ વધારે મરજ સારે તેવી છે. તેણે દંડતાથી અને ધણી સારી
રીતે સાઝવણી વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે માટે જુરખો નાખતી નહિ અને
મરદને! ખોશાક પહેરી દરબારમાં બેસતી.

પાછળથી તેની બુદ્ધિ બગડવાથી એક હબસી ધોડેસ્વાર ઉપર
તેણે પ્રીતિ બતાવી અને તેને મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો; આથી
ખીજા ઉમરાવો ગુસ્સે થઇ તેની સામે થયા. આ વખતે રાજ્યાએ
એક તુર્કી સરદાર સાથે લગ્ન કર્યું. આ સરદાર તેને માટે બહાદુરીથી
લડ્યો, પણ તે બંને હાર્યા અને માર્યા મયાં.

રાજ્યાના મરણ પછી અસ્તમશના ખીજા દીકરા મવજુદીનને
ગાદી મળી પણ બે વર્ષ પછી અપ્રધાન અમીરાએ તેને કેદમાં નાખી
અસ્તમશના પૌત્ર અલાઉદ્દીનને રાજા બનાવ્યો. પાંચ વર્ષ પછી તેને
પણ કેદ કરી નાસિરુદ્દીનને ગાદી આપવામાં આવી.

નાસિરુદ્દીન—૧૨૪૬-૧૨૬૫. એ અસ્તમશનો સૌથી નાનકો
છોકરો હતો. તેણે પોતાના બનેલી ગ્યાસુદ્દીનને પ્રધાન બનાવ્યો અને
તેની મદદથી ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે પહેલાંના બે નબળા રાજા-
ઓએ જોએતો મુલક પાછો જીતી લીધો, અને મોગલોને વારંવાર
પાછા હાંક્યા.

ગુણુ—નાસિરહીન ઘણી સાદાધથી રહેતો હતો. તે શક્ત એકજ સ્ત્રી પરણ્યો હતો. અને તેનાજ હાથનું રાંધેલું જમતો હતો. ચાકર નોકર રાખતો નહિ અને સઢો ખેરાક ખાતો હતો. વળી પોતે ચોપડીઓ લખી પોતાના ગુજરાન જેટલું મેળવતો, અને કોઈની લાગણી દુઃખવતો નહિ તે આ સાથેની વાતે ઉપરથી સમજાશે— એક વખત એક અમીર તેને મળવા આવ્યો હતો. તેણે તેની લખેલી ચોપડીમાંથી કેટલીક ભૂલો બતાવી; આથી નાસિરહીને તે અમીરની હાજરીમાં તે ભૂલો સુધારી પણ તેના ગયા પછી કરેલો સુધારો કાઢી નાખ્યો. પછી કોઈએ તેને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘અર’ જેતાં મારા લખાણમાં કંઈ ભૂલો નહોતી, પણ જે અમીર ખરે રસ્તે લઈ જવા મારા તરફ મમતા બતાવી તેની લાગણી દુઃખવવાનું મને ઠીક લાગ્યું નહિ.

ગ્યામુદ્દીન બલખન—૧૨૫૫-૧૨૮૭. તે નાસિરહીનનો વજીર હતો. તેના મરણ પછી બલખન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. નાનપણમાં તે શુભામ હતો અને નફતા ચઢતાં આખરે સુખો બન્યો હતો. અદતમશે તેની સથે પોતાની દીકરી પરણાવી હતી. પૈસો અને સત્તા બળતા પહેલાં તેણે ૪૦ ગુલામો સાથે એવો કરાર કર્યો હતો કે આપણે એક ખીજાને જીવતાં સુધી મંદક કરવી, પણ રાજ થયા પછી તેને લાગ્યું કે તે મારા હોકરાને ઠંકાણે રાજ થવાનો પ્રયત્ન કરશે; માટે તે બધાને મારી નાંખાવ્યાં આ વખતે એકિઆમાંથી મોગલોના ત્રાસથી ઘણા મુસલમાન અમીરો અને સરદારો હિંદમાં આવી વસ્યા. આ પ્રમાણે નાશી આવેલા ૧૫ રાજાઓ એક વખત એકઠા થયા હતા. તેમને બલખને જમીન આપી રાખ્યા, અને

તેમના નામ ઉપરથી દિલ્હીની શેરીઓનાં નામ બુગદાદશેરી, ઘોરશેરી, ખીવશેરી વગેરે પાડ્યાં.

મોગલો—બલબનના વખતમાં મોગલો વારંવાર પંજાબ ઉપર ચઢી આવતા હતા તેમને તે અને તેના છોકરો મહમદ હુસાવીને પાછા કાઢતા હતા. આખરે મોગલો સ્થાની એક લડાઈમાં પાટવી કુંવર મહમદ મરાયો. આ વાત સંભળી બલબન ઘણો દિલગીર થયો અને ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

ટોમલનો બગવો અને બધરાખાન—બંગાળના સુબેદાર ટોમલે બગવો ક્યો માટે બલબને તેને હુસાવી પોતાના છોકરા બધરાખાનને બંગાળનો ગવર્નર બનાવ્યો. આ બધરાખાનને બંગાળા શાવી ગયું હતું, અને ત્યાં સુબમેનથી અમલ કરતો હતો; માટે બલબનના મરણ પછી તેણે રાજ્ય ચલાવે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેથી તેના છોકરા કૈફખાદને ગાદી આપવામાં આવી. આ બધરાખાન ૪૫ વર્ષ સુધી બંગાળનો સુબો રહ્યો હતો.

બલબનના ગુણ—આ પાઠશાહ બહાદુર પણ કુર હતો. તે હિંદુઓ સાથે ધાતકી રીતે વર્તતો અને દુશ્મન હાથમાં આવે તેના ઉપર દયા બતાવતો નહિ.

કૈફખાદ—૧૨૮૭-૧૨૯૦. તેણે ઘણી ખરાબ રીતે રાજ્ય કર્યું. એક વખત તેના આપ બધરાખાને આવી તેને રાજ્ય કરવા સારી સલાહ આપી પણ તેની કંઈ અસર થઈ નહિ, અને તેના ગયા પછી વધારે ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. એવામાં ખીલજી બલતના પ્રધાન જલાલુદ્દીને આવી તેને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો.

ખીલજી વંશ. ઇ. સ. ૧૨૬૦-૧૩૨૦.

આ રાજાઓના વખતમાં મુસલમાનો દક્ષિણ દિશામાં પેઠા. તેમના મુખ્ય ચાર રાજાઓએ ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમાં ખાસ જણાવવા લાયક અલાઉદ્દીન હતો.

જલાલુદ્દીન-૧૨૬૦-૧૨૬૫. તે જાતે ખીલજી હોવાથી તેના વંશજો ખીલજીવંશના કહેવાય છે. તેણે ગુલામવંશના છેલ્લા રાજા કૈકુબાદને મારી ગાદી લીધી ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તેને અલાઉદ્દીન નામે એક બનીને હતો. તેને તે છોકરા સમાન ગણતો હતો. આ અલાઉદ્દીન ૮૦૦૦ માણસનું સરકાર લઈ ૭૦૦ માણસની મુસાફરી કરી દેવગીરી (દોલતપાદ) જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં કોઈ રાજા આંતરે તો કહેતો કે મારો કાકા મારી જીંદગી લેવા તારે છે માટે હું નાશી જઈ છું. આથી કોળા રજપૂતોએ તેને છડ્યો નહિ. તેણે દેવગીરી જઈ છાપો મારીને લીધું અને સાંના રાજા પાસેથી પુષ્કળ પૈસા તથા જવાહીર લઈ દિલ્હી પાછો ગયો. અલાઉદ્દીન આવ્યાના સમાચાર જાણી જલાલુદ્દીન ખુશી થઈ એકલો તેને મળવા ગયો. ભેટતી વખતે અલાઉદ્દીને તેને કટાર મોકળી મારી નાખ્યો અને મરણ જાહેર કરવા તેનું માથું કાપી બાલાની ટોચ ઉપર ભેરવી છાવણીમાં ફેરવ્યું. પછી દિલ્હી જઈ તેના બે છોકરાને મારી નાખી ગાદીએ બેઠો.

ગુણ—તે બક્ષો હતો. વળી મિત્રો તેમજ દુરમનો તરફ દયા ભાવ અને નમ્રતાથી વર્તતો, આથી તેના રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી અને છુટકાટ વખાં હતાં.

અલાહીદીન—૧૨૬૫-૧૩૧૫. એ ખીલજીવંશમાં સૌથી જો-
રાખર હતો. એના જેટલા દેશ પહેલાંના કાંઈ મુસલમાન રાજાએ
જીત્યા નહોતા. તેણે પોતાના કાકા તરફની ધાતકી વર્તણૂક લોકો
જુલમી જાણ માટે દખ્ખણી આજીવું સંધળું દ્રવ્ય વહેંચી આપ્યું.
એના મુખ્ય બનાવ. (૧) ગુજરાત ઉપર સ્વારી. (૨) ચિતોડ અને
જેસલમીર ઉપર ચઢાઈ (૩) મોગલો. (૪) દખ્ખણી જીત. (૫) કાઠુર.
(૬) લોકોની સ્થિતિ. (૭) ગુલુ. (૮) હિંદુ ધર્મ ઉપર કરેલી અસર.

ઉત્તરહિંદ ઉપર ચઢાઈ.

ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ—ઈ. સ. ૧૨૬૭ માં અલાહીદીને
પોતાના બાઈ અલફખાન તથા વજીર નસરતખાનને લશ્કર આપી
ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેમણે ત્યાંના રાજા કરજુ વાઘેલાંનું હરાવ્યો,
આથી તે બાગલાણના ક્ષિત્રમાં નાશી ગયો; પણ તેની ખૂનસુરત સ્ત્રી
કમળાદેવી મુસલમાનોને હાથ પકડાઈ ગઈ. તેને દિલ્હી લઈ જઈ
પાદશાહ સાથે પરણાવી.

ચિતોડ ઉપર સ્વારી—ચિતોડના રાજા બીમસી (બીમસિંહ)
ને પદ્મિની નામે ખૂનસુરત સ્ત્રી હતી. તેને પોતાની બેગમ બનાવવા
અલાહીદીને ચિતોડ ઉપર સ્વારી કરી, પણ કંઈ ન વળવાથી આખરે
પદ્મિનીનો ચહેરો જોવાની સરતે તેણે ઘેરો ઉઠાવવાનું કબુલ કર્યું.
આથી પદ્મિનીએ પડદા પાછળ રહીને આરસામાં ચહેરો બતાવ્યો.
પછી બીમસી અલાહીદીનેને છાવણી સુધી વળાવવા ગયો ત્યારે તેણે
અલાહીદીને કપટ કરીને પકડી લીધો અને પદ્મિની પરણાવ્યા સિવાય
કોઈપણ ના પાડી; આથી પદ્મિનીએ પોતાના પણીને ઠોડાવજી

પરણવાની હિપલક મરજી બતાવી અને ૭૦૦ ડોળીઓ તૈયાર કરાવી તેનાં ઘસાવેલા છે એમ જણાવ્યું. પણ દરેક ડોળીમાં એક રજપૂત સરદાર અને તેને ઉચકનાર મજૂરના વેપમાં સિપાઈઓ હતા. પછી રાંધણી બાદશાહી છાવણીમાં આવી ચહોંચતાં તેને અને બીમસીને કબજામાં રાખવાનો બાદશાહે પ્રયત્ન કર્યો પણ રજપૂત સરદારો તથા સિપાઈઓ સામા થયા અને બીમસી તથા પંચિની નાશીને ચિતોડ જઈ શક્યાં. આ વખતે અલાહિદીને કંઈ કરી શકી નહિ, પણ બે વર્ષ પછી ફરી ૧૪૦૩ માં ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ ફરી. આ વખતે તેની સામે ટકી શકાશે નહિ એમ લાગવાથી પંચિની તથા ૧૩૦૦૦ રજપૂત સ્ત્રીઓ જીવતી બળી મૂર્ત તથા રજપૂતોએ કેસરીયાં કર્યાં અને બહાદુરીથી લડતાં લડતાં બધા મરાયા.

જેસલમીર ઉપર સ્વારી—અલાહિદીને જેસલમીર ઉપર હુમલો કર્યો અને ૮ મહીના ઘેરો ઘાતો જીતી લીધું. અહીં ૪ હજાર રજપૂત સ્ત્રીઓ જીવતી બળી મૂર્ત, અને રજપૂત માત્ર લડતાં લડતાં મરાયા. રજપૂતોના આ રિવાજને જીહ્વાર કહે છે.

આ સિવાય અલાહિદીને રણસ્તંભોરનો કિલ્લો ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં જીતી લીધો.

મેગસો—આ લોકોનાં ઘાડાં પાંચ વખત પંજાબમાં પેઠાં અને એક વખત તો ઠંઠ દિલ્હી સુધી આવ્યાં. તેમને અલાહિદીને હરાવી પાછાં કાઢ્યાં, પણ તેમનાં ઘણાખરા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારી આ દેશમાં રહ્યા. પાછળના વખતમાં કાપુરની ગેરહાજરીમાં તોકરીમાં દાખલ થએલા મેગસોએ બળવો કર્યો, માટે કાપુર આવી

૧૫૦૦૦ મોઝલોને મારી નાખ્યા અને તેમની સ્ત્રી તથા છોકરાને ગુલામ તરીકે વેચ્યાં.

દખખણની જીત—અલાહીદીનને એવી ધાસ્તી હતી કે હું બડાઇમાં જઇશ તો મોગલો આવશે અથવા કાંઇ સરદાર બળવો કરી રાજ્ય થવા પ્રયત્ન કરશે માટે તેણે પોતાના સરદાર કાઝુરને દખખણમાં મોકલ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં કાઝુર દેવગીરી ઉપર ચઢાઇ કરવા નીકળ્યો ત્યારે કમળાદેવીએ તેને કહ્યું કે મારી દેવળદેવી નામની દીકરી મારા પ્રથમના ધણી કરણ પાસે છે તેને લેતા આવજો. આ દેવળદેવી દેવગીરીના રાજા રામદેવના દાક્તર શંકરદેવ સાથે પરણવાની તૈયારીમાં હતી. એટલામાં તેને કાઝુરે પકડી લીધી, અને દિલ્હી મોકલી બાદશાહના દીકરા ખીજરખાન સાથે પરણાવી. પછી કાઝુર રામદેવને હરાવી દિલ્હી લઇ ગયો. ત્યાં તેની સાથે બાદશાહ સારી રીતે વત્યોં તેથી તે જીંદગી સુધી તેને મળતીઆ રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં તૈમંગણની રાજધાની વરગુળ ઉપર ચઢાઇ કરી જીતી લીધું.

રામદેવના દીકરા શંકરદેવે બળવો કર્યો માટે કાઝુરે ફરીથી આવી તેને હરાવીને માર્યો અને બાકી મહારાષ્ટ્ર ઉજ્જડ કર્યો તથા ૧૩૧૦ માં બક્ષાળ રાજ્યોની રાજધાની દારસમુદ્ર જીતી લીધી.

૧૩૧૨ માં આખા દક્ષિણ હિંદમાં ફરી રજપૂત રાજાઓને હરાવ્યા, અને ઠઠ કેપકેમોરીનની નજીક રામેશ્વર સુધી ગયો. પછી પૂબાળ પૈસા તથા ખજાનો લઇ પાછો ફર્યો.

કાકુર—તે અંભાતમાંથી શુભામ અવરથામાં પકડાયો હતો, અને પાછળથી પોતાની હોલિઆરીવડે મોટા ચરદાર મલો. તેને અલાઉદીને દખ્ખણ જીતવા મોકલ્યો ત્યારે વરંચુળ, દેવગીરી, મહારાષ્ટ અને કર્ણાટક વચ્ચે દેશો છતી ઠઠ કેપકેમોરીન મુધી ગયો, અને ત્યાંથી પુષ્કળ ખજાનો લઈ પાછો ફર્યો હતો. અલાઉદીને છેવટના ભાગમાં બધી સત્તા તેને સોંપી હતી. આથી તેણે રાજ્ય થવા ઇચ્છ્યું, અને દિલ્હી છોડી કંઈ ગયો નહિ તથા રાજ્યના જે છોકરાને તેની પાસે કેદ કરાવ્યા પછી રાજ્યને ઝેર દીધું, અને તેના જે છોકરા કેદમાં હતા તેમની આંખો ફાડવી પોતે માઠી સેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજ્યના અધિવાન રક્ષકે તેને મારી નાખી ત્રીજા દીકરા મુખારકને માઠી આપી. તેણે દિલ્હીમાં ૧૧૦૦૦ મોમલોને મારી નાખ્યા હતા.

લોકોની સ્થિતિ—અલાઉદીનના વખતમાં અધિવાન ઉમરાવો મરજી પ્રમાણે વર્તી શક્યા નહિ (૧) રાજ્યની પરવાનગી સિવાય કોઈથી પોતાના મિત્રને જમવા તેડી શકતો નહિ અને અગાઉથી મંજૂરી લીધા સિવાય લાસ કરી સકતું નહિ. (૨) કોઈ મોટા ઉમરાવને બીજા મોટા ઉમરાવની દીકરી સાથે પરણવાની મંજૂરી મળતી નહિ. (૩) રાજ્ય ખેડુતોને જેટલી મંજૂરી આપે તેટલી જ જમીન ખેડી શકતા. (૪) નોકરો તથા દોરની સંખ્યા કેટલી રાખવી તે પણ રાજ્ય નક્કી કરતો. (૫) દુકાનો ક્યારે ઉઘાડવી અને ક્યારે બંધ કરવી તથા દરેક વસ્તુ કયે ભાવે ખરીદવી અને વેચવી તે પણ રાજ્ય નક્કી કરતો. (૬) કોઈ પણ માણસ પાસે વધારે પૈસા

થતા તો રાજા લૂટી લેતો. લોકો જોરાવાર અને પૈસાદાર થઈ તેની સામા થઈ ન શકે તેટલા માટે તે શ્યા બધું કરતો હતો.

ગુણુ—તે ધાતકી, ધાર્યુંકરે એવો અને કંઠચુછાતીવાળો હતો. એના ધાતકી સ્વભાવથી તે બલાહિનીન ખુનીને નામે ઓળખાવે. છેવટના ભાગમાં તેને દારૂ પીવાની ટેવ વિશેષ પડી હતી.

તેણે હિંદુધર્મ ઉપર કહેલી અસર—તેણે ઘણા બ્રાહ્મણોને પરાણે મુસલમાન કર્યા. એક વખત સવામણુ જનોઇ ઉતરે એટલા બ્રાહ્મણોને તેણે મુસલમાન કર્યા. હમણાંના મેમણુ, ધાંચી, વહોરા, શેખડા વગેરે જતો અલાહિનીના જીવમથી હિંદુધર્મમાંથી વટલીને મુસલમાન થએલી જણાય છે.

મુખ્યારક. ઈ. સ. ૧૩૧૬-૧૩૨૦—કાકુરે અલાહિનીના છેક નાના હીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે કારભાર કરવા લાગ્યો, પણ એવામાં કાકુરને મારી મુખ્યારકને ગાદી આપવામાં નહિ આવી તે રાજા ધણો નખળો નીવડ્યો. તેણે પોતાના નાનાભાઈની આંખો ફોડી નાખી તથા જે અધિકારને તેને ગાદી અપાવી હતી તેનેજ તેણે મારી નાંખાવ્યો, અને ખુશાઈખાન નામના એક નીચ બાણુસને પ્રધાન બનાવ્યો. આ પ્રધાને જે વરણ પછી તેને માસે નાખી નાશાઈની નામ ધારણુ કરી ગાદીએ બેઠા.

ખુશાઈ. ૧૩૨૦-૧૩૨૦—તે લાંબી મુદત રાજ્ય ચલાવી શક્યો નહિ. તેના ઉપર પંજાબનો સુબો ગ્યાસુદ્દીન તબલખ ચઢી આવ્યો અને તેને હરાવીને માર્યો. પછી કોઇ હકદાર વારણ નહિ હોવાથી તેને ગાદી મળી.

તથાલખવંશ. ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૪૧૪.

આ વંશમાં આઠ રાજા થયા. તેમાંના બે રાજાઓ બહુવા લાયક છે. બીજા રાજા મહમદ તથાલખ થયા. તેણે નિર્દય કૃત્યોથી નામ કાઢ્યું, અને ત્રીજા રાજા ફિરોજશાહે સારા કામ કરીને પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

ગ્યાસુદીન. ૧૩૨૦-૧૩૨૫—એ બલખલના એક તુર્કી ગુલામનો હિંદુ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા છોકરો હતો, પણ પાછળથી હોશિઆરીવડે પંજાબનો સુબેદાર થયો અને ખીલજીવંશના છેલા રાજા ખુશરુને મારી ગાદીએ બેઠો. એની મુલાકાત વાસ્તે એના છોકરા જુનાખાને લાકડાનો માંડવો બંધાવ્યો હતો. એ એસીતો પડવાથી એનું મરણ થયું.

મહમદ તથાલખ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧—એ ગ્યાસુદીનનો છોકરો હતો. તેનું મૂળ નામ જુનાખાન હતું, પણ ગાદીએ બેસતાં મહમદ તથાલખ નામ ધારણ કર્યું. તેના અમલથી દેશ ધણો હેરાન થયો હતો. માટે લોકોએ તેને ‘જુની સુલતાન’ નામ આપ્યું. વળી તેણે ઘાતકી અને વિચિત્ર કામો કર્યા માટે તેને ‘ગાંડો’ કહેવા લાગ્યા.

ઘાતકી અને વિચિત્ર કામો—(૧) એના વખતમાં પંજાબ પર મોગલો ચઢી આવવા લાગ્યા. તેમને હાંકી કાઢવાને અહલે પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા, આથી ખજાનો ખાલી થઈ ગયો.

(૨) ખજાનો ખાલી થવાથી રૂપાનાણું બંધ કરી તાંબાનાણું મલાવ્યું; આથી પરદેશનો વેપારરોજગાર બંધ પડ્યો.

(૩) લોકો ઉપર દસ ગણો કડ વધારવાથી એકુતો જમીન થડતી મૂકી જંગલમાં નાશી ગયા.

(૪) જે લોકો નાશી ગયા તેમને જંગલમાં ઘેરી લઈ રાત્રી પથુની પેઠે કાપી નાંખાયા.

(૫) તેણે જે વખત દિલ્હીથી દોલતાબાદ (દેવગીરીને તેણે નામ આપ્યું) રૈયતને આપવા જવાનો હુકમ કર્યો, આથી રસ્તામાં ભૂખ, તરસ વગેરેથી ઘણાં માણસો મરી ગયા.

(૬) ચીન જતવા એક લાખ માણસનું લશ્કર મોકલ્યું. આમાંના ઘણાખરા હિમાલયમાં મરણ પામ્યા અને બાકીના જે પાછા આવ્યા તેમને આ રામનએ મારી નાખ્યા.

(૭) પોતાનો ઘાંત ગણી ગણી એના ઉપર પુરૂષ પૈસા ખરચી મસીદ બાંધાવી.

જુલમની અસર—તેના જુલમથી ઘણાં સુમેદારોએ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. ગુજરાતને બેંગલોરમાં પઠાણ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. તથા તૈલંગણને કલ્યાંટકમાં હિંદુ રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં. વળી વિજય-નગરમાં ૧૩૩૬ માં હુરિહરે હિંદુરાજ્ય સ્થાપ્યું. અને દમ્પણમાં ૧૩૪૭ માં હુસને આલમી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ગુલુદાષ—એ વિદ્વાન, પાકવ મનનો, બહાદુર અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો પણ નિષ્વચારી અને ગાંધિ હતો. હિંદના મુસલમાન બાદશાહોમાં જુલમતા નિયમ કાવતરામાં તે સૌથી પહેલો હતો અને માણસના કિલ્લે દાદવતા વાપરવામાં એના જેવો બીજો કોઈ પાદશાહ ઇતિહાસમાંથી મળી આવતો નથી.

ફિરોજશાહ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮—એની મા દીપલપુરના રજપૂત
રાજાની કુંવરી હતી. આ કુંવરીને પરણવા મુસલમાનો એના રાજ્યને
હેરાન કરતા હતા, માટે પ્રજાની હેરાનગતિ મટાડવા તે સુલતાનને
પરણી હતી. તેના સારા ગુણો ફિરોજશાહમાં આવ્યા હતા. તે
મહાણુ રાજાઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે ઘણા સુધારા કર્યા છે.

સુધારા—(૧) મહમદ તઘલખે જે લોકો ઉપર જીલમ
ગુજારેલો તેમને બનતો બદલો વાળી આપી સંતોષનામાં બખારી
શીખાં અને તે બધાં મહમદની કબરમાં મૂક્યાં.

(૨) ખેડુતો ઉપરનો દસ ગણો કર કાઢીનાખી કુરાનમાં કહેલો
તેટલોજ રાખ્યો.

(૩) મહમદ તઘલખના વખતથી લોકો પાસે રાજ્યનું ધણું
દેવું થઈ ગયું હતું. તે માંડીવાળી તેના બધા દસ્તાવેજો
બાળી મૂક્યા.

(૪) કાંઈ અમલદાર પ્રજાપાસેથી જોરજુલમથી નાણાં કઢાવે
તો તેને શિક્ષા કરવાનો ધારો કર્યો.

(૫) તેણે જમના અને સતલજ નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી
અને તે ઉપર ઈંજનેરો નીમ્યા.

(૬) તેણે ધર્મશાળાઓ, પૂલો, નિયાળો, (અરખી ને દારસી)
મસીદો, કિલ્લાઓ વગેરે બધાં મળીને ૮૪૫ લોકોપયોગી કામ કર્યાં.

(૭) તેને બગીચાનો ઘણો શોખ હોવાથી દિલ્હીની આસપાસ
બારસે અને બીજા ઘણી જગ્યાએ બગીચા બંધાવ્યા હતા.

(૮) પંડિત જમીન એકાદી ઉપજમાં વધારો કર્યો અને તે
ઉપજ વિદ્યા તથા ધર્મોદ્ધાર કામમાં વાપરી.

મુણુ—તેણે ઘણા સુધારા કરવાની લોકોને ધણું મુખ મળ્યું. તે પ્રજાના પિતા જેવો હતો તથા ગરીબોને આશ્રય આપતો અને ઘરડા નોકરોને પાળતો હતો. આ કામોમાં મદદ કરનાર તેનો નીમકહલાલ વજીર મકથુલખાન હતો. તેણે પ્રજા તરફ સારી વર્તણૂક ચલાવી તોપણ કેટલીક વખતે તે હિંદુઓ પ્રત્યે ધાતકી રીતે વર્તતો અને તેમનાં દેવળો તોડી તે પથ્થર વડે મસીદો બંધાવતો. તેણે પેતાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. તેમાં એ પ્રમાણે કથન કરે છે

ફિરોજશાહ પછી અનુક્રમે ગ્યાસુદીન, અય્યુબકર અને નાશરુદીન થયા. તેમના વખતમાં કેટલાક રજૂપૂતો અને પઠાણો સ્વતંત્ર થયા.

મહમદ બીજો. ૧૩૯૪-૧૪૧૨—એ ફિરોજશાહનો ચોથો પૌત્ર હતો. એના વખતમાં તૈમુર ચઢી આવી મહમદને હરાવેલ અને દિલ્હીમાં રહી ૧૫ દિવસ છુટકાટ ને કતલ ચલાવી તથા ઘરો બાળો નાખી છેક પાયમલ કરી નાખ્યું. પછી ભારે લૂટ લઈ સુબો મૂકીને પાછો ગયો. મહમદના મરણ પછી દોલતખાને ૧૫ માસ કારભાર કર્યો હતો.

તૈમુર લંગડો—તે શરિર હવેલ અને દેખાવડો હતો. તેની આંખનીઓ નડી તથા પગ લાંબા હતા અને ચહેરો ભય, આંખો ચાલાક તથા અવાજ ઝીણો હતો. તે લંગડો હોવાથી તેને તૈમુરલંગ કહેતા હતા. વળી તેના લસ્કરમાં ઘણાખરા તાતાર લોકો હોવાથી તેને તૈમુરતાતાર પણ કહેતા હતા. તે સ્વભાવે નિર્દય અને ઘાલો

હતો. તેણે જેટલા માણસોના જીવ લીધા તેટલા ખીજા કાઠમે માથેજ લીધા હશે. તેના મુખ્ય હેતુ હુટફાટ અને કતલ કરવાનો હતો.

તે ૧૩૬૮ માં તુર્ક, તાતાર અને ધરાનીઓનું જખરું લશ્કર લઈને વઢોળીઆની માફક અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ પંડનખમાં પેઠા. લાંથી રસ્તામાં ગામડાં બાળતો અને કતલ ચલાવતો દિલ્હી તરફ ચાલ્યો. દિલ્હીની નજીક આવતાં ૧ લાખ કેદીમાંથી સાચવવાનું મુશ્કેલ લાગવાથી ૧૫ વર્ષની ઉપરાંતના બધા કેદીઓને મારી નાંખાયા.

આ સમાચાર સાંભળી દિલ્હીના લોકો ચક્રવર્તી લાગ્યા અને પઠાણ રાજા મહમદખીજા દરવાજા વાસી શહેરમાં બરાબો પશુ થોડા દિવસ પછી વગર વિચારે લશ્કર લઈ બહાર નીકળ્યો. તેના ઉપર તૈમુર તુરી પડ્યો અને તેને સખત હાર ખવડાવી. પછી ૧૫ દિવસ સુધી દિલ્હી હુટયું અને બાળ્યું તથા લોકોની કતલ કરી ભારે લૂટ અને સંખ્યાબંધ શુભામો લઈ પાછો ગયો. તેણે દિલ્હીને છેક પાયનાલ કરી નાખ્યું. તે હિંદમાં માત્ર પાંચ વાર રહી સ્વમા માફક ચાલતો થયો. તેના ગયા પછી લોકોએ તેને તથા તેના તાતારોને બધી મુદત સુધાં સંભાર્યાં.

તૈમુર પછીનું હિંદ. ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૫૦૦

સૈયદવંશ. ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૫૦-૩૬ વર્ષ.

ખીજદખાન. ૧૪૧૪-૧૪૨૧-તે ૧૪૧૪ માં દિલ્હીની ગાદી દખાની વડ્યો, પણ તેની સત્તા દિલ્હી અને તેની આસપાસના થોડા પ્રદેશ પર હતી.

મુખ્યારક. ૧૪૨૧-૧૪૩૩—તેને ૧૨ વર્ષે રાજ્ય ક્યાં પછી મારી નાખવામાં આવ્યો અને તેના બત્રીસ સૈયદ મહમદને ગાદી આપી.

સૈયદમહમદ. ૧૪૩૩-૧૪૪૩—તેના વખતમાં માળવાના સુલતાને દિલ્હીપર હુમલો કર્યો. આ વખતે પાદશાહને પંજાબના સુબેદાર બહિલોલખાન લોદીએ મદદ કરી હતી.

અસાઉદીન. ૧૪૪૩-૧૪૫૦—પોતાથી રાજ્ય થઇ શકશે નહિ એમ ધારી તેણે બહિલોલખાનને રાજ્ય સોંપી દીધું, અને પોતે બાકાનાં ૨૮ વર્ષ પોતાની જગીરમાં સુખ એનથી ગાળ્યાં.

લોદી વંશ. ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૭૬ વર્ષ.

બહિલોલખાન. ૧૪૫૦-૧૪૮૮—તે પંજાબનો સુબેદાર હતો એટલે તેને ગાદી મળતાં દિલ્હીના રાજ્યમાં પંજાબનો મુકક ઉમેરાયો. તેણે ૨૬ વર્ષ લડી જુવાનપુરનું રાજ્ય તામે કર્યું. તે સૈયદવંશના કોઇ પણ પાદશાહ કરતાં વધારે જોરાવાર હતો. તેના અમલ પંજાબથી બહાર સુધીના બધા મુકકપર હતો. તેને ઉપલક બપકા અને દરમારી ઠાઠ પસંદ પડતો નહિ. તેના મરણ પછી તેને દીકરો સિકંદર ગાદીએ બેઠો.

સિકંદર. ૧૪૮૮-૧૫૧૭—તેણે ગાદીએ બેસતાં બહારનું રાજ્ય જીતી લીધું અને દિલ્હીથી ગાદી બદલી આગ્રામાં દાખ ગયો. તે હિંદુઓ પ્રત્યે ઘાતકી રીતે વર્ત્યો. તેણે ઘણા હિંદુઓને મારી નાખ્યા, તેમનાં દેવગૌ તોડી નાખ્યાં અને તેમને જગ્યાએ જવાની તથા પવિત્ર નદીઓમાં નાહવાની બંધી કરી, પણ મુસલમાનો તરફ

સારી રીતે વર્ચો. તેના વખતમાં વાસ્કાડીગામા ૧૪૯૮ માં હિંદના કાલીકટ બંદરે આવ્યો હતો.

ઇબ્રાહીમ લોદી. ૧૫૧૭-૧૫૨૬—તે મગરૂર ને ધાતકી હોવાથી તેણે ઘણી ખરાબ રીતે રાજ્ય વહીવટ ચલાવ્યો. તેણે પોતાના એક ભાઈ જુવાનપુરના હુયાને મારી નાંખાવ્યો અને ખીનતે કેદ કર્યો. તથા લોદી રાજાઓએ મેળવેલા બધા મુલક ખોયો. આ રાજા અફઘાન ઉમરાવો તરફ પહેલાંના રાજાઓ માફક નહિ વર્તતાં ઘણી ખરાબ રીતે વર્ચો. ત્યારે તેઓ તેને મળવા આવે ત્યારે અદ્ભુત કરાવીને ઉભા રાખતો તથા પોતે બોલે ત્યાં સુધી તેમને કંઈ બોલવા દેતો નહિ; આથી અમીરો તેના ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેની આજ્ઞા માની નહિ માટે તેમને મારી નાંખાવ્યા એટલે ઘણા સરદારો તેની સામા ઉડ્યા. તેમાં સુખ્ય ચિતોડનો રાણો સંગ તથા પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન હતા. તેમણે મોગલ રાજા બાબરને હિંદુસ્તાન જીતવા બોલાવ્યો. બાબરે આવી ઇબ્રાહીમને દરાવીને માર્યો. અને મોગલો હિંદુસ્તાનના ઘણી થયા. આ ઇબ્રાહીમ અફઘાનોનો છેલ્લો રાજા હતો. તેણે રાજસત્તા ખોધ.

આ વખતે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં પંજાબ, બંગાળા, જુવાનપુર, સુજરાત, માળવા અને સિંધ (મુલતાન) માં પઠાણ રાજાઓનો સત્તાત્ર અમલ હતો, અને રજપૂતાનામાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેમાં સુખ્ય ઉદેપુર (ચિતોડ) નું રાજ્ય હતું. વળી દખ્ખણમાં બે મોટાં રાજ્યો પૈકી આકાશી (પઠાણ) અને વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય હતું.

દુષ્ખલપર અપ્રધાનોના હુમલા. ૧૨૯૪-૧૩૧૨.

- (૧) ઇ. સ. ૧૨૯૪ માં જલાલુદ્દીનના વખતમાં અલાહીદીન દેવગીરી ગયો અને ત્યાંના રાજપાસેથી પુષ્કળ પૈસા તથા જવાહીર લઇને પાછો આવ્યો.
  - (૨) ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં કાકુરે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગીરી ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના રાજા રામદેવને પકડી દિલ્હી આપ્યો.
  - (૩) ઇ. સ. ૧૩૦૯ માં કાકુરે તૈલંગણના મુખ્ય શહેર વરગુળ ઉપર સ્વારી કરી જીતી લીધું.
  - (૪) ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં કાકુરે ફરીથી દેવગીરી જઈ રામદેવના દીકરા શંકરદેવને હરાવીને માર્યો અને બધો મહારાષ્ટ્ર ઉજાડ કર્યો.
  - (૫) ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં કાકુરે કર્ણાટકની રાજધાની દારસમુદ્ર જીતી લીધી.
  - (૬) ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં આખા દક્ષિણ હિંદમાં ફરી કાકુરે રજપૂતોને હરાવ્યા અને ઠંઠ રામેશ્વર સુધી જઈ ત્યાં મસ્તીદ બંધાવી પાછો ફર્યો.
- આ બધો વખત હિંદુઓ બહાદુરીથી લડ્યા પણ દંડા પ્રદેશના અપ્રધાનો જોરવાર હોવાથી ઠેર ઠેર હાર્યા. તેમનાં દેવજોમાંથી મુશ્કલમાનો સોનું તથા જવાહીર લઈ ગયા અને તેમની મૂર્તિઓ ભાગી નાખી જે લોકો દેવના રક્ષણ માટે સામા થયા તેમને મારી નાખ્યા. કર્ણાટકના બદલાળ રાજાએ ૯૦ વર્ષથી મઠૈસુગમાં હુણેબીડનું દહેરું બંધાવતા હતા તે મુશ્કલમાનોએ અધુરું રખાવ્યું, અને હજી પણ અધુરી અવસ્થામાં-છે.

૧૦. આહાણી તથા વિજયનગરનું રાજ્ય.

આહાણીરાજ્ય. ૧૩૪૭-૧૫૨૬—મહમદ તખલખના ખરામ રીતે અમલ કરવાથી હસનગંધુએ ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં સ્વતંત્ર થઇ ગુલખર્ગમાં આ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એનો સ્થાપનાર હસન પ્રથમ મરીય અફઘાન હતો. તેણે ૩૦ વર્ષ દિલ્લીના ગંધુ નામે આહાણુને ત્યાં ખેતીના કામમાં ગાળ્યાં હતાં. એક દિવસ ખેતરમાંથી તેને ધન જડ્યું. તે તેણે નહિ રાખતાં પોતાના શેડને સોંપ્યું. ગંધુ તેનું આવું પ્રમાણિકપણું જોઇ ખુશ થયો અને પોતાને દિલ્લીના બાદશાહ સાથે પિચ્છાન હતું, તેથી હસનને સો પોટેસવાની દુકાનીનો ઉપરી બનાવરાખ્યો. જ્યારે મહમદ તખલખે દોલતાબાદને પાટનગર કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તેણે સ્વતંત્ર થઇ જઇ ગાદી સ્થાપી અને ગંધુને પ્રધાન બનાવી પોતાનું નામ હુસેનગંધુ આહાણી રાખ્યું.

આહાણી અને વિજયનગરના રાજ્યો પ્રથમ દોસ્ત હતા અને એક બીજાને અરસપરસ મદદ કરતા; પરંતુ બંને રાજ્ય મજબુત બન્યાં ત્યારે એક બીજા સાથે લડવા લાગ્યાં.

લડાઈ—એક વખત આહાણી સુલતાને પીધેલ બની વિજયનગરના કૃષ્ણરાજની તીજેરીપર હુકમ કર્યો; આથી કૃષ્ણરાજએ ચુસ્ત થઇ સુલતાનના રાજ્યમાં જઇ એક દિલ્લી લીધા અને ધણાં માણસ મારી નાખ્યાં. આ વાત સુલતાને જાણી ત્યારે તેણે એક લાખ હિંદુના જીવ લીધા વિના તરવાર મ્યાન ન કરવી એવું પણ લીધું, અને વિજયનગરના રાજ્યમાં જઈ તે મથુ પૂર્ણ કર્યું. ઉપરે કૃષ્ણરાજએ પ્રધાનના કહેવાથી સુલતાનને પૈસા આપી લડાઈ બંધ પાડી.

ગુલામગર્જમાં ૭ બ્રાહ્મણી રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું. સાતમે અહમદશાહ રાજધાની બિડરમાં લઇ ગયો. તેણે વિજયનગરના દેવરાજને હારાવ્યો, અને તેની દીકરી સાથે પરણ્યો; પણ પરણ્યા પછી દેવરાજ તેને ઠેક સુધી વળાવવા ન ગયો. આથી સુલતાને ગુસ્સે થઇ તેના પર ફરી ચઢાઇ કરી પણ તેમાં તે નાસીપાસ થઇ મરણ પામ્યો. આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં તુરી તેના બિજ્જપુર, અહમદનગર, ગોવળકોંડા, બીડર અને વરાડ એ પ્રમાણે પાંચ ભાગ પડ્યા.

દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યો. ૧૫૦૦-૧૬૫૭.

૧. બિજ્જપુર—આ રાજ્ય યુસફઆદિલશાહે ઇ. સ. ૧૪૮૯ માં સ્થાપ્યું. યુસફ તુર્કિસ્તાનના સુલતાન મુરાદનો છોકરો હતો. મુરાદના મરણ પછી તેના ભાઇએ તેને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો; તેથી તેની માએ તેને ધરાન મોકલી દીધો. ત્યાંથી તે ગુલામ તરીકે બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં દાખલ થયો અને ચઢતાં ચઢતાં બિજ્જપુરનો ગવર્નર બન્યો હતો. હવે બ્રાહ્મણી સુલતાન ત્યારે નખજો પડ્યો ત્યારે તે સ્વતંત્ર થઇ ગયો. શિવાજીએ આ રાજ્યનો ઘણો મુલક જીતી લીધો હતો. આ રાજ્ય ૧૬૮૬ માં ઝાંરગજીએ જીતી લઇ તેનો અંત આવ્યો.

૨. અહમદનગર—આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૪૮૯ માં નિઝામ-શાહે સ્થાપ્યું. તેનો બાપ બ્રાહ્મણ હતો, પણ નાનપણમાં ગુલામ તરીકે પકડાવાથી મુસલમાન બન્યો હતો. તેણે ૭ વર્ષ ઘેરો ધાલી ફોજતાબાદ લીધું. ૧૫૬૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે અહમદનગરને ઘેરો ધાલ્યો ત્યારે નિઝામશાહના વંશનો કોઇ નહિ હોવાથી આંદ-ખીખીએ આવી લશ્કરની આગેવાની લીધી અને માગલોને પાછા

હાલ્યા, આથી મુરાદે વરાડપ્રાંત લઇ સલાહ કરી. થોડા વખત પછી આંબળીખીને કાઢ્યે મારી નાખી. એટલે અકબરે ઇ. સ. ૧૫૯૯ માં આવી અહમદનગર લીધું પણ પાછળથી મલિકઅરે જીતી લીધું. આના વંશજને પાસેથી શાહજહાને ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં જીતી લીધું.

૩. ગોવળકેંડા—આ રાજ્ય કુતુબશાહે ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં સ્થાપ્યું. તેના પછીના અહમદે હૈદરાબાદ વસાવ્યું. એને ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં ઓરંગઝેબે જીતી લીધું.

૪. ખીડર—એ રાજ્ય કાસીમખરીદે સ્થાપ્યું. ખરીદ પ્રથમ શુક્રામ હતો પણ પાછળથી વધતાં વધતાં મહમદનો પ્રધાન બન્યો હતો, અને છેવટે તેને કેદમાં નાખી પોતે રાજ થયો. આ વંશના સાતમા રાજા પાસેથી બિજાપુરના સુલતાને ખીડર લીધું અને ૧૬૫૭ માં ઓરંગઝેબે મોગલરાજ્યમાં જોડી દીધું.

૫. વરાડ—આ રાજ્ય ઇમાદ-ઉલ્લ-મુલ્કે ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં સ્થાપ્યું. તે જતે કાનડી બ્રાહ્મણ હતો, પણ કેદ પકડાવાથી મુસલમાન બન્યો હતો. તે વધીને આખરે વરાડનો ગવર્નર બન્યો અને વખત આવે સ્વતંત્ર થઈ ઇલીમપુરમાં ગાદી સ્થાપી. તેને ૧૫૭૨ માં વરાડના રાજ્યે જીતી લીધું અને અકબરે પોતાના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં જોડી દીધું.

દક્ષિણનાં હિંદુ રાજ્યો.

૧. વિજયનગર—આ રાજ્ય બુકકરાય અને હરિહર નામના બે ભાઈએએ ઇ. સ. ૧૩૩૬ માં સ્થાપ્યું હતું. તેની સત્તા આખા દક્ષિણ હિંદપર હતી. આ રાજ્ય હિંદની વિદ્રુત અને ઔરવતું છેલ્લું.

સ્થળ હતું. ત્યાંના રાજા વિજયના લકત હતા. પહેલા બે રાજાના વખતમાં માધવાચાર્ય નામે બ્રાહ્મણ હતો. વિજયનગરમાં શુક્રવંશના ૧૫૦ વર્ષના અમલ પછી નરસિંગ વંશ થયો. આ રાજ્યને બ્રાહ્મણી રાજ્ય સાથે ઘણી લડાઇઓ થઇ હતી.

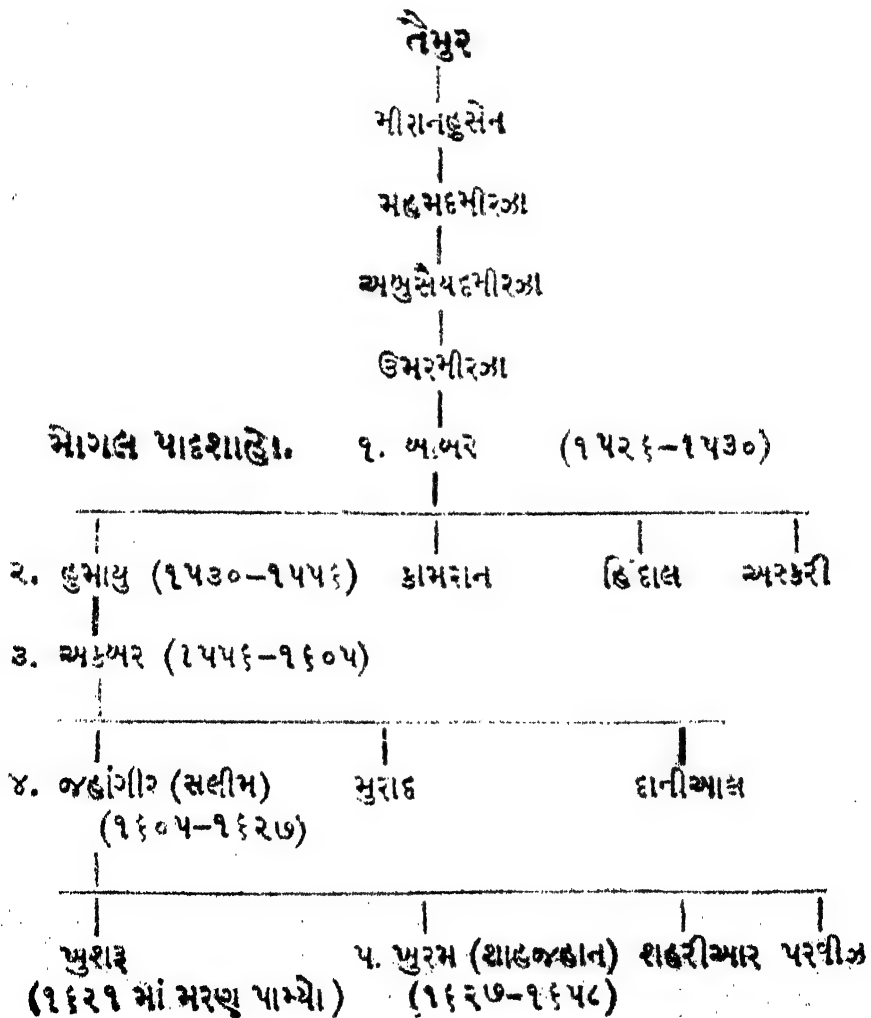
તાલીકોટની લડાઈ. ૧૫૬૫—૬૫૫ાણુનાં ચાર મુસલમાન રાજ્યોએ સંઘ કરી ૧૫૬૫ માં વિજયનગરના રામરાજા ઉપર ચડાઈ કરી. તે રાજા અભિમાની અને ધાતકી હતો. તેને તાલિકોટ આગળ હરાવ્યો. તેમાં લાખો માણસો મરાયા અને વિજયનગર ઉજ્જડ થયું. ત્યાર પછી હિંદુ નાયકો (પેન્નિગરો) વિજયનગરથી સ્વતાંત્ર થઈ ગયા.

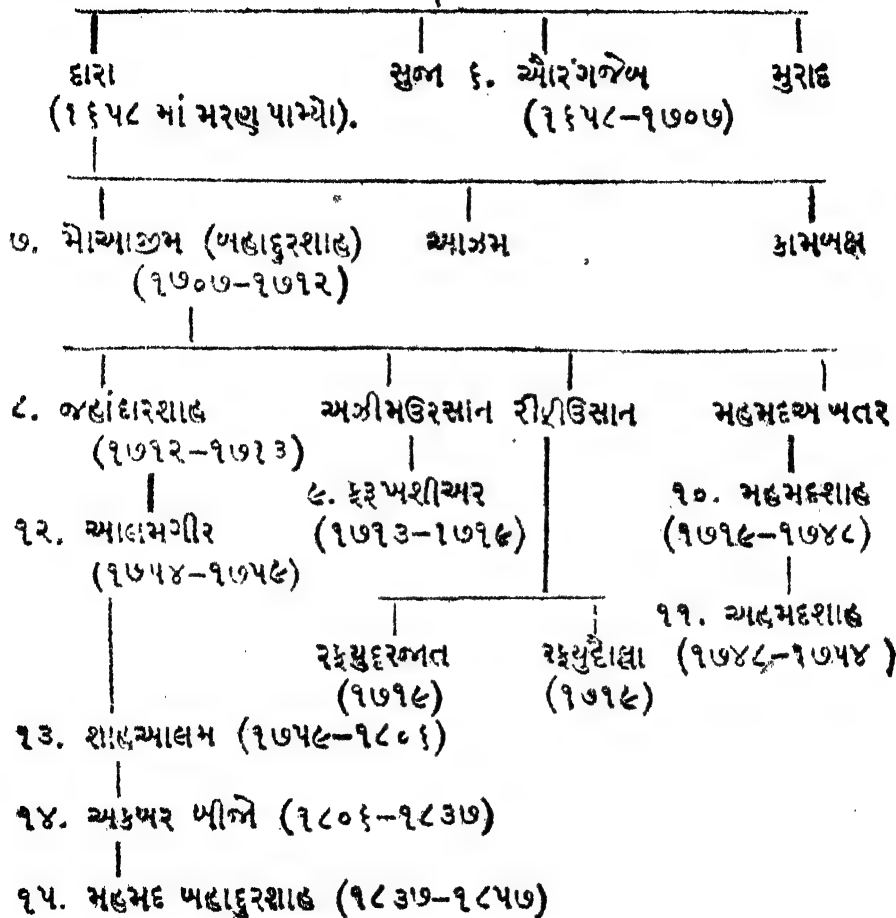
૨. ચેરા—એ રાજ્ય ચેર નામે સંસ્થાનમાં હતું. તેની રાજધાની તાડકંદમાં હતી. તેમાં ઇ. સ. ૨૮૯ થી ૬૦૦ સુધી ચેર રજપૂતોએ રાજ્ય કર્યું. તેને ૧૦ માં સૈકામાં આણુબાણુનાં રાજ્યોએ જીતી લીધું.

૩. ચૌલા—આ રાજ્ય કર્ણાટકમાં હતું. તેની રાજધાની પ્રથમ કાંજેવરામ (કાંચી) અને પછીથી તાંજેરમાં હતી. તે રાજ્ય ૧૪ માં સૈકાથી પડતીમાં આવ્યું અને ૧૭ માં સૈકાની આખરે શિવાજીના ભાઈ વંકાજીએ છીનવી લઈ મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૪. પાંડય—આ રાજ્ય પાંડય નામના શૂદ્ર જાતિના પુરુષે અ-યોધ્યાથી આવી એથા સૈકામાં સ્થાપ્યું. તેની રાજધાની મદુરામાં હતી. આ ગાદીએ એકજ વંશના રાજાઓએ લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય ૧૭૩૬ માં આર્કાટના નવાબે જીતી લીધું.

તૈમુરના વંશજો.

૧૧. મોગલ પાદશાહો.

મુગલ કે મોગલ એ મોંગલ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. મુગલોનું રહેઠાણ મોંગોલીયા કે તાર્તરીમાં હતું. કેટલીક મુદત પછી આ લોકો તુર્કસ્તાનમાં સ્થાયી રહેવા આર્યો સાથે બળી ગયા, અને તેમની દીકરીઓ સાથે પરણ્યા તેથી તે તુર્ક કહેવાયા. તે ઉચ્ચ, ગોરા અને દેખાવડા હતા. તાતાર લોકો હીંગણા અને અપટા ચહેરાવાળા હતા. આ પ્રમાણે તુર્ક અને તાતારમાં તફાવત હોવા છતાં લોકોએ બધાને મોગલ નામ આપ્યું. ખરું જોતાં હવે પછી જે મોગલ પાદશાહો આવશે તેમને તુર્ક પાદશાહો કહેવા જોઈએ. તેઓ હિંદના મુસલમાન રાજ્યોમાં સૌથી વધારે સત્તાવાળા હતા.

મોગલવંશમાં બધા મળીને ૧૫ પાદશાહો થયા. તે પૈકી છ (ખાખર, હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાન, અને ઔરંગઝેબ) એ પ્રસિદ્ધિ મેળવી. બાકીનાની સત્તા તો માત્ર નામનીજ હતી.

ખાખર—ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૫૩૦—તૈમુરના મરણ પછી રાજ્યના ધણા ભાગ પડી ગયા. તેમાં બાકંદનો ભાગ ધણી મુદત પછી તેના પ્રપૌત્ર અને ખાખરના બાપ ઉમરખીરજાને ભાગ આવ્યો હતો. તેના મરણ પછી ખાખર ૧૩ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ બેસતાંજ પોતાના કાકા અહમદ મીરજા સાથે લડવું પડ્યું. તેમાં રાજ્ય બોધ તુર્કસ્તાનના બટકતા સરદારો સાથે કેટલીકવાર હિંદાડા મેદાનમાં અને કેટલીકવાર ઘોડાપર આખો દિવસ ફરવું પડતું. ખાખરે તુર્કસ્તાનમાં તેના જેવા બહાદુર સરદાર હોવાથી તે અપ્રમાન-

સ્તાનમાં ગયો. ત્યાં જઈ કાણલ અને ગીજની લીધાં. પછી પોતાનું
બળ અજમાવવા પંજાબપર ચાર વાર ચઢી આવ્યો અને મુલક જીતી
ત્યાં સુધે મૂકતો ગયો.

તેના મુખ્ય બાવો. (૧) ઇબ્રાહિમ લોદી સાથે લડાઈ. (૨)
સંગરાણા સાથે લડાઈ. (૩) ચંદેરીપર ચઢાઈ. (૪) લક્ષણુ. (૫)
હુમાયુની માંદગી અને બાબરનું મરણ.

૧. ઇબ્રાહિમ લોદી સાથે લડાઈ—આ લોદી ઉપર તેણે
દોલતખાન અને સંગના કહેવાથી ચઢાઈ કરી. તેના લશ્કરમાં ૧૩
હજાર સિપાઈઓ હતા, પરંતુ દરેક સો સો લડાઈઓ લડેલા હતા.
તેમને લઈ બાબર દિલ્હી તરફ ગયો. ઇબ્રાહિમ પાસે ૧ લાખ માણુ-
સનું લશ્કર હતું; પરંતુ તે નબળું પડી ગયું હતું. બાબરે ઇબ્રા-
હિમની ખીચોખીચ ટુકડીઓ ઉપર હુલ્લો કર્યો અને પછી પાછલા
ભાગ ઉપર ધસારો કરી લશ્કર વિખેરી નાખ્યું; આથી તે તથા તેના
૨૦૦૦૦ ઘોડેસ્વાર રણુમાં પડ્યા. આ લડાઈ ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં
પાણીપતનાં મેદાનમાં થઈ હતી

બાબરે દિલ્હીમાં રહી હુમાયુ તથા ખીજ સરદારોને મુલક જીત-
વા મોકલ્યા. તેમણે જુવાનપુર વગેરે ખીજ મુલકો જીતી લીધા.
પછીથી બાબરે મજેસો પૈસા પોતાના મિત્રો, સગાંવહાલાં વગેરેને
મહેંચી આપ્યા.

૨. સંગરાણા સાથે લડાઈ. ઇ. સ. ૧૫૨૭—મેવાડનો
રાજા સંગ નામીયો હતો. તે મહાને પછાડે એવો જબરો યોદ્ધો
હતો અને બધા રજપૂત રાજાઓમાં અગ્રેસર ગણાતો હતો. લડતાં

તેની એક આંખ ગઈ હતી તથા એક હાથ ને પગ બાગ્યો હતો. તેના આખા શરીરમાં લગભગ ૮૦ જખમો પડેલા હતા. તેની મદદે ૭ રાજા, ૧૦૪ સરદારો, મહમદખાન લોદી અને હસનખાન આવ્યા હતા. બાબરને જીતવાની આશા ન રહેવાથી તેણે દારૂ પીવાની આધા લીધી. વળી જેટલો દારૂ હતો તે બધો બગાડી નાખ્યો. લડાઈમાં તેનાં કેટલાંક માણસ નાદિંમત બનતાં જોઈને પોતાની પાસે બોલાવી ધણો બોધ આપ્યો અને સરદારોને કુરાનપર સમ ખવડાવી ઘણી દિંમત આપી. આ લડાઈ ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં ફતેહપુર સિક્રી આગળ થઈ. તેમાં સંગ હાર્યો ને નાહો. હસનખાન મરાયો, અને સ્વાર પછી રજપૂતો રજપૂતાના સંભાળી રહ્યા.

ચંદેરી પર ચઢાઈ. ઈ. સ. ૧૫૨૮—બીજી વરસે ચંદેરી પર ચઢાઈ કરી. તેમાં રજપૂતોએ તાણે ન થતાં બેસાં છોકરાંને બાળી મૂકી કેશરીઆં કર્યા.

૪. લક્ષણ—બાબરનું ખર્ નામ ઝાહીરુદ્દીન હતું. તેના નામનો અર્થ સિંહ થાય છે. તે એટલો તો ગ્તેરાવાર હતો કે પોતાના બે હાથમાં બે મજબુત માણસોને લઈ દિવાલની ટોચપર ઢાડી જતો. તેને રણભૂમિ ઘણી પ્રિય હતી. તે શરણે આવેલાને મારતો નહિ. લોકોના જીવ લેવા, દેવાલયોનો નાશ કરવો અને દેશ લુટવો એ તેની મતલબ ન હતી; પણ તેણે ડહાપણથી રાજ્ય કર્યું. તેનું જીવનચરિત્ર તેણે પોતે લખ્યું છે. તેને કૃષ્ણકુલનો બહુ શોખ હતો.

૫. હુમાયુની માંદગી અને બાબરનું મરણ—જ્યારે એનો છોકરો હુમાયુ માંદો પડ્યો ત્યારે એક પાત્રિક અમલદારે તેને કહ્યું

કે તમારી વહાલી ચીજ જે કીમતી હોય છે તે ઇશ્વરને અર્પણ કરો. બાપરે કહ્યું કે હોય કરતાં મારી જીંદગી હું વધારે અમુલ્ય ગણું છું. એમ ધારી પોતાના માંદા દીકરા હુમાયુના ખાટલાની પાછળ ત્રણ ફેરા ફરી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે 'મારી જીંદગી લઇ લે અને હુમાયુને બચાવ.' મુસલમાન તવારીખ લખનાર કહે છે કે હુમાયુ બચ્યો અને બાપર ૪૮ વર્ષે મરણ પામ્યો. તેનું મડદુ તેણે પસંદ કરેલી જગ્યાએ દાટ્યું છે. તેના ચાર દીકરા હુમાયુ, કામરાન, હિંદાલ અને અરકરી હતા.

હુમાયુ, ઇ. સ. ૧૫૩૦-૧૫૫૬—બાપરે હુમાયુને મરતા અગાઉ તેના બાઇઓ સાથે સારી રીતે વર્તવા કહ્યું હતું; તેથી હુમાયુએ પોતાના બાપના વચન પ્રમાણે બાઇઓ સાથે વર્તી તેમને રાજ્યનો કેટલોક ભાગ આપ્યો હતો. તેણે કામરાનને અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબ આપ્યાં. એ કામમાં તેની બલાઇ નહોતી, કેમકે એ દેશ બહાદુર લડવૈયાથી ભરપૂર હતો.

તેના વખતમાં મુખ્ય બનાવ. (૧) બહાદુરશાહ સાથે લડાઇ. (૨) ચાંપાનેર ઉપર ચઢાઇ. (૩) શેરખાન સાથે લડાઇ. (૪) હમીદખેમ. (૫) મેળવેલી મદદ. (૬) મરણ અને (૭) ગુણ.

૧. બહાદુરશાહ સાથે લડાઈ—હુમાયુને પહેલાં ગુજરાતના મુસલમાન બહાદુરશાહ સાથે લડાઇ થઇ. તેમાં મુસલમાન હારી હોય બંદરે નાશી થયો. ત્યાં જઈ પોર્ટુગીઝ લોકોને કોઠી બાંધવાની પરવાનગી આપી, પણ તેમણે કોઠીને બંદો નિર્મિતો બાંધ્યો. બાપરે બહાદુરશાહે રાજ્ય પાછું મેળવ્યું ત્યારે આ બાબતનો પરતાવો થયો.

થી તેણે પોર્ટુગીઝ સરદારને કપટથી મળવા બોલાવ્યો, પણ એ સરદાર પોતે નહિ આવતાં તેણે બહાદુરશાહને મળવા બોલાવ્યો અને ફરીઆમથી પાછા વળતાં મારી નાખ્યો. તેનું મડકું પણ હાથ લાગ્યું નહોતું.

૨. ચાંપાનેર ઉપર ચઢાઈ—હુમાયુએ ચાંપાનેરના હુંગરી કિલ્લાને ખીલા મારી નીસરણી બનાવી, અને ૩૦૦ માણસ સાથે ચઢી કિલ્લો તબે કર્યો ઈ. સ. ૧૫૩૫. પછી હુમાયુએ કિલ્લેદારને પોતાને ઘેર બોલાવી જમાડીને ખુબ દારૂ પીધો, અથી તેણે ખજાનો ક્યાં છે તે બતાવી દીધું. એટલે ટાંકુ ખાલી કરી તેની નીચેની ઝોરડી ખોલી ખજાનો કાઢી લીધો. આમાંના કિલ્લોક પોતાના સરદારને વહેંચી આપી બાકીનો પોતે મોજમજામાં ઉગ્રવ્યો.

૩. શેરખાન—અરકરીને ગુજરાતમાં મૂકી હુમાયુએ માળવા જઈ અરકરીને કાઢી મૂક્યા. તેને દિલ્હી પહોંચતાં ખજર મળી કે પૂર્વમાં ઢેકાણે ઢેકાણે બંડ લીધ્યાં છે. આમાં મુખ્ય શેરખાન હતો. તેણે પાંચ વર્ષમાં બહાર ને બંગાળના કિલ્લા જીતી લઈ પોતાનું જોર વધાર્યું હતું હુમાયુ હિંદાલ અને અરકરીને લઈ પૂર્વમાં ચાલ્યો. તેણે ૬ માસ છાપો મારી ચુનારનો કિલ્લો લીધો. આ દરમ્યાન શેરખાન બંગાળા છેડી પોતાના ખજાનો તથા લશ્કર સહિત રોહતાના કિલ્લામાં ગયો. હુમાયુએ ગોડ જઈ હિંદાલને આગ્રે નવું લશ્કર લેવા મોકલ્યો. આ વાતની શેરખાનને ખજર મળતાં તેણે બંગાળા ને બહારના રરતા રોકી ત્યાં દિવાલો અને ખાઈઓ ખોદાવી; જેથી હુમાયુને મદદ મળી નહિ. માટે તેણે બે માસ સુધી કામરાન અને હિંદાલને

કાગળ લખ્યા કર્યા; પણ મદદ ન મળવાથી શેરખાન સાથે સલાહ કરવા ધાર્યું. શેરખાને કહ્યું કે અંગાળા ને બહાર મને આપો તો હું સલાહ કરવા અને ખંડણી આપવા તૈયાર છું. આ વાત સાંભળી હુમાયુનાં માણસોએ અખતર કાઢી નાખ્યાં અને સરસામાન બાંધી દષ્ટ ઘેર જવાના વિચાર કરવા માંડ્યા.

આ લાગ સાધી બેવચની શેરખાન રાત્રે હુમાયુનાં ઊંઘતાં માણસો ઉપર તૂટી પડ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં બકસર આગળ લગ્ન થઈ. હુમાયુ ઊંઘમાંથી જાગી ઘોડેસ્વાર થઈ લડતો લડતો દુશ્મનોની મધ્યમાં થઈને આવ્યો. રસ્તામાં તેનો ઘોડો મરાવાથી નદીમાં પડી નાશવા જતો હતો. એવામાં એક બીરતી મળી આવ્યો. તેણે પખાલમાં હવા બરી હુમાયુને નદી પાર ઉતાર્યો. આ કરેલા ઉપકારને બદલે તેણે બીરતીને ત્રણ કલાક ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેની પખાલના કડકા કરી નાણા તરીકે ચલાવ્યા.

પછી કામરાન તથા હિંદલને નિખાલસ દિલથી મારી આપી, પણ બે માસ પછી કામરાન પોતાનાં તથા હુમાયુનાં કેટલાંક માણસો લઈ લાહોર જતો રહ્યો. એવામાં શેરખાન ફરીથી આવ્યો અને હુમાયુને કનોજ આગળ ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં હરાવ્યો.

૪. હુમીન બેગમ—હવે હુમાયુ ધરાન તરફ જવા નીકળ્યો. સિંધમાં થઈને જતાં હુમીન બેગમ સાથે લગ્ન કર્યું. તેને પેટે અમર-કાંટમાં ૧૫૪૨ માં અકબર જન્મ્યો. ત્યાં પોતાના રિવાજ પ્રમાણે જવાહીર ન હોવાથી કસ્તુરી કાઢી પોતાના સરદારોને આપી, અને કહ્યું કે ‘આ કસ્તુરી મારું મારા છોકરાની આખર ફેલાવે.’

૫. મહદ મેળવી રાજ્ય પાછું લે છે—આગળ જતાં કામ-
રાને અકબરને દેઢ પકડ્યો; આથી હુમાયુએ ઇરાન જઈ ત્યાંના શાહ
તમરુપ પાસેથી શિયા થઈ પાળવાની શરતે ૧૨૦૦૦ માણસનું
લશ્કર લઈ અકબરને છોડાવ્યો. આખરે હુમાયુએ કાશ્મીરને
ઘેરો ઘાતી કામરાનની આંખો તેનાં કુખૂત્યો ખદક ફોડાવી. હિંદાલ
લડાઈમાં માર્યો ગયો. અસ્કરી મકકે જતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો.
એવામાં શેરશાહ મરી ગયો હતો અને તેના વંશનો છેલ્લો રાજા
આદિત્યશાહ નામનો હતો તેને હુમાયુએ હરાવી ખાંચેલાં દિલ્હી તથા
આગ્રા ૧૫ વર્ષે ઇ. સ. ૧૫૫૫ માં પાછાં મેળવ્યાં.

૬. મરણ—તે એક દિવસ પાછાં પટ્ટારે આરસપહાણની
સીડીએ ચઢતો હતો. તેવામાં મુઝાંત્રી બાંગ સાંભળી તરતજ નમાજ
પડવા થોભ્યો; પરંતુ લાકડી ખસી જવાથી નીચે પડી મરણ પામ્યો.
આ વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી.

૭. ગુણ—તે બહાદુર, ચાલાક અને દઢ નિશ્ચયવાળો હતો.
પોતાના ભાઈઓ સાથે પ્રીતિથી વર્તતો. તેને નાનપણમાં મોજમજા
બહુ ગમતાં. પાછલા ભાગમાં અરીણુ ખાવાની ટેવ પડી હતી, તેથી
આજસુ ને નખળા મનનો બની ગયો હતો. તેનું જીવનચરિત્ર જયહુર
નામના માણસે લખ્યું છે. તેના વખતમાં રૂયત સુખી હતી.

સુર અથવા અફઘાન વંશ. ૧૫૪૦-૧૫૫૫.

શેરશાહ—ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૪૫—એના મુખ્ય બનાવ. (૧)
મેળવેલી જગ. (૨) મુધારા તથા રાજ્યનીતિ.

તે શુર જાતનો અપ્રધાન હતો. તેનો દાદો બહિસોલખાનના વખતમાં પેશાવરથી આવી લશ્કરમાં રહ્યો હતો. તેનો બાપ જુવાન-પુરના મુલતાનના વખતમાં ઘેડેરવારની દુકાનીનો સરદાર બન્યો હતો. તેનું મૂળ નામ શ્રીહખાન હતું તેણે વાધને એક ઝટકાથી માર્યો મારે તેનું નામ શેરખાન કે 'વાધનો સરદાર' પડ્યું.

બાબર દિલ્હીપતિ થયો ત્યારે શેરખાન તેના દરબારમાં ગયો હતો. ત્યાં તેને ચમચા વતી ખાવાનું પીરસવામાં આવ્યું; પણ તે ખાતાં ન આવડવાથી અમીરો હસતા લાગ્યા. તેની દરકાર ન કરતાં તેણે તરવારથી કટકા કરી ખાધું. આથી બાબરે કહ્યું કે આ સરદાર આગળ જતાં ઉચી પદવીએ ચઢશે.

મેળવેલી છત—(૧) રોહતાનો કિલ્લો લીધો—ન્યારે હુમાયુએ ચુનારનો કિલ્લો લીધો ત્યારે શેરખાને રોહતાનો કિલ્લો લીધો હતો. તેણે પ્રથમ રોહતાના રાજાને કહ્યું કે મારાં બેગંછીકરાં અને ખજાના મારે કાઢી સહીસલામત જગા મારે જોઈએ છીએ તે આપો. તેના બદલામાં હું હુમાયુ સાથે લડતાં મરાઉં તો મારો ખજાનો તમે લેજો. પછી તેણે ૧૦૦૦ ડોળીઓ તૈયાર કરાવી. તેમાંની પહેલી બેમાં સ્ત્રીઓ બેસાડી અને બાકીનીમાં હથિઆર બંધ એકેક સરદાર મોકલવામાં આવ્યો. એ ડોળીઓ ન્યારે કિલ્લા નજીક આવી ત્યારે રાજાએ તપાસી, પણ પહેલી બે ત્રણમાં સ્ત્રીઓ જોઈ. એટલામાં શેરખાનના માણસે કહ્યું કે અમારા સરદારની સ્ત્રીઓને પરાયા માણસો જુએ તો મારે નાલાસી થાય; આથી બધી ડોળીઓ અંદર જવા દીધી. પછી બધા અંદર મંગેલા સરદારોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા એટલે શેરખાન લશ્કર સાથે અંદર દાખલ થયો.

(૨) હુમાયુને હરાવ્યો—તેણે ઇ. સ. ૧૫૪૯ માં બકસર આગળ તથા ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં કનોજ આગળ હુમાયુને હરાવ્યો.

(૩) પુરાણમંત્રીને માર્યો—તેણે માળવાના રાજા માલદેવના સરદાર પુરાણમંત્રીને રેસીનના કિલ્લામાં ઉગારવાનું વચન આપી કાર કર્યો. આખરે કલિંજરના કિલ્લાને ઘેરા ધાત્રતા શેરશાહ મરાયો.

રાજ્યનીતિ અને સુધારા—તેણે ઉદાપણથી રાજ્ય કર્યું. (૧) તે જુજ જેવી બાબતપર પણ ધ્યાન આપતો હતો. (૨) પ્રગતી સંભાળ લેવી એ સારી પેઠે સમજતો હતો. (૩) હિંદુઓ ઉપર જીલ્લમ નહિ કરતાં ટોડરમલને વસુલાત ઉઘરાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. (૪) લશ્કરને પગાર આપતી વખતે હાજર રહેતો હતો. (૫) એણે બંગાળાથી પંજાબ અને આગ્રાથી માળવા સુધી ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા મુસાફરોને વાસ્તે ખોરાકપાણીની મફત ગેઠવણ કરી. (૬) દપાલના કાગળ લાવવા લઈ જવાને ડાકના ઘોડા રાખ્યા, અને રસ્તાની બંને બાજુએ આંડો રોપાયાં. (૭) કુવા, વાવ, તળાવ, મસીદો વગેરે બંધાવ્યાં.

ગુણ—તે વાધના જેવો જોરાવાર ને આક્ષાઢ હતો. વળી હુચ્ચો ને ઘાતકી હતો. દુશ્મન પ્રત્યે બિલકુલ દયા બતાવતો નહિ. તથા લડાઈમાં કરેલો કરાર તોડવાથી લાલ થાય તો તે પાળતો નહિ.

સલીમશાહ. ઇ. સ. ૧૫૪૫-૧૫૫૩—શેરશાહને મોટો ડોકરો આદિલશાહ દિલ્હીમાં ન હોવાથી સલીમશાહ આદી દબાવી પડ્યો. તથા આદિલશાહને જગીર આપી, પણ પાછળથી તેને મારવાનો વિચાર કરવાથી તે બહાર પ્રાંતમાં નાશી ગયો. આ રાજ્યએ અશ્વધાન

સરદારને વશ કર્યાં, અને સલાહશાંતિથી સારી રીતે રાજ્ય કર્યું. તે જોનાવાર, દોશિઆર ને દેખાવડો હતો.

આદિલશાહુ. ઇ. સ. ૧૫૫૩-૧૫૫૫—સલીમશાહ પછી તેનો નાનો ભાઈ દિરાજશાહ ગાદીએ બેઠો, પણ તેના કાકા મુઘારીજખાને ત્રણ દિવસમાં મારી નાખ્યો અને પોતે આદિલશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. જ્યારે બધા પૈસો મોજમજામાં ઉઘાડ્યો તથા હેમુ નામના નીચ માણસને સલાહકાર બનાવ્યો. આખરે હુમાયુએ આવી તેને હરાવી દિલ્લી અને આગ્રા લઈ લીધાં.

મહુદાન અકબર. ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫—એ દિલ્હના મુસલમાન રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. વળી મોગલવંશમાં સૌથી પ્રતાપી અને પ્રખ્યાત હિત કરનાર હતો. તેનું આખું નામ 'જલાલુદ્દીન મહમદ' હતું. જે વખતે હિંદુસ્તાનમાં અકબર તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં ઇલીઝાબેથ રાણી ગાદીપર હતી.

એના વખતના બનાવ. (૧) હેમુને હરાવ્યો. (૨) બહેરામ ખાનની હાર. (૩) મોગલ સરદારો તથા રજપૂતોને વશ કર્યાં. (૪) પઠાણ સંજોગી છૂટ્યાં. (૫) સતીમનો બળવો. (૬) અબુલફઝલનું ખૂન. (૭) પ્રધાનો અને વિદ્વાનો (૮) જમાબંધી. (૯, રાજ્યવ્યવસ્થા. (૧૦) ધર્મ તથા ગુણ. (૧૧) લોકોની સ્થિતિ અને સુધારા. (૧૨) અકબરની યુદ્ધ નીતિ. (૧૩) અકબરનું મરણ.

૧. હેમુને હરાવ્યો—આ વખતે અકબર ૧૩ વર્ષનો હોવાથી રાજ્ય કારભાર તેનો પુત્રો અને સરદાર બહેરામખાન ચલાવતો હતો.

બહેરામ અકબર સાથે સાહોર ગયો. છે એવી ખબર સાંભળી હેમુ મહારાજા વિક્રમાદિત્યનો ખિતાબ ધારણ કરી દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો. અને આગ્રા તથા દિલ્હી તાબે કરી સાહોર બંધી ગયો. બહેરામે તેની સામા આવી ૧૫૫૬ માં પાણીપત [ચોથી] ના મેદાનમાં હરાવી દેદ પકડયો. પાછળથી પાદશાહની ના મરણ છતાં તેને મારી નાખી પાંચ વર્ષ સજામાંથી અમલ ચલાવ્યો.

૨. બહેરામખાન--તે પ્રથમ હુમાયુનો વજીર અને અકબરનો પુત્રો. તથા સરદાર હતો. તેના સજામાં બરેલા અમલથી કંટાળી તથા તેની માના કહેવાથી અકબરે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેની પાસેથી કબજા લઈ લીધા; આથી તે ચુસ્તે યદ્દ નાશી ગયો. અને લશ્કર એકઠું કરી પંજાબ પર ચઢાઈ કરી થણુ હાથો. છેવટે તે પાદશાહ આગળ આવીને નમી પડ્યો, તેથી અકબરે તેને મારી આપી માનથી બચાડયો, અને કહ્યું કે તમારે ફરજીયાતમાં મોટી પદની જોઈએ છીએ, કોઈ પ્રાંતની સુબેદારો જોઈએ છીએ કે જત્રાએ જવું છે. બહેરામ છેલ્લી બાબત પસંદ કરી મકકે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મુબારકખાં નામે અકબરને તેને મારી નાખ્યો.

અકબરે રાજ્ય હાથમાં લીધું ત્યારે તેને મોગલસરદારે રજા પૂતો અને પઠાણોને વશ કરવાના હતા.

૩ અ. મોગલસરદારો--બહેરામ ગયો કે લસ્તાન બુવાનપુરનો ખાનખમાન, માળવાનો આદમખાન અને ગુજ પ્રદેશનો અસાદખા સામા ગયા. આ વખતે અકબર પોતાના લશ્કરથી છુટો પડી એક હજાર માણસો લઈ છુપી રીતે મળવાખોરો ઉપર વુટી પડ્યો અને

તેમને વશ કર્યાં. એમ ૨૧ વર્ષની વયે તેના તાબામાં દિલ્હીનું આખું રાજ્ય આવ્યું.

૩ વ. રજપૂતો—અકબરનો વિચાર રજપૂતોને મદદગાર બનાવી પહાણ રાજ્યો તોડવાનો હતો. તેણે રજપૂતોને વશ કરી તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું, પરંતુ પોતાનું ઉપરીપણું કબ્જે રખાવ્યું. રજપૂતો સાથે સારી રીતે વર્તવાથી અકબર પ્રત્યે તેમનો પ્રીતિભાવ ઉત્પન્ન થયો.

૧. ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ—મેવાડના રાજા સંમના દીકરા ઉદેસીંગે સલાહ ન કરી; આથી અકબરે તેની રાજધાની ચિતોડ પર સ્વારી કરી. આ કિલ્લો પહેલાં ૧૩૦૩ માં અજ્ઞાઉદીને અને ૧૫૩૩ માં બહાદુરશાહે જીતી લીધો હતો. ઉદેસીંગ અરવલ્લી પર્વતમાં નાશી ગયો, પણ તેનો બહાદુર સરદાર જયમલ તથા તેનો દીકરો પ્રતાપસિંહ મરતા સુધી લડ્યા. એક દિવસ અકબરે જયમલને કિલ્લાનું બાકાઈ પુરવતા જોઈ તાકીને બંદુક મારી એટલે તે મરી ગયો; આથી રજપૂતોએ કેસરીઆં કર્યાં. તેમાં ૮૦૦૦ રજપૂતો મરાયા. પ્રતાપસિંહે ચિતોડ પાછું ન મળે ત્યાં સુધી સોના રૂપાના થાળમાં નહિ જમવાની, પથારી પર નહિ સુવાની અને દાઢી મૂછ નહિ આમળવાની બાધા લીધી હતી, પરંતુ ચિતોડ પાછું નહિ મળવાથી પોતાના ખાપના નામ ઉપરથી નવું ઉદેપુર વસાવી રહ્યો. ત્યાંના રાણા હજી સુધી તે પ્રતિજ્ઞા પોઠી ધણી પાળે છે.

૨. રણસ્તંભોરપર ચઢાઈ—આ કિલ્લો સુરજનસિંતા હાથમાં હતો. તેના ઉપર અકબરે ચઢાઈ કરી. લડાઈ દરમિયાન એક રાત્રે

માનસિંહ અકબરને નિશાન પકડાવનારનો. વેપ લેવરાવી કિલ્લામાં
ભઈ ગયો. સુરજને બાદશાહને જોળખ્યો અને તરત જીભા મધ
છડી લઈ પોતાની જગાએ બેસાડ્યો. પછી માનસિંહે સુરજને
બાદશાહની નોકરીમાં દાખલ થવાનું કહ્યું અને અકબરે ૫૦ રજપૂત
રાજપૂતો સુધે બનાવવાનો કહ્યું, આવી સુરજને શરણ થઈ કિલ્લાની
કુંવીરો આવી દીધી.

૩. સગપંચુ—અકબરે રજપૂત કુંવરીઓ સાથે લગ્ન કરી તેમના
બાપ અને બાઈઓને મોટા સરદાર બનાવ્યા. જેપુરના બિહારીમલની
કુંવરી સાથે અકબર પરણ્યો અને બિહારીમલના પુત્ર ભગવાનદાસને
પોતાનો સરદાર બનાવ્યો. વળી ભગવાનદાસના બત્રીજ અને દત્તકપુત્ર
માનસિંહને લશ્કરમાં મોટી જગા આપી. અકબરનો મોટો છોકરો
સલીમ બિહારીમલનો દોહિત્ર હતો, જે જ્ઞેધપુરના રાજાની કુંવરી
જ્ઞેધબાઈ સાથે પરણ્યો હતો. આ પ્રમાણે ૭ વર્ષમાં હિંદુર સિવાય
અધા રજપૂતાનાનો ધણી થયો.

૪. પઠાણરાજ્યો વશકરે છે—અકબરે રજપૂતોની મદદથી
બહાર, બંગાળા, એઢીઆ, કાશ્મીર, સિંધ, માળવા, ગુજરાત,
કાશ્મીર ને કંદહાર એટલા પઠાણ રાજ્યો જીત્યાં. આ પ્રમાણે ઉત્તરહિંદ
જીતી દખ્ખણમાં ઇ. સ. ૧૫૬૬ માં જીતે ગયો અને અહમદનગર
આગળ જણાવી ગયા તેમ તથા આશીરગઢ અને ખાનદેસ તાબે
કર્યાં. તથા દાનીઆલનું લગ્ન બિજાપુરના રાજાની કુંવરી સાથે કર્યું.

૫. સુલીમનો બાપનો—ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં સલીમ
પોતાના બાપના ૪૫ વર્ષના ભાંખા રાજ્યથી અધીરા બની ગાદી

લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાની ૩૦ વર્ષની ઉંમરે જીવું કે અકબર રખખણમાં છે અને સુમેઘરો દૂર પ્રાંતોમાં છે આમ ધારી અલાહબાદ તરફ કુચ કરી, અયેકુવા અંતે બહાર તામે કરી ખખતો કમજે કર્યો તથા પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો અને જાહેર કહ્યું કે મારા પિતા સુસન્નમાની ધર્મના દુરમન છે તથા અબુલકાસિની મદદથી સુસન્નમાનોને કુરાનનો ઉપદેશ હોડી દેવાની ફરજ પાડે છે, માટે બપોરે મને મદદ કરવી જોઈએ. અકબરને આ વાતની ખબર પડવાથી તેને પત્ર લખ્યો કે તારી મૂર્ખાઈ જવા દે. વળી અહીંયાં સક્ષીમને મદદ મળી નહિ, તેથી સક્ષીમે મારી માંગી. અકબરે તેને મારી આપી ઝોઢીઆ ને બંગાળાનો સુખો ખનાવ્યો.

૬. અબુલકાસિનું ખૂન—અબુલકાસિન પાદશાહને કામે થોડા રસિક લઈ ગાલીઅર જતો હતો તે વખતે સક્ષીમે નરસિંગરાવને પેશ્વા આપી તેને મારી નાંખાવ્યો. આથી અકબર ધણો દિલગીર થયો અને એ દિવસ સુધી ખાધુંપીધું નહિ તથા ઉંઘે પણ નહિ. સક્ષીમે ખૂન કરાવ્યાની અકબરને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'જે સક્ષીમને રાજ થવાની મરજી હતી તો તેણે મને મારી અબુલકાસિનને કેમ ખચાવ્યો નહિ ?'

૭. પ્રધાનો અને વિદ્વાનો.

૧. અબુલફૈઝ (ફૈઝી)—તે મહા વિદ્વાન હતો તથા ફારસી ને સંસ્કૃત બંને ભાષા જાણતો હતો. તેણે ઘણાં કાવ્ય લખ્યાં છે. અકબરની તેનાપર એટલી ખરા પ્રીતિ હતી કે એક દિવસ મધ્ય રાત્રે ફૈઝી મરણપયારીનર છે એવા સમાચાર મળતાંજ અકબર તેની પાસે

ગયો, અને કુટુંબીએ પણ તેનું માથું બિચું કરી કહ્યું કે 'મારા જુના વહાલા મિત્ર શેખજી, તમારે માટે કું દાકતર લાવ્યો છું તમે કેમ બોલતા નથી ?' પણ બિચારો ફેંઝી આ વખતે મરણ પામ્યો હતો; આથી અકબરે દિલ્લીર થઇ પાઘડી નાખી દીધી અને મોટથી ડસકાં લઇ રડવા લાગ્યો.

૨. અબુલફઝલ—તે ૧૮ વર્ષની વયે પાદશાહની નોકરીમાં દાખલ થયો હતો. તેણે અકબરનામા નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તકનો એક ભાગ જે આપન અકબરી કહેવાય છે તેમાં અકબરનો રાજ્યકારભાર, દરબાર અને પાદશાહતનો હેવાલ આપ્યો છે. તેણે પાદશાહની ધણી દોસ્તીથી પોતાનો જન ખોયો. તે બહો, વિદ્વાન, બહાદુર અને હોશિઆર હતો. વળી નિમકહલાલ તથા વિશ્વાસુ નોકર હતો.

૩. ટોડરમલ—તે પંજાબનો હિંદુ કાયસ્થ હતો. હિસાબી કામમાં ધણો પ્રવિણ હતો તથા માપણી અને કરવેરા બિઝનેસવાનું કામ સારું જાણતો હતો. તે પહેલાં શેરશાહના દરબારમાં હતો. તેને લડાઈમાં અને સુખા તરીકે મોકલાવામાં આવતો હતો. તેની સલાહથી અકબરે જમાખંધીના કાયદા રચ્યા છે.

૪. આ શિવાય માનસિંગ લશ્કરી સુબેદાર તથા વિદ્વાન હતો. કવિ ગંગા વિદ્વાન હતો અને ભગવાનસિંહ પંજાબનો સુબેદાર તથા સલાહકાર હતો.

૮. જમાખંધી. (વસુદાત પદ્ધતિ.)—અકબરે ટોડરમલની સલાહથી જમાખંધી કરી. તેની કલમો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) સુધબી જમીનની માપણી કરી પાક ઉપરથી તેના આઠ વર્ગ પાડયા.
- (૨) કસ વિનાની જમીનપર ફળદ્રુપ જમીન કરતાં આછો કર ઠરાવવામાં આવ્યો.
- (૩) કર પેટે દાણાને બદલે નાણું લેવાનો ઠરાવ કર્યો.
- (૪) કર ઊધરાવનારાઓને પગાર બાંધી આપ્યા.
- (૫) દર દશ વર્ષે મહેસુલ ફરી ઠરાવવા ઠરાવ કર્યો.

૯. રાજ્યવ્યવસ્થા—તેણે પોતાની પાદશાહતના હિંદુસ્તાનમાં ૧૨ અને દખ્ખણમાં ૩ એમ બધા મળી ૧૫ ભાગ પાડ્યા હતા. આ પ્રાંતો કાબુલ, લાહોર, મુઘલતાન, દિલ્હી, અહ્મદાબાદ, આગ્રા, અયોધ્યા, બહાર, બંગાળા, એઝીઆ, બજમેર, ગુજરાત, વરાહ, ખાનદેશ અને અહમદનગર હતા. તેના ઉપર વાઈસરોય કે સીપાસલાર નીમ્યા જે પાછળથી સુબેદાર કહેવાયા. આ સુખાના હાથ નીચે મહેસુલનું કામ કરનાર દિવાન, ફોજદાર કે લશ્કરીનો ઉપરી તથા કોટવાળ, ન્યાયાધિશ અને કાજી રાખવામાં આવ્યા હતા.

૧૦ જ. ધર્મ—તે કહેતો કે દરેક ધર્મનો ઉદ્દેશ સારો છે. તેના રાજ્યમાં દરેક માણસને મમે તે ધર્મ પાળવાની પૂરતી હતી. અકબર ઘણી વખત ગુરુવારે સાંજે દરેક ધર્મના માણસોને ભેગા કરી ધર્મ સંબંધી વાદ વિવાદ કરાવતો હતો. તેણે એક ઇલાહી (ઇશ્વરી) ધર્મ રચાવ્યો હતો. તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે ઇશ્વર એકજ છે અને તેનો ખતીફા અકબર છે. આ ધર્મમાં થોડા ભોડા દાખલ થયા પણ તેના મરણ પછી તે નાશ પામ્યો. આ બાદશાહ કોઈ વખત કપાળમાં ટીક્કું કરતો અને જનોઈ ધારણ કરતો હતો.

તે સ્વર્ણા ધર્મના લોકો ઉપર પ્રીતિ રાખતો હતો તેનું ખરેખરું કારણ તે ધણા ખરા ધર્મની આંખો પરણ્યો હતો એ હતું.

૧. ગુણુ—અકબર જોરાવાર, હોશિઆર, મજબૂત અને વિચાર-શક્તિ હતો વળી દેખાવડો, ઉચો, પહેળી છાતીવાળો, માયાળુ અને દયાળુ હતો. તેના હાથ લાંબા, વાળ અને આંખો કાળી તથા ચહેરો ખૂબસુરત રતાશ પડતો હતો. તેને ઘોડે બેસવાનો શોખ હતો. તે દાદા રાખતો નહિ તેમજ ગાયનું માંસ અને ફુગળી ખાતો નહિ. પોતે મુસલમાની ધર્મમાં ઉઠરેલો છતાં હિંદુઓ સાથે માયાળુપણાથી વર્તતો. તે વિદ્વાન નહેતો છતાં તેને પુસ્તકો વંચાવવાનો અને ગાયન મંત્રાવવાનો શોખ હતો. છેવટના ભાગમાં તે કંઈક અવિચારી બન્યો હતો, અને પોતે મનુષ્ય જાતિથી કંઈક અધિક છે એમ માનતો હતો.

૧૧. લોકોની સ્થિતિ અને સુધારા—પહેલાંના કાષ્ટ પશુ રાજ્ય કરતાં તેના વખતમાં લોકો વધારે સુખી હતા. (૧) તેણે બાળકોને બંધ પાડ્યાં (૨) સતી થવાનો આજ્ઞા બંધ કરી પુનર્લંભની પરવાનગી આપી. (૩) જીજ્ઞાસાવેરો માફ કર્યો. (૪) રૈયતને ગમે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. (૫) વેપાર તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. (૬) હિંદુઓને મેટી નોકરી આપવાનો ધારો કર્યો. (૭) ખેતીના સુધારા માટે નહેરો ખોદાવી. (૮) નાક, કાન કાપવાનો જંગલી રિવાજ બંધ કર્યો.

અંગ્રેજરાજ્ય અને અકબરના સમયનો મુકાબલો—(૧) હાથમાં જમીનપર જેટલો કર લેવાય છે તે કરતાં અકબરના વખતમાં વધારે લેવાતો હતો. (૨) હાથમાં કાંઈ અમીર કે ચરતાર ગુજરી

જય તો તેની મિલકત તેના વારસને મળે છે, પરંતુ મોગલ રાજ્યમાં રાજા જન્મ કરતો (૩) હાલમાં કાયદો એ સર્વોપરિ સત્તા છે અને તે ચરીબચી રાજા સુધી બધાને લાયક પડે છે, પણ અકબરના વખતમાં તેની મરજી એજ કાયદો હતો.

૧૨. અકબરની યુદ્ધનીતિ—જ્યારે શત્રુનું બળ વધારે હોય ત્યારે અકબર જાતે સેનાપતિ થઈને જતો હતો. ખંડ ઝિલ્લું હોય ત્યાં કાંઈને જાણ નહિ પડવા દેતાં એકદમ જતો અને પોતાની જાત જોખમમાં નાખી, બળવાળોરોમાં ફેલાયેલા ગજરાટનો લાભ લેતો. આમ છતાં તેને લડાઈ ચલાવવાનો શોખ નહોતો. તે લડાઈનું કામ શરૂ કરી સેનાપતિઓને સૂચના આપી પાછો ફરતો. વિજય થયા પછી હારેલા રાજા પર તે જીતમ કરતો નહિ, પણ તેને સન્માન આપી માંતની સુબેદારી આપતો. પકડાયેલા શત્રુને તે કદી મારતો નહિ અને યુદ્ધામ બનાવતો નહિ. તેણે રજપૂતોને વશ કરી પોતાના મિત્ર અને મદદગાર બનાવ્યા, અને તેમની કન્યાઓ સાથે પરણી રજપૂતોને મોટા સુબેદારોની જગ્યાઓ આપી હતી.

૧૩. અકબરનું મરણ—તે પોતાના છેલ્લા વખતમાં અપ્રિય ઉમરાવોનું શાંત રીતે કાસબ કાઢવા સારી અને ઝેરવાળી એમ બે જાતની ગોળીઓ રાખતો હતો. તેમાંની સારી ગોળી પીતે ગળતો અને જીને મારી નાખતો હોય તેને ઝેર વાળી ગોળી આપતો. આ પ્રમાણે સિંધમાં ઠહાના ગવર્નર ગાઝીખાનને મારી નાખવા ઝેર વાળી ગોળીને મદદે બૂલથી સારી ગોળી આપી દીધી અને પોતે ઝેરવાળી ગોળી આધારથી બમણાં ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કરી ૫૦ વર્ષે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દીકરો સલીમ માલિક બેઠો.

જહાંગીર. (સલીમ)—૪. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭—જહાંગીર
 (ફુનીઆ જીતનાર) ની મા રજપૂતાણી હોવાથી તે અડધા રજપૂત
 હતો. બાપ દાનીઆલ અને મુરાદ પહેલાં મરણ પામ્યા હતા, પણ
 જોધપાને પેટ જન્મેલા તેના દીકરા ખુશરૂએ માનસિંગ અને ખાનિ-
 આબમની મદદથી રાજ્ય સેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં તે શાબ્દો નહિ.
 તેના મુખ્ય બનાવો. (૧) ખુશરૂનો બળવો. (૨) નૂરજહાન.
 (૩) શાહજહાનનો બળવો. (૪) મહોબતખાનનું બંડ. (૫) સરટોમસરો.
 (૬) તેનાં લક્ષણ.

૧. ખુશરૂનો બળવો—જહાંગીર ગાદીએ બેઠો કે તરતજ ખુશરૂએ
 લશ્કર એકઠું કરી લાહોર તરફ કુચ કરી. જહાંગીર પાછળ જઈ તેને
 હરાવ્યો અને સિંધુ નદી ઓળંગતાં પકડી લીધા. પછી ૧૬ વર્ષ
 કેદમાં રાખી ખુરમને સાંપી દીધા. તેણે તેને મારી નાખ્યો. વળી જહા-
 ગીરે તેના ૭૦૦ સાથીઓને રીખાવીને માર્યા.

૨. નૂરજહાન—એનો બાપ તુર્કિસ્તાનનો સ્થીશ હતો, પણ
 આજીવિકા માટે હિંદમાં આવ્યો હતો. તેને લાહોરમાં તેનો એક
 જુનો મિત્ર મળ્યો. તેની મદદથી તે અકબરના દરબારમાં દાખલ
 થયો અને પોતાની હોશિઆરીથી મોટો કિસીદાર બન્યો હતો. તેને
 મિર-ઉન-નિસા (અગ્નિમાં સૂર્ય) નામે રૂપવંતી દીકરી હતી.
 તેનો વિવાહ બંગાળના સુબા શેર અમ્રધાન સાથે કર્યો હતો. સલીમ
 તેના ઉપર મોહિત થયો અને પરણવા માટે અકબરને કહ્યું પણ
 તેણે ના પાડી અને તેને તેના બાપે શેરઅમ્રધાન સાથે પરણાવી દીધો,
 પણ અકબરના મરણ પછી શેરઅમ્રધાનને મારી નાખી તેની સાથે
 પુરણ્યો. આ વખતે તેનું નામ બદલી નૂરમહાલ (મહેલનું રત્ન)

પાડ્યું. તે સ્ત્રી પોતાના ધણીના મૃત્યુથી ૭ વર્ષ સુધી જહાંગીરને મળી પણ નહિ, પરંતુ પાછળથી લગ્ન કર્યું. આ વખતે તેનું નામ નૂરજહાન (દુનીઆનું તેજ) રાખ્યું, અને રાજ્યનો ખર્ચા કારભાર તેને સોંપી દીધો. તે જ કરે તેમાં જહાંગીર વચ્ચે પડતો નહિ. તેણે તેના બાપને મુખ્ય પ્રધાન અને બાપ અસહજાનને મુખ્ય જમીર બનાવ્યો હતો. આ રાણીએ ગુલામના અત્તરની પહેલી શોધ કરી. તેણે કહાપણથી રાજ્ય કર્યું તેથી હિંદુસ્તાનને લાભ થયો તેમજ જહાંગીરનું રાજ્ય સારું કહેવાયું.

૩. શાહજહાનનો બળવો.—નૂરજહાનની શેરઅફઝાનથી થયેલી બેટી સહરિઆરને પરણાવી હતી, તેથી નૂરજહાને પુરમને પડતો મૂકી સહરિઆરને માદી આપવાનું ઠરાવ્યું. પુરમના પર બાપની પ્રીતિ છતાં નૂરજહાન અદેખાઇથી તેને લડાઇમાં મોકલતી; આથી પુરમે શાહજહાન નામ ધારણ કરી માદી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. નૂરજહાને તેને પકડવા મહોબતખાનને મોકલ્યો. એટલે શાહજહાન દખ્ખણમાં નાથી ગયો.

૪. મહોબતખાનનું બંદ—મહોબતખાન રાજા થવા પ્રયત્ન કરશે એવી ખીક લાગવાથી નૂરજહાને તેને મારી નાખવા દરબારમાં બોલાવ્યો, પણ તે એટલી જવાથી લશ્કરની ટુકડી સાથે ગયો અને જહાંગીરને ૧૬૨૬ માં પકડી લીધો. તેની સાથે મહોબતખાન સારી રીતે વચ્ચો. પાછળથી જહાંગીર છુટી નૂરજહાનને જઇ મળ્યો. હવે મહોબતને ધારતી લાગવાથી તે દખ્ખણમાં જઇ શાહજહાનને મળી ગયો.

૫. સુરટોમસરો.—ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં ઇંગ્લાંડના પહેલા જેમ્સ સુરટોમસરોને જહાંગીરના દરબારમાં હિંદમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી

સેવા મોકલ્યા. જ્યારે ખાદશાહ પાસે રજા માગી ત્યારે તેણે એ કામ રાણીનું છે એમ કહ્યું. તેને નરજદાન પાસેથી પરવાનગી મેળવતા પહેલાં તેના બાઈ અસહજાનને એક જવાહીર આપવું પડ્યું હતું. તે ૧૬૧૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં સુરત ખાંદેરે ઉતર્યા ત્યારે ત્યાંના સુબાએ તેના સામાનની જડતી લઈ પડાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો; તેથી તેણે કહ્યું કે હું મોટા સ્વતંત્ર રાજાનો એજથી છું. હરીઆ કાંઠે આવી ગેરવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તે જહાંગીરના દરબારમાં ૩ વર્ષ રહ્યો. તે કહે છે કે અકબરના જેવો રાજ્યકારમાર નહોતો. રાજ્યના મુલકો સુખાઓને ઇમારે અપાતા હતા. એ સુખાઓ લોકો ઉપર જીવન કરી પૈસા કઢાવતા હતા. જહાંગીરનો દરબાર ખટખટ અને લાંચથી ભરેલો હતો. જહાંગીરના જન્મ દિવસે તેની તુલા થતી તથા તેની સવારીમાં બહુ દબદબો અને અવ્યવસ્થા હતી. દેશ હુઝારાથી ભરપૂર હતો, હાકેમો ખરાબ રીતે વર્તતા હતા અને ખાદશાહ રત્નજડિત આસન ઉપર બેસતો હતો. તેણે જહાંગીરના લક્ષણની નોંધ કરી છે.

લક્ષણ—સરટોમસેસ કહે છે કે તે જીદિમાન, સારા અંતઃકરણ વાળો અને હુબરકળાનો શીખીન હતો. જહાંગીર સઘળા મોગલ ખાદશાહોમાં સૌથી વધારે દારૂડીઓ ને એશઆરામી હતો. તે નાનપણમાં લગભગ વીસ પ્યાલા દારૂ પીતો હતો, પણ ગાદીએ બેઠા પછી ફક્ત પાંચ-છ પ્યાલા પીતો હતો. દરબારીઓની મારફત વિના તેણે ખારોખાર કર્યાંક સાંભળવા સાડ એક ઘંટ રાખ્યો હતો જેની સાંકળનો સંબંધ પાતાના ઓરડામાં ટાંગેલા સોનાના ઘંટ સાથે કર્યો હતો.

વિશેષ હુકીકત—આ રાજ્યમાં ધણેખરે ઠેકાણે બળવા થયા. એક વખત કનોજમાં ૩૦૦૦૦ બળવાખોરોને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા, ૧૦૦૦૦ માર્યા દિલ્લી મોકલવામાં આવ્યાં હતાં અને ૧૦૦૦૦ માણસોને બંધે મસ્તકે ઝાડ પર લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. હરકોષ પ્રાંતમાં ઓછામાં ઓછા ૫ લાખ બળવાખોરોને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા.

તેના મરણ પછી શાહજહાને ગાદીએ બેસી નૂરજહાનને વધો-સન બાંધી આપ્યું. એને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, ખુરમ કે શાહજહાન, સહરિઆર ને પરવીઝ. એના વખતમાં ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ સુરતમાં ઢાઠી ધાલી હતી.

શાહજહાન. (મહેલો બાંધનાર) ૧૬૨૭-૧૬૫૮ તેની મારજપૂત આબાદની અને બાપ અડધી રજપૂત હોવાથી તેનામાં રજપૂતનો વિશેષ અંશ હતો. બીજા મોગલ પાદશાહો કરતાં તેનો દબ્બલો વધારે હતો. ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના બધા બાપ તથા તેમનાં બાળકો મારી નાંખાવ્યાં. તેણે આવાં ઘાતકી કામ કર્યાં છતાં રાજ્યવહીવટ સારી રીતે ચલાવ્યો. તેના વખતમાં અકબર ને જહાંગીરના કરતાં દેશમાં શોખ ને શાંતિ સારી હતી. તે દારૂડીઓ ને સુસ્ત નહોતો, અને અકબરની માફક હિંદુ અને મુસલમાનને સરખા મણુતો હતો.

તેના મુખ્ય બનાવ. (૧) ખાનજહાન લોદીનો બગવો. (૨) મુમતાઝમહલ. (૩) ઈમારતો તથા મધુરાસન. (૪) જીતેલો મુલક. (૫) દીકરાઓની ખટપટ.

૧. ખાનજહાન લોદીને બળવો—શાહજહાન માદીએ બેઠા કે તરતજ અહમદનગરના રાજાને પક્ષમાં લઇ દખ્ખણના સુબેદાર ખાનજહાને મળવો કયો. શાહજહાને મહોબતખાનને મોકલ્યો. તેણે ૧૦ વર્ષ લડી લોદીને માર્યો અને અહમદનગર ૧૬૪૭ માં મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધું.

૨. સુમતાઝ મહાલ—(મહેલમાં ગ્રેષ્ઠ પદવી પામેલી) આ બાઇ નૂરજહાનની બત્રીજી હતી. તેની સાથે શાહજહાને લગ્ન કર્યું. તે ધણી પ્રત્યે ધણો પ્રેમ ધરાવતી હતી. લગ્ન થયા પછી ૧૪ વર્ષ મરણ પામી. પાછળથી તેના કલા સુજબ શાહજહાન ખીજી સ્ત્રી પરણ્યો નહિ, અને તેનું નામ અમર રાખવા માટે તેની કબર પર તાજમહેલ બંધાવ્યો.

૩. ઈમારતો તથા મથુરાસન.(બહોળલાલી)

૧. તાજમહેલ—તે આગ્રામાં જમના નદીને કિનારે આવેલો છે, અને હજી પણ બહુ હમણાંજ બાંધ્યો હોય તેવો દેખાય છે તેના બાંધનાર વેનિસને કારીગર હતો. પોતાની બેમનનું વચન પાળવા તેની કબરપર આ રાજો બંધાવ્યો હતો. તેની બાંધણીમાં સફેદ આર-સના હિરાજડીત ખચર વાપરેલા છે. તેને બંધાઇ રહેતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યા અને ૩૦ લાખ પૌંડ ખર્ચ થયું.

૨. જુમામસ્જિદ—એ માદીમસ્જિદ કહે છે તે દિલ્હીમાં છે.

૩. માતીમસ્જિદ—એ દુનીયામાં સૌથી સુંદર પ્રાર્થના મંદિર છે. તે આગ્રામાં છે.

૪. વળી તેણે રાજમહેલ ને ખાનગી મુલાકાતનો મહેલ બંધાવ્યા છે.

૫. મયુરાસન. (તખ્તેતાલિસ)—આ તખ્ત ધણું હશે-
 બિત હતું. ટેવનિઅર કહે છે કે તે ૬ ફુટ લાંબુ અને ચાર ફુટ
 પહોળું હતું. તેમાં નીલમ, પાનાં, મોતી ને હીરા જડવામાં
 આવ્યા હતા. તેની કીંમત ૬૦ લાખ પૌંડ થઈ હતી. તેને ઈ. સ.
 ૧૭૩૯ માં નાદિરશાહ લઈ ગયો.

૪. શાહે જીતેડો મુલક—ઈ સ ૧૬૩૭ માં તેણે અહમદ-
 નગર જીત્યું. વળી બિજ્જાપુર જીતી ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી લેવાની
 કશુલ કરાવી. ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડા જીત્યું અને બિડરનો કિલ્લો
 લીધો. ફરીથી ઔરંગઝેબ બિજ્જાપુર ગયો પણ પોતાના પિતાની
 માંદગીની બાજુ થવાથી પાછો ફર્યો. અહીં દખ્ખણના લોકોએ તેને
 દુઃખ દેવા મુલક ઉજ્જડ કર્યો હતો.

૫. દીકરાઓની ખટપટ—તેના ચાર છોકરા જુદા જુદા
 પ્રાંતોમાં સુમેદારો હતા. સૌથી મોટો દારા બહાદુર, નિખાલસ ને ઉદાર
 પણ મગર અને અવિચારી હતો. બીજો સુજા બહાદુર અને હોશિ-
 આર પણ દારૂડીઓ હતા. ત્રીજો ઔરંગઝેબ સત્તાનો લેણી, હુમ્મો
 ને ધાતકી તથા ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને હિંદુઓને ધિક્કારતો
 હતો. ચોથો મુરાદ દાર ને શિકારનો શાખીન હતો. ઔરંગઝેબે રાજ્ય
 મેળવવા માટે મુરાદને કહ્યું કે મારે રાજ્ય જોઈતું નથી અને 'મકકે'
 જઈ સાહેબની ખંદગીમાં વખત ગાળવો છે પણ તને રાજ્ય અપા-
 વવાનો મારો વિચાર છે. આ કહેણ ઉપર વિશ્વાસ લાવી મુરાદ તેને
 મળી ગયો. જ્યારે સાહેબદાન ૭૦ વર્ષે માદો પડ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબે
 સાહેબદાનને કેદમાં નાખી મુરાદની મદદથી સુખને હરાવ્યો. દારા

ખડકુર સરકાર જસવંતસિંહની આગેવાની નીચે સ્થાપિત આવ્યો. પણ
સરકારમાં તેનો હાથી ધાયલ ચવાથી ઘોડા ઉપર બેઠો. આ વખતે તેના
સરકારે દારાને નહિ બેવાથી નાશ ભાગ કરી અને ઉત્તર તથા
આગ્રા આગ્રા ૧૬૫૭ માં હાર ખાધી. ત્યાંથી દારા નાશી ગયો. પણ
તેને પકડી આણી મારી નાખ્યો. સુન્ન આસામમાં જતો રહ્યો ત્યાં તેના
રાજ્યે તેને મારી નાખ્યો. આખરે મુરાદને કેદમાં નાખી ઐરંગઝેબ
ચાહીએ બેઠો. પાછળથી મુરાદને પણ મારી નાખ્યો. શાહજહાન ૭
વર્ષ કેદખાનામાં રહી આગ્રામાં ૧૬૬૬ માં મરણ પામ્યો.

મોગલ રાજ્યના પહેલા ૭ રાજાઓમાંના પહેલા બે અને છેલ્લા
બે વચ્ચે કેદલો બધો તફાવત ! બાબરે હુમાયુને જીંદગી આપી વળી
હુમાયુએ જીંદગી તાકતા એવા પોતાના ભાઈએને વારંવાર મારી
આપી, પણ શાહજહાન તથા ઐરંગઝેબ આપની સ્થાપિત થયા અને
ભાઈઓનું કામળ કાઢી નાખ્યું.

મોગલ રાજ્યની પૂર્ણ કળા.

ઐરંગઝેબ. ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭—આ રાજાના વખતમાં
મોગલ રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર થયો. તેનામાં અઢપરનો
એકપણ રાજા નહોતો. તેણે રાજ્ય લોકથી પોતાના બાબરે કેદ કરી,
ભાઈઓને મારી નાખ્યા અને ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

તેના વખતના બનાવ (૧) ધર્મી રાજ્ય તીર્થ. (૨) કતલો
મુલક. (૩) મરાઠા. (૪) સીખ. (૫) સંઘર્ષ.

૧. ધર્મોદ્ધાર રાજ્યનીતિ—તેણે ખધા હિંદુઓને મુસલમાન કરવાનો તેમજ શિયાપંથીઓને સુન્નીપંથમાં લાવવાનો વિચાર કર્યો. વળી હિંદુઓને તોડરીમાંથી કાઢી મુકી મુસલમાનોને રાખ્યા તથા શિયાપંથીઓને આપેલી જમીન લઇ લીધી. તેણે હિંદુઓનાં દેવળો તોડી પાડ્યાં, પુજારીને મારી નાખ્યા અને મૂર્તિઓ જમીનમાં દાટી દીધી. તથા અકબરે બંધ કરેલો જજીઆવેરો ચાલુ કરવાથી લોકો અરજ કરવા ગયા ત્યારે તેમને હાથીના પગ તળે કચરાની નાખ્યા. વળી હિંદુઓનાં ઘર બાળી મૂક્યાં, તેમનાં ફળ ઝાડ કાપી નાખ્યાં, દેવળો મારી નાખાકે કર્યાં અને તેમને ઘોડે, હાથીપર કે પાલખીમાં બેસવાની મના કરી.

૨. છતેલો મુલક—દખ્ખણના રાજ્યમાં બીડર, વડાડ અને અહમદનગર ઔરંગઝેબે ગાદીએ બેસતા પહેલાં છત્તાં હત્યા કરતાં. બાકી રહેલાં બિખપુર અને ગોવળકોડાનાં પઠાણ રાજ્યો લેવા તેના સરદારએ ૨૫ વર્ષ પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે પોતે ૧૫ વર્ષની ઉંમરે દખ્ખણમાં ગયા અને ૧૬૮૮ માં છત્તી મેગલ રાજ્યમાં જોડી દીધાં.

રજપૂતો સાથે લડાઈ—હિંદુઓ ઉપર જુલમ મુજાસરાથી તથા પશ્ચિમાંથી રજપૂતો નારાજ થયા હતા. વળી રજપૂત સરદાર જજીવંતસિંહ મરણ પામવાથી તેનાં પૈતાં છોકરાં ઉપર જુલમ કર્યો, અકબરી રજપૂતો સામે થયા. જાદલાહે તેમની સામે લાહનલા અકબરને ૭૦ હજારનું લશ્કર આપી મોકલ્યો પણ તેને રજપૂત સરદાર દુર્ગસિંહે ફેડ્યો માટે ઔરંગઝેબે રજપૂતો સામે બેવી તેણી

સલાહ કરી. વળી જ્ઞેષ્ઠપુરના રાજાએ પાદશાહને જજીઆવેરો નહિ લેવા શિખામણુ પત્ર લખ્યો. અને જણાવ્યું કે તમે અકબર અને તમારા બાપ દાદા પેઠે નહિ વર્તતાં હિંદુ પ્રજાને પણ તમે છુંદી નાખો છો.

૩. મરાઠા—આ લોકોનો રાજા શિવાજી હતો. તેણે પાદશાહને ખુદ પત્રવ્યો. શંભાજીને પાદશાહ દિંદી પકડી ગયો પણ મરાઠા શાંત થયા નહિ. મરાઠા સાથે લડવાથી તેનું લશ્કર યાકી ગયું હતું. સધળા કુવાઓમાં ઝેર નાખેલું હોવાથી પાણી પીવાનું મળે નહિ. તેના એક છોકરો મરાઠા સાથે મળી ગયો હતો. અને બીજો ઇરાન નાશી ગયો હતો, આથી તેને બીજા કોઇની મદદ રહી નહોતી.

ખામી—તેના રાજ્યમાં મુખ્ય ખામી એ હતી કે દખ્ખણનાં પઠાણ રાજ્યો લેવાને બદલે તેમને મદદમાં લઇ મરાઠા બાળ તોડ્યું હોત તો તેના મરણ પછી મોગલ રાજ્યના દુકલ થઇ જત નહિ.

૪. શીખ—તેના વખતમાં પંજાબમાં શીખ નામે નવી પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ. તેમનો મૂળ પુરુષ નાનકે બાબરના વખતમાં થયો હતો. મુસલમાન અને હિંદુઓ વચ્ચેનો કણ્ઠ્યો શાંત કરવાને તેણે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. તેમાં ધણા માણસો લાગ્યા. તેમને નાનકે શિષ્ય કે શીખ નામ આપ્યું. ઔરંગઝેબ તેમની સામે થયો, અને તેમના ચોક્કીદ નામના યુદ્ધને મારી નાખ્યો; આથી તેઓ સામાન્ય પણુ હયાં. વખત જતાં ઉત્તર હિંદમાં તેમની જોરાવાર પ્રજા બની.

૫ લક્ષણ—તે સખત, નિર્ઘય અને વજ્ર જેવી છાતીવાળો હતો. તથા હિંદુઓને ધિક્કારતો હતો. તેનામાં અમીરાઈ નહોતી. તેને મોજમજા બહુ ગમતાં. પેતે ટોપી બનાવી ગુજરાન જેટલું કમાતો અને સાદો પોશાક પહેરતો. તેના છોકરા પણ તેનાથી ખીતા હતા. તે અત્યંત કામિય ઉછોગી અને બહોશ તથા વહેમ અને કપટનું પુનળું હતો. વળી સાંકડા મનનો અને તેનું રોમેરામ દેવથી ભરેલું હતું.

એક વખત તેનો એક શિક્ષક કંઈ ઇનામની આશાએ તેની પાસે ગયો ત્યારે ઇનામતો કયાં રહ્યું પણ ઉઘડું તેનું વર્ષાસન બંધ ક્યું, અને કહ્યું કે ‘તમે મને ફક્ત વાંચતાં, લખતાં, અને કુરાન પઢતાં શીખવ્યું છે. તથા થોડી ઘણી હિંદની ભૂગોળ અને અરબી ભાષાના વ્યાકરણના કેટલાક નિયમો શીખવ્યા છે;

તેને ગાનતાનપર બહુ ચીડ હતી. તેણે પોતાના દરઆરના ગવૈયાઓને રજા આપી ત્યારે ગવૈયાઓ ઠાઠડી બનાવી તેની બારી આગળ થઈ રડતા રડતા આલ્યા. બાદશાહે બહાર ડોકીયું કરી પૂછ્યું કે ‘આ કેનું શખ બયછે ?’ ગવૈયાઓએ કહ્યું કે ગાયન વિદ્યા મરણ પામી છે તેને દાટવા જઈએ છીએ. ત્યારે બાદશાહે કહ્યું કે “મહેરબાની કરીને ઊડી દાટજે કે ફરીથી બહાર નીકળી આવે નહિ.”

મરણ—તેને મરતી વખતે ઘણો પસ્તાવો થયો. તેણે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના એક છોકરાને લખ્યું કે—“હું રાજ્યના રક્ષક તરીકે વર્ત્યો નથી; મેં કરેલાં પાપ સાથે લેતો જ-

પ્રશ્ન અને પરલોકમાં પધર કોણ જાણે મને કવી પોર કિલ્લ
કરશે ।" તે જીંદગીથી કંટાળી ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યો.
તેના પાંચ છોકરુ બહાદુરશાહ, આજમ, કામબક્ષ, મહમદ ને
આકબર હતા. આ રાજાને આલમગીર પણ કહેતા હતા.

મોગલ પાદશાહીની પડતી. ૧૭૦૭-૧૭૪૮.

આ વંશના છઠ્ઠા પાદશાહ ઔરંગઝેબના વખતમાં મોગલો
રાજ્ય વધારેમાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું; પરંતુ તેના જીલમી અમલથી
ધણા કુસ્મનો હિલા ચયા અને મરાઠા, શીખ તથા રજપૂતોએ બંડ
કર્યાં. તથા પ્રાંતોના સુબા સ્વતંત્ર થયા.

(૨) ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહ નબળા નીવડ્યા. અને મહિમાઢે
લડી પડ્યા.

(૩) ઔરંગઝેબે ફખ્ખણનાં પઠાણ રાજ્યોને મદદમાં લેવાને બદલે
તોડી પાડવાથી મરાઠાને પૂરતી મળી.

(૪) જજીઆવેરો ચાલુ રાખવાથી લોકો ગુસ્સે થયા.

(૫) હિંદુઓ ઉપર જીવનમ ગુન્નરી તેમને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા.

(૬) કુટુંબ અને ભાઈઓમાં કુસંપ થયો.

(૭) નાદિરશાહની ચલાઇ.

બહાદુરશાહ. ઈ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૧૨—તેના બે ભાઈ
આકબર તથા મહમદ મરણ પામ્યા હતા તથા ત્રીજા આજમને
આગ્રા આગળ અને કામબક્ષને હૈદરાબાદ આગળ દરની ગાદીપર બેઠા.
તેણે રાજ્યનો બધો કારબાર જીલમી કારખાનને સોંપ્યો હતો. એના
વખતમાં શીખ શરૂ બંદગી બંડ કર્યું માટે તેને કુઠા લીધું.

જાહાંગીરશાહ. ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૭૧૩—તે બહાદુરશાહનો
સોટો શાહબદો હતો. તેણે પોતાના બાપજોને ચારી નાખ્યા પણ
તેના બચીએ પ્રજાપતીઅર હમરી ગયો. તેણે સૈયદ અમદાદા અને
સૈયદ હુસેનની મદદથી જાહાંગીરશાહને મારી મારી મેલ્યો.

ફરખશીઅર. ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૧૬—એ માત્ર નામનોજ
રાજા હતો. તેને સૈયદોએ મારી આપી માટે સૈયદો “બાદશાહ
ખતાવનાર” કહેવાય છે. પાછગથી તકરાર થયાથી પાદશાહને સૈયદોએ
મારી નાખ્યો. પછીના ૮ માસમાં સંક્રિયુક્ત અને રહિયુદેલા થયા.
તે પણ મરણ પામ્યા. ડેવટે ૧૭૧૬ માં મહમદશાહને મારી મળી.

મહમદશાહ. ઇ. સ. ૧૭૧૬-૧૭૪૮—આ પાદશાહના વખ-
તમાં સૈયદોની પડતી આવી. અરં જોતાં પાદશાહ માત્ર દિલ્હીનોજ
રાજા હતો. દરેક સુબેદાર બાદશાહને પોતાની નજરમાં આવે એટલી
ખંડણી મોકલતો. એના ઉપર ૧૭૩૬ માં નાદિરશાહ ચઢી આવ્યો
અને મથુરાસન, મુગટો તથા ખીણું જવાહીર મળી આશરે ૩૦-૩૨
કરોડ રૂપીઆનો માલ લઈ ગયો. વળી અહમદ દુરાનીએ ચઢાઈ કરી
સરહદ જીતી લીધું તેને શાહનસ અહમદે હરાવી પાછો કાઢ્યો.
એના વખતમાં દક્ષિણમાં હેડાબાદનો સરદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક,
અયોધ્યામાં સાદતખાન અને અંબાલામાં મુર્શીદકુલીખાન તથા કણાઉટકનો
નવાબ સ્વતંત્ર થયા.

મોગલ રાજ્યનો અંત. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૭૫૪—એ મહમદશાહનો
હીરો હતો. તેના વખતમાં અહમદ દુરાની ખીણ વાર ચઢી આવ્યો.

હારે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. તેણે મહાવરાવ હોદ્દકર તથા સિંધીઆને ચોથ ઉધરાવવાની રજા આપી તેના બદલામાં તેમણે શાહિલાને વશ કર્યાં. તે માત્ર નામનોજ પાદશાહ હતો. તેની આંખો ફેડી નાખી આસુદ્દીન વજીરે મારી નાખ્યો અને આલમગીરને માદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર ણીજી—ઇ. સ. ૧૭૫૪-૧૭૫૯—એના વખતમાં અબદલીએ ત્રીજી વાર ચઢી આવી મયુરામાં લૂટ ચલાવી અને નજમદૌલાને સુથો ઠગવી પાછો ગયો. જેણે તેને માદી આપી તેજ આસુદ્દીને એને મારી નાંખાવ્યો અને એના નાના બાળક શાહઆલમને માદીએ બેસાડ્યો.

શાહઆલમ. ઇ. સ. ૧૭૫૯-૧૮૦૬—આ પાદશાહે સુજાદૌલાને લઈ બંગાળાપર હુમલો કર્યો પણ મેનર કર્નાટી તેને ફરીથી હરાવ્યો. વળી ત્રીજી વખત સુજાદૌલા અને મીરઠાસમને લઈ બંગાળા પર ચઢાઈ કરી પણ ૧૭૬૪ માં બક્સર આગળ હારી ગયો, આથી કલાઈવે ૨૫ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી અલ્લાહબાદમાં રાખ્યો. એમ મોગલ રાજ્યનો અંત આવ્યો, પણ પાછળથી સિંધીઆના કહેવા મુજબ દિલ્હીમાં જઈ માદીએ બેસવાથી તેનું ૨૫ લાખનું વર્ષાસન બંધ કર્યું. એક વખત સિંધીઆ ગ્વાલીઅર ગયો હતો ત્યારે એક અફઘાન સરદાર કહરે ચઢી આવી ૧૭૮૬ માં પૂર્ણ પાદશાહની આંખો ફેડી નાખી, આથી સિંધીઆએ આવી કંદરને મારી નાખ્યો આ પાદશાહને ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજોએ મરાઠાના કબજામાંથી છોડાવી પેન્થન આપી તેના જુના મહેલમાં રાખ્યો. એના

વખતમાં અહમદશાહ અખદશી ૧૭૬૧ માં પાંચમી વાર ચઢી આવ્યા હતા.

અકબર બીજો. ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૮૩૭—એ શાહઆલમનો છોકરા હતો. તેનું અંગ્રેજસરકારે સારી રીતે રક્ષણ કર્યું. તે ૧૮૩૭ માં મુજરી ગયો.

મહમદ બહાદુરશાહ. ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૫૭—એ ૧૮૫૭ ના બગવામાં સામેલ થયો, માટે અંગ્રેજોએ તેને રંથુનમાં કેદ કર્યો. એનું ૧૮૬૨ માં મોત થયું.

મોગલરાજ્યમાં હિંદની સ્થિતિ—અકબર અને શાહજહાન પાદશાહના વખતમાં લોકોની સ્થિતિ સારી હતી. તેમણે રૈયતને સુખી કરવા, ન્યાય આપવા તથા આબાદાનીમાં લાવવા મહેનત કરી હતી. આ રાજ્યોએ હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો તથા જજીઆવેરો કઢી નાખ્યા અને મોટી મોટી જગઓ આપી તેમના ધાતકી રિવાજ બંધ કર્યા, પણ ચારંગજેબ પાદશાહના વખતમાં દેશની ખરાબી થઈ અને સર્વત્ર જીલમ વ્યાપી રહ્યો તેણે હિંદુઓને ધોડે, હાથીપર કે પાલખીમાં બેસવાની મના કરી, તેમના વરઘોડા બંધ કર્યા અને દેવળો તોડી પાડ્યા તથા નોકરીઓ લઈ લીધી. તેના પછીનાં ૪૦ વર્ષમાં આખા દેશમાં લૂટારા ટોળાંબંધ ફરતા અને લોકોને મારી માર પડાવી લેતા હતા. તેમનાથી બચવાને દરેક ગામની આસપાસ કોટ કે થુવેરની વાડ કરવામાં આવતી. ખેડુતો પોતાની પાસે હથિ-આર રાખી જમીન ખેડતા કેમકે લૂટારાઓ આવી બી લઈ જતા. વળી ચોકીને માટે હિંદી ભાષા બાંધી લૂટારોની તપાસ કરતા અને ઢોલ વગાડી બધાને ખબર આપતા હતા.

કોઈ રસ્તો જાણીસકાયત નહોતો. વળતા લીધા સિવાય મુશ્કેલી થઈ શકતી નહિ. વળી રસ્તા પૂરી મએલા હોવાથી ગાડાં ચાલતાં નહિ, માટે લોહ કે પોલી પર જવું પડતું. તેમની પાસેથી ઠાકોરા લાશ લેતા. આવી રાહદારી લગભગ ૨૦ માઇલમાં ૧૨ વખત આવતી પડતી. વળી ઠગ તથા લૂટારા પૈસા મનાવવા રૈયતને મોઢે મરચાંના લોખંડા બાંધતા, નાક કે કાન કાપતા, દાંત ખેંચી લેતા તથા તેલવાળાં કપડાં કરી સળગાવી મૂકતા; આથી બિચારા ગામડાના લોકો લૂટારાના આવી જતા સુધી જંગલમાં ચાંતાઈ રહેતા હતા.

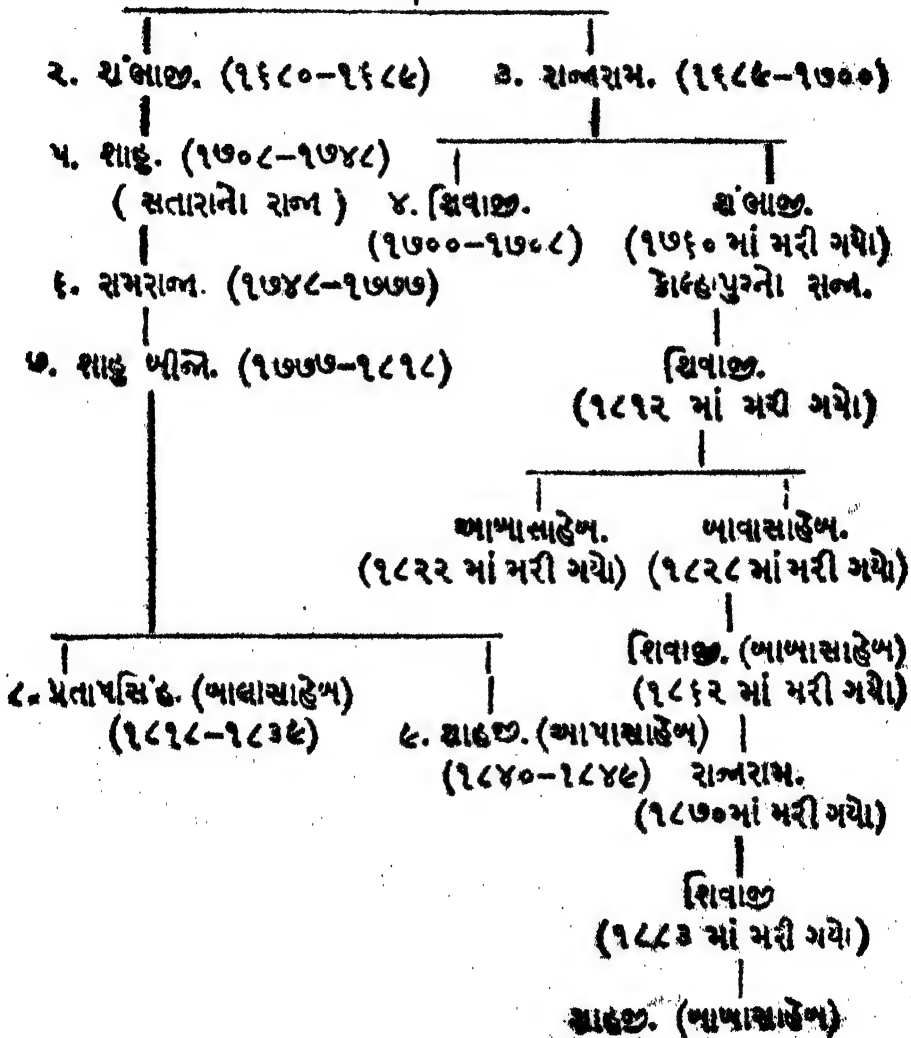
નાદિરશાહ. (નાદિરખાન) ઇ. સ. ૧૭૩૬—એ ઇરાનનો રાજા હતો. તેણે અફઘાનિસ્તાન જીતી મહમદશાહના દરબારમાં એલચી મોકલ્યો પણ તેનું અપમાન કરવાથી તેણે મહમદશાહ ઉપર તમે જજીઆવેરો લેતા નથી અને મરાઠાને ચોથ આપે છે એવા ગુના મૂક્યા અને અફઘાનો તથા ઇરાનીઓનું લશ્કર લઈ ચલી આવ્યો. નાદિરશાહનો બિચાર નુકસાન કરવાનો નહોતો, પણ તેનાં માણસોને ઈંધણી રાત્રે મારી નાખવાથી રીસે બરાહ દિલ્હીમાં ફરી લોકોની કતલ કરી અને ઘરો બાળી નાખ્યાં. પછી બ્યારે મહમદશાહ આવી નાદિરશાહને પગે પડ્યો ત્યારે કતલ બંધ કરી. તે મયુરાસન, સોનાના મુખેટા અને બીજું કેટલુંએક જવાહીર મળી આશરે ૩૦-૩૨ કરોડ રૂ. નો માલ લઈ ગયો. આમનો કેટલોક પૈસા તેણે સિયાઇઆને બહિષ્કર્યો. તેની ચલાઈથી મોઝલાઈ રાજ્ય ઉપર નખાવું પડી ગયું. આ નર ૬ ફુટ ઉંચો, લેનો ચહેરો કાળો, બિલામણો અને ભવ્ય હતો. તથા તેની આંખો વીજળી જેવી ચમકતી, અસલ મર્જના જમો અને મગાં પહેળાં હતાં.

(૧૨૩)

મરાઠાના વંશજો.

૧. શિવાજી. (૧૬૧૪-૧૬૮૦)

૧૨. મરાઠાનો ઉદય.

ઉત્પત્તિ—મરાઠા એ નામ મહારાષ્ટ્ર ઉપરથી પડ્યું છે. તેઓ હિંમણા, ઉંચા, મજબૂત, બહાદુર, ચાલાક અને રીતબાતમાં સાદા હતા. દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્યમાં ધણા મરાઠા સરદારો હતા. એ સરદારોમાંથી ભોંસલે વંશનો માલોજી બહાદુરીથી ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો, અને પોતાના દીકરા સાહજીનું લગ્ન નિઝામશાહી વંશના જલ્દ-વરાયની દીકરી જીજીબાઈ સાથે કર્યું. આ બાઈએ શિવાજીને જન્મ આપ્યો. તેણે મરાઠા ક્રોમોની એક પ્રજા બનાવી.

શિવાજી. ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૬૮૦-એના મુખ્ય બનાવો.—
(૧) શિવાજીનો ઉદય. (૨) રાજ્યનીતિ.

૧. શિવાજીનો ઉદય—એનો જન્મ ૧૬૨૭ માં ઝુનરના ક્ષિત્રમાં થયો હતો. તેને ઉછેરવાનું કામ દાદાજી કોંકેવને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેણે પુનામાં રાખી ઉછેર્યો. ત્યાં તે લાણીતાં શીખ્યાં નહિ પણ ધોઠે બેસતાં, બંદુક ફોડતાં, મહાકુરતી કરતાં, તરવાર ને ખંજર વાપરતાં તથા બાલા મારતાં અને તીર ફેંકતાં શીખ્યો. તે ૨૦ વર્ષની વયે કેટલાક માણસોની ટોળીનો ઉપરી બન્યો અને પુરં-ધરનો કિલ્લો લીધો. ત્યાર પછી તેણે એક પછી એક એમ કેટલાક કિલ્લા તાબે કરી હથિઆર અને પૈસો ભેગો કર્યો તથા પોતાની કીર્તિ ફેલાવી.

અફઝલખાનને માર્યો—બિજાપુરના રાજાને દહેશત લાગવાથી તેણે અફઝલખાનને ૧૬૫૬ માં લશ્કર આપી મોકલ્યો. આ વખતે શિવાજીએ ડાળ કરી કહ્યું કે ખાન એકલો હથિઆર વગર મને મળવા આવે તો હું શરણ ચાલું; આથી અફઝલખાન ફક્ત એક

માણસ સાથે મલમલનો ઝખો પહેરી તેને મળવા ગયો પણ શિવાજીએ પોષાક તળે બખતર પહેર્યું હતું, અંદર વાધ નખ રાખ્યા હતા અને બાંયમાં કટાર સંતાડી રાખી હતી. મળતી વખત શિવાજી તેના ઉપર વાધની માફક તુટી પડ્યો, અને વાધ નખ બોડી કટારથી તેનો પ્રાણ લીધો. પછી શિવાજીનાં સંતાઇ રહેલાં માણસોએ બહાર આવી તેના સિંચાઇ મોને હરાવીને નસાડ્યા. પછી શિવાજી બધે લૂટવા લાગ્યો. મરાઠા સરદારોએ તેને દખખણનો મોટો હિંદુ સરદાર માન્યો અને બિજ્જપુરના રાજાએ ફાકણનો રાજા માની સલાહ કરી.

શાઇસ્તખાન—ઐરંગઝેમે પોતાના મામા શાઇસ્તખાનને લસકર આપી શિવાજીની સામા પુને મોકલ્યો. આ વખતે શિવાજીએ વીશ માણસ સાથે બિખારીનો વેષ લઇ તેના ઘરમાં છાની રીતે પ્રવેશ કર્યો. શાઇસ્તખાન ખારીએથી કુદકો મારી નાઠો. શિવાજીએ તેની પાછળ પડી બે આંગળીઓ કાપી નાખી; આથી તે પુના છોડી ચાલતો થયો અને શિવાજી દેશમાં ફરી વધારે મુલક તાબે કરી શક્યો.

વળી શિવાજીએ ૧૬૬૩-૬૪ માં સુરતમાં છ દિવસ લૂટ ચલાવી, પણ જ્યારે અંગ્રેજોની કોઠીપર હલ્લો કર્યો ત્યારે તેને હઠાવી પાછો કાઢ્યો.

રાજા થાય છે—ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શાહજીના મરણ પછી રાજ્યપદ ધારણ કરી પોતાના નામના શિક્ષા પાડવા માંડ્યા.

૧૬૬૬ માં ઐરંગઝેમે ભોળવી પેતાના દરબારમાં બોલાવ્યો. ત્યાં માન મગસે અને કંઈ ઇજ્જ નહિ થાય એવું જેપુરના રાજા જયશિંહે વચન આપતાંથી શિવાજી ને તેનો પુત્ર સંભાળ દિલી ગયા.

આહી સિવાજીને ઠપર લાગવાથી માંદગીનું બહાનું કાઢી એક વરસ જેટલું અને બારી બારણાં બંધ કર્યાં. પાછળથી બને મિઠાઇના ટોપલામાં બચ્ચી નાચી છૂટ્યા. ચોપીદારાને ટોપલામાં બરડી છે એમજ લાગ્યું. પછી સિવાજી દાદી મૂંઝવેમાં પોડાની નાખી, સરોરે રાખ મેળવી અને ભોગી વેધે પોતાના મુલકમાં જતો રહ્યો.

૧૬૭૪ માં સિવાજી એ 'મરાઠાનો રાજા' ખિતાબ ધારણ કરી રાયગઢમાં ફરીથી રાજ્યાભિષેક કરી ગાદીએ બેઠો, અને મહેસુર તથા કણ્ડાટક ના સંબંધાકિસા જીજી, વેલોર, આનીં, જંગલોર અને બહારી લીધા ૧૬૭૬.

૧૬૮૦ માં ૫૩ વર્ષની ઉંમરે રાયગઢમાં મરણ પામ્યો. તેને સંજાજી ને રાજારામ નામે બે છોકરા હતા.

મુણુ—તે હિંદુ ધર્મને માટે મગર હોતો છતાં ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓને હેરાન કરતો નહિ. તેણે મોગલોની સત્તા તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમના ધર્મની નિંદા કરી નથી (તેમજ) મસ્જિદો તોડી નથી. વળી તે દયાળુ ને યુક્તિમાન હોતો અને ગૌબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવા માટે લડતો હતો. પોતાની સામે થઈ ન શકે એવાને મારતો નહિ. દુકામાં તેણે હિંદુઓને મુક્તિમાનોના ત્રાસથી બચાવ્યા હોવાત છે કે—

“ કાપીદી કલા ગઈ, મયુર્સ મસીક બાઈ;

સિવાજી ન હોત તો, સુખત હોત સખાડી. ”

રાજ્યનીતિ—સિવાજીએ જ્ઞાપણ બધેથી રીતે મસીક રાજ્યનો પાયો એવો મજબુત કર્યો કે પછીના નબળા રાજકર્તાઓના હાથમાં તે લાંબી મુદત ધરી રહ્યું. તેની પછીના રાજ્યો તેની રાજનીતિને

અનુસરીને વત્સા નહિ માટે સંખ્ય ખાઈ બેઠા. તેથી રાજ્યનીતિનાં કેટલાંક સ્વરૂપ અંગ્રેજ રાજ્યમાં બેવામાં આવે છે બે નીચે મુજબ છે.

(૧) કાઉન્સિલની મદદથી સંખ્ય બહિષ્કર કરવો. શિવાજી પોતાના આઠ પ્રધાનની સંમતિથી દરેક કામ કરતો હતો.

(૨) રાજ્યની ઘોટી જમાઓ વંશપરંપરા નહિ આપતાં લાચક માણસોનેજ આપતો.

(૩) લશ્કરી કે મુજકી અમલદારોને તેમનાં કામ પેટે પગાર આપવો, બગીર આપવી નહિ.

(૪) રેત-મુ ઉપજ જમીનદારો મારફત વસુલ નહિ કરતાં મારોપાર રાજ્યના નોકરો મારફત વસુલ કરવી.

મરાઠાનું લશ્કર—તેની પાસે ધાટી (માવલી) સોશનું લશ્કર તથા હિંદુ સવાર હતા. તેઓ એમાસું પુરું થયા પછી કાપણી કરી રહીને ટોળાઅંધ હથિઆર લાઇને ફરતા હતા. શિવાજી તેમને લટ-માથી લાગ આપતો એટલે પગાર આપવાની જરૂર પડતી નહિ તેઓ સામે મોઢે લડતા નહિ, પણ છુટક છુટક લશ્કર વડે રાત્રીને ઘેરી લેતા અને વખત આવે ખસી જતા હતા.

સંભાળ. ઈ. સ. ૧૬૮૦-૧૬૮૬—તે ૨૩ વર્ષની વયે મહીએ બેઠો અને હલુપા નામના એક બ્રાહ્મણની સોમ્પતથી મોજ-મજામાં પડ્યો. આ રાજ્ય ધાતકી ને મુસ્ત હતો. જ્યારે તે નિશામાં હતો ત્યારે જ્યારેજ્યો સંગમેશ્વરના કિલ્લામાંથી તેને પકડી લીધો, અને મુસલમાન થવા હલુ. ત્યારે તેણે હલુ કે તારી લાદજાવી અને પરજાવે લો થાઈ. તેથી પાલજાહે તેને ૧૬૮૬ માં મારી નાખ્યો ત્યજ તેનું શોકરો રાત્રીને પોતાના કરનારમાં ફેર ચાખ્યો.

રાજારામ. ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૦—તે જીજીમદમાં રહી મુસ-
લમાનોને પજવતો હતો, તેથી મોગસોએ તે કિલ્લા ૧૬૯૮ માં જીતી
લીધો. આથી રાજારામે પોતાની ગાદી સતારામાં કરી ત્યાં ચોથ ઉધ-
રાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો. એના પછી
એનો છોકરો શિવાજી બીજો ૧૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો અને
તેની મા તારાબાઈ કારભાર કરવા લાગી.

શિવાજી બીજો. ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૮—તે નાનો હોવાથી
કારભાર તેની મા તારાબાઈ ચલાવતી હતી.

મરાઠી રાજ્યના બે ભાગ—ઔરંગઝેબ મરી જવાથી તેના
પુત્ર આજીમે શાહુને મોગલ પાદશાહના કાષુમાં રહી રાજ્ય કરવા
છુટો કર્યો. એટલે શાહુએ આવી રાજ્યનો દાવો કર્યો ત્યારે તારાબાઈએ
વાંધો લઈ કહ્યું કે તું કાઠ ઠગારો છે, પણ શાહુને મરાઠા સરદારોની
મદદ મળવાથી સતારાનું રાજ્ય મળ્યું અને તારાબાઈને કોલ્હાપુરનું
રાજ્ય આપી મરાઠી રાજ્યના બે ભાગ પાડ્યા.

શાહુ. ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૪૮—તેને ઔરંગઝેબે શાહુ
[પ્રામાણિક] નામ આપ્યું હતું, કેમકે તે શિવાજીની માફક છાનોમાનો
નાશી ગયો નહોતો. તે મોગલ દરબારમાંથી છુટીને આવ્યો ત્યારે પહેલાં
તારાબાઈએ ઠગારો કહી તેને ગાદી આપી નહિ, પરંતુ પાછળથી
સતારાની ગાદી આપી પોતે કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા ગઇ.

પેશ્વાની શરૂઆત—શાહુરાજા નમ્રજો અને દમ વિનાનો હતો.
તેને મોજમજા બહુ ગમતાં; તેથી સબળી સત્તા પોતાના બાલક
પ્રધાન બાલાજીરાવને સોંપી દીધી. આ પ્રધાન પેશ્વા કહેવાયો. આ
વખતથી પેશ્વાનો હોદ્દો વંશપરંપરા થવાથી મરેલી અને પેશ્વા એવા

(૧૨૬)

એ વંશ ચાલ્યા. વળી લડાઈ કે સલાહ કરવાનું કામ પેશ્વાનાજ હાથમાં હતું, આથી આખી મરાઠી પ્રજા તેને પોતાનો રાજા માનવા લાગી.

મરાઠી રાજ્યનો અંત.

રામરાજા. ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૭૭૭—શાહુરાજને પુત્ર ન હોવાથી આજ્ઞાજી ખીખજે કોલ્હાપુરવાળા બાયાત રામરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે સ્વતંત્રપણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે બાલાજીએ શાહુ રાજના વખતનું વસીઅતનામું રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રહેતાં બધા કારભાર પેશ્વા કરે. આથી રામરાજે કંટાળી સતારાની આજ્ઞાખાજીનો મુલક પોતે રાખી બાકીનો મુલક પેશ્વાને સોંપ્યો. આ વખતથી પેશ્વાની સ્વતંત્ર ગાદી પુનામાં થઈ એટલે પુના ને સતારા જુદાં પડ્યાં.

શાહુ રાજા. ઇ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૧૮—રામરાજને સંતાન ન હોવાથી બોંસલે કુળના શાહુને દત્તક લીધો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી, આથી પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યાં.

બાગાસાહેબ. (પ્રતાપસિંહ) ઇ. સ. ૧૮૧૮-૧૮૩૭—શાહુ કેદખાનામાં મરી જવાથી તેના કુંવર પ્રતાપસિંહને અંગ્રેજ સરકારે ગાદી આપી તથા ર. ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક આપ્યો, પણ તેના ઉપર ૧૮૩૭ માં શીવરત્ન તહોમત આવવાથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી તેના બાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી.

શાહુજી. (આપાસાહેબ) ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૪૬—તે ૧૮૪૬ માં મરવાથી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં અંગ્રેજો પાસેમાં હતું. કોલ્હાપુરના રાજ્યની નાની શાખા હતી હકીકત છે.

મરાઠી રાજ્યોનો ઉદય—મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠા લોક રહેતા હતા. તેમના ધણી સરદારો હતા. આમાંના શિવાજીનામે સરદારે મરાઠા કોમની એક પ્રજા બનાવી. શિવાજી નાનપણમાં બાણવાનું નહિ શીખતાં લડાઈનું કામ સારું શીખ્યાં અને લૂટફાટ કરવા લાગ્યા. સરખાતમાં તેણે પુરંધરનો કિલ્લો તામે કર્યો. ત્યાર પછી એક પછી એક એમ તોરણા, સિંહગઢ, પ્રતાપગઢ, રાયગઢ વગેરે ધણી કિલ્લા લીધા અને હથિઆર તથા પૈસો મેળવી ખ્યાત ફેલાવી.

તેણે ખિજાપુરના રાજાના સરદાર અપ્રજ્ઞાપાનને કપટથી મારી તેના લશ્કરને હરાવ્યું, એમ તેનું જોર દિવસે દિવસે વધતું ચાલ્યું. વળી ઔરંગઝેબના મામા સાર્ફરિતખાનને ધાયલ કરી નસાડ્યો અને સુરત લૂટ્યું. ઔરંગઝેબે તેને તથા તેના પુત્ર શંભાજીને બાલાવી કપટથી કેદ કર્યા પણ તે મિઠાઈના ટોપલામાં બેશી નશી છુટયા. પછી મરાઠાનો રાજા ખિતાબ ધરણુ કરી મદીએ બેઠો અને મહેસુર તથા કર્ણાટકના સઘળા કિલ્લા જીજી, વેલોર, અર્નો, ખેંગલોર તથા બહારી લીધા. વળી દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યો પાસેથી ચોથ લેવા માંડી. એવામાં તે મરણુ પામ્યો.

મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ—પછી શાહુ રાજાના વખતમાં બાલા-હરાવ પેશ્વાએ દખ્ખણમાંથી ચોથ લેવા માંડી, અને બાહ્યરાજે

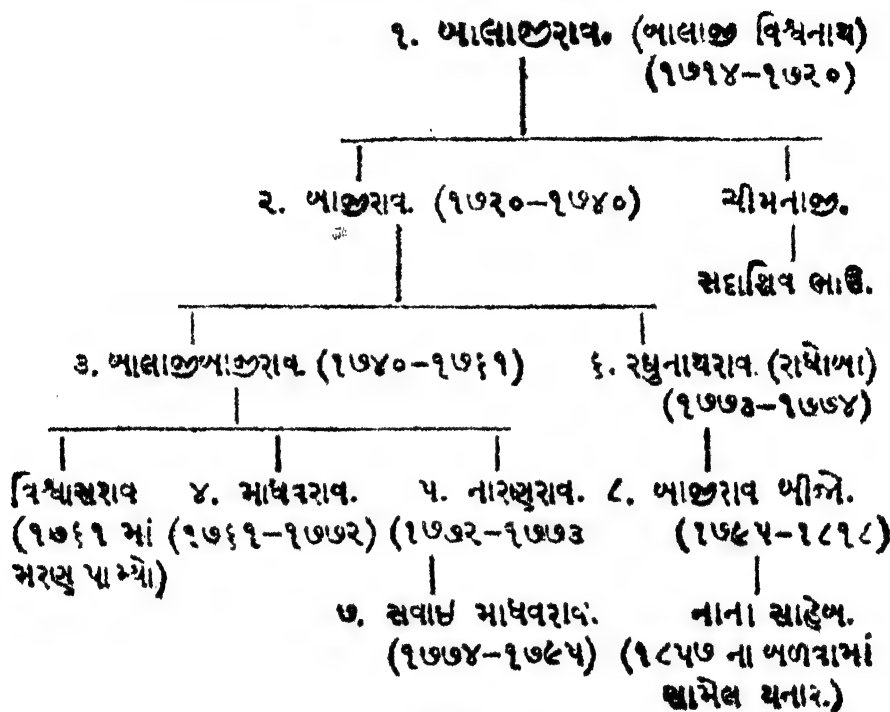
૧૭૩૯ માં મોગલ સલ્તનતના બંધકરને મોપાળ આગળ હરાવ્યું. વળી આખા હિંદમાંથી એક લેવાનો આવંજ કર્યો. તથા મરાઠા સરદારોએ નબળા સુબેદારો અને નવાબોને કાઢી મૂકી પોતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, એ રીતે સત્તા દિનપર દિન વધતી ગઈ અને છેવટે પાંચ મરાઠા રાજ્યો બન્યાં.

મરાઠા રાજ્યની પડતી અને અંત—પાણીપતની પાંચમી લડાઈમાં બહુ મરાઠાઓ માર્યા ગયા. તથા પછીના મરાઠા રાજ્યો નબળા નીકળ્યા અને દમ વગરના હોવાથી મોજમજામાં પડી બધી સત્તા પેશ્વાને સોંપી દીધી. શિવાજીની રાજ્યનીતિ મરાઠાની પડતી અટકાવવામાં સહાયભૂત થતી તથા નાના ફત્તવાસી, માધવરાવ પેશ્વા અને મહાદેજીએ પડતી અટકાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેમના મરણ પછી મરાઠા સરદારોમાંથી અંકુશ જતો રહ્યો, અને માંદોમાંદો કુસંપ પેઢા; તેથી તેમની પડતી યથા.

રામરાજના દત્તક પુત્ર શાહુ બીજાએ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાને પ્રયત્ન કર્યો; તેથી પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે લોકોને ઢેદ કર્યા. પછી બ્યારે અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાનું રાજ્ય ૧૮૧૮ માં ખાલસા કર્યું ત્યારે બાળાસાહેબને ગાદી આપી. તેના ઉપર ૧૮૩૭ માં ફીરુસનું તહોમત આવવાથી તેના ભાઈ બાળાસાહેબને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરવાથી અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૪૬ માં ખાલસા કરી મરાઠી રાજ્યની (સતારાના) આખર આણી.

(૧૩૨)

પેશ્વાના વંશજો. ૧૭૧૪-૧૮૧૮.

બાલાજીરાવ. ૧૭૧૪-૧૭૨ — તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો હતો. તેને ૧૭૧૪ માં સાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. તેણે મહમદસાહેબ સામેથી આખા દક્ષિણ હિંદમાં ચોથ ઉધરાવવાની પરવાનગી મેળવી.

બાજીરાવ. ૧૭૨૦-૧૭૪૦ — તેણે મરાઠા સરદારોને જુદીજુદી દિશામાં ચોથ ઉધરાવવા મોકલ્યા. તેઓ દિલ્હીમાં ન આવે માટે મહમદસાહેબે તેમને ખીજો ઠંકણે ચોથ ઉધરાવવાની રજા આપી. વળી

આ પેશાએ ૧૭૩૮ માં નિઝામની આગેવાની નીચેના મોઝમ લશ્કરને દરાબુ હતું.

પાંચ મરાઠી રાજ્યો—આ પેશવાના વખતમાં મરાઠા સરદારોએ દમ વિનાના સુબેદારો તથા નવાબ પાસેથી ચોથ લીધી એટલુંજ નહિ પણ તેમના મુલક લખ લખ સાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આ રીતે પાંચ મોટાં મરાઠી રાજ્યો બન્યાં. (૧) પુનામાં પેશવાનું (મરાઠા નામનો હતો) હતું. (૨) વડોદરામાં ગાયકવાડ. (૩) ઇંદોરમાં હોલકર. (૪) નાગપુરમાં કોંસલા. (૫) ગ્વાલીઅરમાં સિધીઆ.

આ મરાઠા સરદારો પહેલાં ચોથ ઉધરાવી પેશવાને મોકલતા પણ થોડા વખત પછી ચોથ મોકલવી બંધ કરી. આ રાજ્યોમાંથી ગુજરાત, (વડોદરા) ગ્વાલીઅર અને ઇંદોર આજ સુધી ટકી રહ્યાં છે. આની સંપૂર્ણ હકીકત પેશ્વા વંશ પછી આવશે. મરાઠાએ હૈદરાબાદ લેવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ લખ શક્યા નહિ. વળી નિઝામ પાસે તેઓ ચોથ માગતા તે પણ તે બનતા સુધી આપતો નહિ.

આમી—બાહરાવે હોશિઆરીથી મરાઠી રાજ્યની કીર્તિ વધારી, પરંતુ બંદોબસ્ત રાખીને ઇન્સાફ બરાબર મળે છે કે નહિ તેની તપાસ સખી નહિ, એ એની આબરૂને જાંખી પાડે છે. બાકી મરાઠામાં શિવાજી બને પેશ્વામાં બાહરાવ જેવા ખીબ પ્રશ્નો થયા નથી. તેને બે દીકરા બાલાજી બાહરાવ ને રઘુનાથરાવ કે રાધોબા હતા.

બાલાજી બાહરાવ. ૧૭૪૦-૧૭૬૧—એના વખતમાં રાધોબાએ ૧૭૫૮ માં પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી તૈમુરશાહ જે અબદલીનો સુબા અને પુત્ર હતો તેને કાઢી મૂક્યો તથા ૧૭૬૦ માં સદાશીવરાવે નિઝામને હિંદીર આગળ કરાવ્યો. આ પેશ્વાએ ખાનદેશથી તુંગભદ્રા

સુધીના પ્રદેશમાં પાતાની પાકી જમ્યાવટ કરવાનો અને હિંદુખાદના નિઝામને નમજો પાડવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો.

પેશ્વાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય મેળવ્યું—આ પેશ્વાના વખતમાં મરાઠા રાજા રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતે બાલાજી ખીજાએ શાહુરાજાના વખતનું જુદું વસીઅતનામું રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રહેતાં બધા કારભાર પેશ્વા કરે; આથી રામરાજાએ કંટાળી સતારાની આબુખાબુનો મુલક પોતે રાખી આખીનો મુલક પેશ્વાને સોંપ્યો. આ વખતથી પેશ્વાની સ્વતંત્ર ગાદી પુનામાં થઇ.

પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ. ૧૭૬૧—રાધોબા પેશ્વાએ અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત લઇ લેવાથી તેને સજા કરવાને દુરાની પાંચમી વાર ૧૭૬૧ માં હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. આ હિંદુ મુસલમાનની લડાઇ હિંદની પાદશાહત કાને હાથ જશે તે નક્કી કરવાની હતી. સરઆતમાં બાગી તથા વિશ્વાસરાવે દિલ્હીનો કિલ્લો લઇ વિશ્વાસરાવને અભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો; આથી રજપૂતો તથા જાટ મરાઠાથી જુદા પડી અલગ રહ્યા, અને ઉત્તર હિંદના બધા મુસલમાનો એકત્ર થઇ ગયા. પેશ્વા તરફ સદાશિવભાઈ સેનાપતિ તથા મદદમાં ઇબ્રાહિમગાદી, વિશ્વાસરાવ, સિંધીઆ, હોલ્કર અને ગાયકવાડ વગેરે હતા. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર, ૫૫૦૦૦ હજાર સ્વાર, બે લાખ છટારા તથા નોકરો અને ૨૦૦ તોપો હતી. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ અને ૭૦ તોપો હતી રજપૂતો અને મરાઠા સરદારોની મજા સિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે સામે મેડે યુદ્ધ ન કરતાં આગપાછનો મુલક ઉત્તર કરવો

અને દુરમનો ધસી આવે વિખરાઇ જવાની હતી. આ વાત જ્ઞાતિશિવ-
ભાઈને ગમી નહિ તેથી આમે મે.ટે લડતાં મરાઠાઓએ પાણીપતના
મેદાનમાંથી નાશ બગ કરી અને અબદ્ધીને જય મળ્યો. આમાં
ભાઉ તથા વિશ્વાસરાવ મરાયા તથા ઇબ્રાહિમ અને ખીખાં જે લાખ
માણસો રણમાં પડ્યાં; આથી મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર રડારોળ થઈ રહી.

ગુરુ—આ પેશ્વા બહાદુર, પહોંચેલો પણ આળસુ ને વિપચી
હતો. એને ત્રણ પુત્ર વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ અને નારણરાવ હતા.

માધવરાવ. ૧૭૬૧-૧૭૭૨—બાલાળનો મોટો પુત્ર વિશ્વાસરાવ
સગઇમાં મરાયાથી તેનો ખીખે પુત્ર માધવરાવ ગાદીએ બેઠો. તે
નાનો હોવાથી રાજ્યકારભાર સંધેઆ ચલાવતો હતો. તેણે ૧૭૬૪ માં
નિજામને હરાવ્યો અને ૧૭૬૬ માં રણપૂત, ભટ વગેરે પાસેથી
ખંડણી લઇ રાદિકાનો મુકદ્દ ઉજ્જડ કર્યો. તથા ૧૭૬૫-૬૭ ને
૭૨ માં હૈદરને હરાવી દંડ લીધો.

ગુરુ—તે હોશિઆર અને લડાઇમાં જીતે હતો તથા પાણી-
પતના મેદાનમાં મએલી આખર પાછી મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો.
તેણે ભાગી પડેલી પેશ્વાઇ સજીવન કરી. એણે વેઠ કરાવવાની બંધી
કરી અને પ્રખતનું રક્ષણ કરી તથા ન્યાય આપી જીતમ અટકાવ્યો.

પેશ્વાની પડતી.

નારણરાવ. ૧૭૭૨-૧૭૭૩—માધવરાવ અપુત્ર મરવાથી તેને
ભાઇ નારણરાવ ગાદીએ આવ્યો. તેનું સંધેઆએ પોતાની સ્ત્રી
આનંદીબાઇની સીખવણીથી ખૂન કરાવ્યું અને પોતે પેશ્વાપદ ધારણ
કરી કારભાર કરવા લાગ્યો.

સવાઇ માધવરાવ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫—નારણગવના ખૂનને
ગરખડાટ ચાલતો હતો, એવામાં તેની ગર્ભવંતી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રસવ-
વાથી તેને સવાઈ માધવરાવ નામ આપી નાનાફનડવીસે ગાદીએ
બેસાડ્યો અને રાધોબા સાથે વિગ્રહ સર કર્યો.

મરાઠી પહેલો વિગ્રહ. ૧૭૭૫-૧૭૮૨—સવાઇ માધવરાવ
તથા રાધોબા વચ્ચે ગાદી માટે તકરાર થવાથી આ વિગ્રહ સર થયો.
રાધોબાએ ૧૭૭૫ માં સુરત મુકામે મુંબાઈના મવનર સાથે સલાહ
કરી અને મદદ બદલ વસાઈ તથા સાલસેટ ટાપુ આપવાનું નક્કી
કયું. આ બાબત મુંબાઈ સરકારે હિંદ સરકારની સંમતિ નહિ
લેતાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને બારોબાર લખી જણાવી; આથી હિંદ
સરકારે તે મંજૂર નહિ રાખતાં તેના સામાવાળીઆ નાનાફનડવીસ
સાથે ૧૭૭૬ માં પુનઃ મુકામે સાલસેટ લેવાની શરતે સલાહ કરી,
પણ કંપનીને સુરતના કરારની ખચર પહેલી મળવાથી તે મંજૂર
રાખ્યા. આથી મુંબાઈનું લશ્કર કીર્તીગની સરદારી નીચે રાધોબાની
મદદે મયું, પરંતુ તેને સિંધીઆએ હરાવ્યું માટે વારગામની સલાહ
કરવી પડી. એવામાં હિંદ સરકાર તરફથી ફ્રેંચ પોપદામે આવી
સિંધીઆને હરાવી ગ્વાલીઅર છૂટી લીધું; આથી નાનાફનડવીસે સાલ-
બાઈ મુકામે ૧૭૮૨ માં સલાહ કરી રાધોબાને પેન્શન બાંધી આપ્યું
તથા મરાઠા અને અંગ્રેજોએ અરસપરસ મદદ કરવા કબુલ કર્યું.
એમાં વસાઈ ને સાલસેટ અંગ્રેજોને મળ્યા.

આ પેશ્વાએ ૧૭૮૫ માં નિઝામને કુર્દલા (ખડી) આગળ હરાવ્યો
હતો. આ લડાઈ નાની હતી તેા પણ મરાઠી ઇતિહાસમાં નોંધી

રાખવા લાયક છે કેમકે બ્રાહ્મણ, મરાઠા સરદારો, જંગીસદારો વગેરેએ આ લડાઈમાં નાનાફનડવીસના હુકમને માન આપી બાગ લીધા હતા. સાર પછી તે ફરી એટલા થયા નથી.

પેશ્વાઈનો અંત.

બાહરાવ બીજો. ૧૭૯૫-૧૮૧૮—આ હેલ્લો પેશ્વા બાપ્તો અને અવિવારી હતો. તે રાધેબાનો પુત્ર હતો. એણે અંગ્રેજો સાથે વસાઈની સલાહ કરી તેથી સિંધીઆ તથા ભોંસલાએ મરેઠી બીજો અને હોલકરે મરેઠી ત્રીજો વિગ્રહ શરૂ કર્યો. તેમાં તેઓ હાર્યા અને અંગ્રેજોને જય મળ્યો. આની સંપૂર્ણ હકીકત આગળ માર્કવિસ વેલેરલીના વખતમાં આવશે.

વસાઈની સલાહની અસર—બાહરાવે અંગ્રેજો સાથે વસાઈ મુકામે સલાહ કરી, તેથી પેશ્વા પરતંત્ર થયો. વળી સિંધીઆ તથા ભોંસલા મરાઠા સરદારોનાં મન ઉંચાં થઈ ગયા અને તેમણે અંગ્રેજો સાથે મરેઠી બીજો વિગ્રહ શરૂ કર્યો. તેમાં તેઓ હાર્યા અને અંગ્રેજો વિજયી થયા. તથા અંગ્રેજોને દેવમમ તથા સરજીઅંગેની સલાહ થવાથી કેટલોક મુશ્કેલ મળ્યો. પાછળથી બાહરાવ સ્વતંત્ર થવા મર્યો, પણ મરાઠી ચોથા વિગ્રહમાં તેની સત્તાનો અંત આવ્યો, અને અંગ્રેજો તેનું શબ્દ ખાલસા કર્યું.

મરાઠી ચોથો વિગ્રહ. ૧૮૧૭-૧૮૧૮—વસાઈની સલાહ કર્યા પછી બાહરાવ અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી જવાને યુક્તિઓ કરતો હતો. (૨) ગાયકવાડે મહેસુલ સંબંધી તકરારનો નિકાલ કરવા અંગ્રેજની બાંહેધરીથી દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો.

તેને બાજીરાવના મસજીતીઆ વંશકુળ ઉંમરેએ મરાવી નાખ્યો. (૩) બાજીરાવે એદિશ્વરનની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; આથી તેની સાથે વિમલ સર થયો. તેમાં બાજીરાવ ૧૮૧૮ માં ખડકી તથા ફારેગામ આગળ હતો, અને માલકમ સાહેબને સરજો ગયો. તેણે તેને આઠ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી બિથુરમાં રાખ્યો. એ રીતે પેશ્વાઇએ અંત આવ્યો.

આ પેશ્વા ૧૮૫૩ માં મરી ગયો. તેના મરણ પછી વર્ષાસન બાંધ મરાથી તેને દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ થયો પણ હારીને નાશી ગયો.

જરાહી રાજ્યનાં પાંચ અંગ.

(૧) પેશ્વા—એ મરાઠાના મુખ્ય પ્રધાન હતા. શાહુના વખતથી તેઓ પેશ્વા કહેવાયા. પહેલો પેશ્વા બાલાજી થયો. વળી બાલાજી બીજાએ શાહુની સહીના લેખ પ્રમાણે પુનામાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી. તેઓ જાતે બાલજી હતા. છેલ્લો પેશ્વા બાજીરાવ બીજો થયો તે બાપલો હેવાથી રાજસતા બોધ.

(૨) સિંધીઆ—એમની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. રાણોજી. ... ૧૭૩૮. ... ૧૭૫૦.
૨. જકોજી. ... ૧૭૫૦. ... ૧૭૬૨.
૩. મહાદજી. ... ૧૭૬૧. ... ૧૭૮૪.
૪. દોલતરાવ. ... ૧૭૮૪. ... ૧૮૨૭.
૫. જકોજી બીજો ... ૧૮૨૭. ... ૧૮૪૩.

૬. બાણરાવ. ... ૧૮૪૩. ... ૧૮૮૬.

૭. માધવરાવ. ... ૧૮૮૬ થી રાજ્ય કરે છે.

આ રાજ્યનો સ્થાપનાર રાણોજી કરીને પહેલા બાણરાવને આસદાર હતો. તેણે ગ્વાલીઅરમાં ૧૭૩૮ માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી જંગલ આબે. તે ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મરાયો; તેથી તેનો દીકરો મહાદજી સિંધીઆ ગાદીએ બેઠો. તેણે રાહિલખંડ, દિલ્હી, માળવા વગેરે પ્રાંતો જીતી દિલ્હીના બાદશાહને આપ્યા હતા. તેની પાછળ તેનો ભત્રીજો દોશતરાવ ૧૭૬૪ માં ગાદીએ બેઠો. તેની સાથે અંગ્રેજોને ૧૭૦૩ માં લડાઈ થઈ હતી. પછી જંગલ બીજો થયો. એની કહે તેનો દત્તક પુત્ર જીયાજીરાવ થયો. છેલ્લો સિંધીઆ ૧૮૮૬ થી ગ્વાલીઅરની ગાદીએ રાજ્ય કરે છે.

(૩) હોદકર—એની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે.

૧. મલ્હારજી ... ૧૭૨૮ ... ૧૭૬૬

૨. તુકાજી ... ૧૭૬૬ ... ૧૭૯૭

૩. વશવંતરાવ ... ૧૭૯૭ ... ૧૮૧૧

૪. મલ્હારરાવ ... ૧૮૧૧ ... ૧૮૩૩

૫. હરીહરરાવ ... ૧૮૩૩ ... ૧૮૪૩

૬. તુકાજી બીજો ... ૧૮૪૩ ... ૧૮૮૬

૭. શિવાજીરાવ ... ૧૮૮૬ થી હંદોરની ગાદીએ છે.

બાણરાવ પહેલાનો પોડેસ્વાર મલ્હારજી કરીને ભરવાડ હતો. તેણે હંદોરમાં ૧૭૨૮ માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના મરણ બાદ તેનો પુત્ર ખંડેરાવ ગત થયો હતો, તેથી ખંડેરાવની વિધવા સ્ત્રી અદલ્યા-બાઈએ તુકાજીને દત્તક લઈ રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તુકાજીના મરણ

પછી યશવંતરાવ થયો તેણે ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજ સાથે લડાઈ જોડી. તેમાં દીમને ૫૨કાખાદ આગળ હારી ગયો. તેની પછી મલ્હારરાવ ગાદીએ બેઠો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી તેમાં હારી અંગ્રેજ ઓવણી રાખવાની હા પાડી. પછી હરીહરરાવ અને તુકાજી અનુક્રમે થયા. હાલમાં ઈંદોરની ગાદીએ તુકાજીના પુત્ર શિવાજીરાવ રાજ્ય કરે છે.

(૪) સોંસલા—એ વંશની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. રાધોજી ... .. ૧૭૫૩ ... .. ૧૭૫૫
૨. દાનોજી ... .. ૧૭૫૫ ... .. ૧૭૮૫
૩. રાધોજી બીજો ... .. ૧૭૮૫ ... .. ૧૮૧૬
૪. પરસાજી ... .. ૧૮૧૬ ... .. ૧૮૧૭
૫. આપાસાહેબ ... .. ૧૮૧૭ ... .. ૧૮૧૮
૬. રાધોજી ત્રીજો ... .. ૧૮૧૮ ... .. ૧૮૫૩ ખાલસા.

ખાજીરાવના સરદાર રાધોજીએ ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં નામપુરમાં ગાદી કરી. ત્રીજો રાજા રાધોજી બીજો સ્વતંત્ર મનનો હતો. તેણે ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી હતી. પછી પરસાજી ગાદીએ આવ્યો. તે માંડા જેવો હોવાથી તેનો પિત્રાઈ આપાસાહેબ કારભાર કરવા લાગ્યો. તે ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજની સાથેની લડાઈમાં હારી ગયો. એની પછી રાધોજી ત્રીજો આવ્યો. તે અપુત્ર મરવાથી ૧૮૧૩ માં અંગ્રેજે નામપુર ખાલસા કર્યું.

(૫) ગાયકવાડ—આ રાજ્યનો સ્થાપનાર પીલાજી પહેલા ખાજીરાવનો સરદાર હતો. તેણે ૧૭૭૧ માં વડોદરામાં ગાદી કરી.

એની પાછળ દામાજી, પ્રતેશિંહ, માનાજી અને ગોવિંદરાવ થયાં. હજી માયકવાડ આજુંદરાવ હતો. તેણે ધાળકા, નડિઆદ, માતર અને મહુધા અંગ્રેજ સરકારને આપ્યાં. એના વખતથી પહેલી અંગ્રેજ છાવણી વડોદરામાં થઈ. પછી શિયાજીરાવ ખીજી, ગણુષતરાવ અને ખંડેરાવ થયા. દશમા ગાયકવાડ મહારાવ ઉપર રેસીડેન્ટ કર્નલ ફેર સાહેબને ઝેર દીધાનું તહોમત આવ્યું, આથી તેને મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. એની પાછળ ચનાર શિયાજીરાવ હાલ વડોદરાની ગાદીએ રાજ્ય કરે છે.

૧૩. યુરોપ અને હિંદ વચ્ચેનો શરૂઆતનો

વેપાર. ૧૫૦૦-૧૭૦૦.

હિંદમાં અંગ્રેજો ક્યારે, કેવી રીતે અને કેમ આવ્યા:— અંગ્રેજો આશરે ૮૦૦ વર્ષ પર યુરોપમાં ન થતી ચીજો ખરીદવાને અહીંઆં આવ્યા હતા. તેઓ મરી, ચોખા, આદુ, તેળનો, અરીસુ અને ખાંડ સહ તેને બદલે પોતાના દેશમાંથી તાંબુ, પારો, લોહનો સામાન વગેરે લાવતા હતા. આ માલ અમલના વખતમાં જમીન માંજે અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને એશિઆ માધનરની હદમાં થઈને જતો હતો, પણ પાછળથી આરબ અને ખ્રિસ્તિઓ વચ્ચે લડાઈ થવાથી ખ્રિસ્તી વેપારીઓ જમીન માંજે માલ મોકલી શક્યા નહિ; આથી યુરોપી વેપારીઓને જળમાર્ગ શોધવાની જરૂર પડી.

પોર્ટુગીઝ.

જળ માર્ગની શોધ અને વાસ્કોડીગામા—જળમાર્ગે પહેલ વહેલાં ફ્રાંસે ૧૪૯૨ માં હિંદમાં આવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ

તેનાં વહાણુ અમેરિકા તરફ ઘસડાઇ ગયાં. ત્યાર પછી પોર્ટુગીઝ લૅન્ડો દ્વારે હિંદના જળ માર્ગની શોધ કરવા વાસ્કોડોગામાને મોકલ્યો. તે ૧૪૯૮ માં કેપ આવ શુડહોપને રસ્તે થઈ કાલીકટ બંદરે આવી પહોંચ્યો. તેને મૂર અથવા આરબ લોકો સાથે વિરોધ થયો. આ વખતે કાલીકટનો રાજા ઝાંમોરીન હતો. તેણે પોર્ટુગીઝના રાજા ઉપર ઘન લખી આપ્યો કે મારા રાજ્યમાં તજ, લવિંગ, મરી અને આદુ પુષ્કળ થાય છે. તે આપી તમારા દેશમાંથી સોનું, રૂપું, ધરતીનાં અને હીરમણી રંગનાં લુગડાં લેજા છઠ્ઠું છું.

ત્યાર પછીનાં સે વર્ષ સુધી એટલે ૧૫૦૦-૧૬૦૦ સુધી હિંદનો અધી વેપાર પોર્ટુગીઝ લોકોના હાથમાં રહ્યો. તેમને પહેલો ગવર્નર ૧૫૦૫ માં આદમીડા આવ્યો હતો. બીજો આલ્ફુકર્ડ ૧૫૦૯ માં આવ્યો. તેણે ૧૫૧૦ માં ગોવા જીતી ત્યાં મજબૂત મિસ્ત્રો બાંધ્યા. તે ૧૫૧૫ માં મરણ પામ્યો.

હિંદ સાથેના વેપારથી પોર્ટુગીઝ લોકોને ઘણો નફો થયેલો. તેમણે ક્રાન્સ, કેન્માર્ક, જર્મની અને રશીયનના યુરોપી વેપારીઓએ પોતાનાં વહાણો મોકલ્યાં. તેનાં ઈંગ્લાંડ, હોલાંડ અને ક્રાન્સને કંઈ પણ ફતેહ મળી. બાકીનાને કંઈ ન મળવાથી તેમણે વેપાર બંધ કર્યો.

વહાણુ—તેઓ યુરોપના હોલાંડ દેશના રહીશ છે. તેમનું જોર હાલમાં ઘણું નરમ છે; પરંતુ ૩૦૦ વર્ષપર તેમનાં વહાણુ અને ખલાસી યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતાં હતાં. તેઓ પોર્ટુગીઝના કરતાં ને-રાવર હતા. તેમણે આવીને પોર્ટુગીઝને ગોવા સિવાય બધી કાલી

શ્રુકયા. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના હિંદના ટેકનનાનો ખર્ચા વેપાર તેમના હાથમાં રહ્યો. તે સમયમાં તેમણે શર્માસા, મલ્લાકા, જાપાના પદમ વગેરે કબજે કર્યાં. પાછળથી કેરલાંક કારણથી તેમની પડતી થઈ. તેમના વેપારનાં મથક કાચીન, સીલોન, જાવા અને સુમાત્રા હતાં.

અંગ્રેજો.

યુનાઇટેડ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની—વલંદા લોકો હિંદમાંથી આવતા માલ ઉપર નફો ચઢાવીને યુરોપમાં વેચતા હતા, પણ જ્યારે ઘણો નફો લેવા માંડ્યો ત્યારે અંગ્રેજોને ખારાખાર હિંદ સાથે વેપાર કરવાનું મન થયું. આથી લંડનના આશરે સો વેપારીઓએ ૧૬૦૦ માં ડરાવ કરી ઇંગ્લિશ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. ઈલીઝાબેથ રાણીની પરવાનગી માગી. તે વખતે હિંદમાં અકબર બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. આ કંપનીએ ૧૬૧૨ માં સુરતમાં કોડી ઘાટી અને થોડા વખત પછી રણપુરને માટે કોડીની આસપાસ કિલ્લા બાંધી ઉપર તોપો ઝોઢવી. તેમને ઘણો નફો થયેલો જોઈ બીજા ઘણી મંડળીઓ ઉભી થઈ પણ તે બધી ૧૭૦૦ માં જોડાઈ જઈ યુનાઇટેડ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની બની. પછી આ કંપનીએ હિંદ સાથે વેપાર કરવાનો કુલ હક ઇંગ્લાંડના રાજા પાસેથી મેળવ્યો.

અંગ્રેજોયનાની કતલ—૧૬૨૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મસાલાના ખેટોમાં અંગ્રેજ ને વલંદા વચ્ચે વેપારની સાટમારી ચાલી. તેમાં વલંદાએ ૬ અંગ્રેજ, ૬ જાપાની અને ૧ ખસાસીને પરહેજ કર્યા, આથી કતલ થયેલા અંગ્રેજોના વારસોને રૂ. ૩૬૧૫૦ વલંદાએ આપવા એમ ડરાવ્યું.

મદ્રાસમાં અંગ્રેજની વખારો (કોઠીઓ) — આ ઇલાકામાં તેમની ફેર્ટિસ્ટ ડેવીડ તથા મજલીપટ્ટણમાં વખારો હતી. મદ્રાસ પહેલાં માછી ભોક્કાનું ગામડું હતું. તેને ૧૬૩૬ માં અંદ્રગીરીના રાજ પાસેથી અંગ્રેજોએ વેચાતું લઈ ત્યાં મજબૂત ફિલ્સો બાંધ્યા, અને તેનું નામ ફેર્ટિસ્ટ ન્યોર્થ પાડ્યું.

મુંબાઈમાં અંગ્રેજની કોઠીઓ (થાણાં) — આ ઇલાકામાં સુરત ને મુંબાઈમાં પહેલી વખારો થઈ. પહેલાં તેમનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. જ્યારે ઇંગ્લાંડના રાજ બીજા ચાર્લ્સનું લગ ૧૬૬૨ માં પોર્ટુગાલના રાજની કુંવરી કેથેરાઈન સાથે થયું ત્યારે પહેરામણીમાં મુંબાઈ બેટ અંગ્રેજોને મળ્યો. પછી ૬ વરસે વરસ દહાડે રૂ. ૧૦૦ લેવાની શરત કરી કંપનીને આપ્યો. ત્યાર પછી કંપનીએ સુરતમાંથી કોઠી ઉપાડી મુંબાઈમાં કરી.

બંગાળમાં કોઠીઓ (વ્યાપારનાં મથકો) — અંગ્રેજોએ શાહજહાનના વખતમાં ૧૬૪૦ માં હુગલીમાં કોઠી ધાત્રી અને બીજાં ત્રણ ગામડાં સુતાન્ટી, કલ્કીધાટ ને ગોવીંદપુર ખરીદ્યાં. બામાંનું કાલ્કીધાટ પાછળથી કલકત્તા થયું. આ જગ્યાએ ૧૬૯૦ માં ફેર્ટિસ્ટ વિલિયમનો ફિલ્સો બાંધ્યો. આ સિવાય પટણા, ઢાકા અને કાશીમબજારમાં પણ તેમની વખારો હતી.

ફ્રેંચની કોઠીઓ — માદ્રી, પાંડિચેરી અને અંદ્રનગરમાં હતી.

વલ્લંદાની કોઠીઓ — કાચીન, પુલીકટ ને ચિન્સુરામાં હતી.

પોર્ટુગીઝનું વ્યાપારનું મથક — ગોવા.

૧૪. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે ઝઘડા.

ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજોએ હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને ૧૮ મા સૈકાની અંતિમ વર્ષમાં દક્ષિણનાં રાજ્યોની વચ્ચે પડી લડાઈઓ કરી. તેમાં અંગ્રેજોને જય મળ્યો અને ફ્રેંચોની સત્તાનો અંત આવ્યો.

અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચેનો (આર્કાટનો) પહેલો વિમલ્લ-૧૭૪૪-૧૭૪૮—આ વિમલ્લ થવાનાં ત્રણ કારણ છે. (૧) ૧૭૪૪ માં યુરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ જાગી તેની અસર હિંદમાં દાખલ થઈ. (૨) અંગ્રેજોને વેપારમાં ઘણો નફો મળતો જોઈ દુષ્ણે તેમને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા માગતો હતો. (૩) દક્ષિણ હિંદમાં દુષ્ણેને રાજ્ય કરવાને ઉમેદ હતી; આથી લડાઈ સળગી.

દુષ્ણેએ ૪૦૦૦ કેળવાચીલા લડાઈવાળા લશ્કર મદ્રાસ તરફ કુચ કરી ૧૭૪૬ માં લીધું, તેથી કલાઈવ ડેવિડ દિલ્લામાં નાશી ગયો. ત્યાર પછી ફ્રેંચોએ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ લેવાને ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યો પણ કલાઈવની મદદે મેજર ક્લારેન્સ આવી પહોંચવાથી પાછા 'હટલુ' પડ્યું, પછી અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોનું પાંડિયેરી લેવાને પ્રયત્ન કર્યો. પણ ફાળ્યા નહિ. એવામાં ૧૭૪૮ માં યુરોપમાં અંગ્રેજોને ફ્રેંચ વચ્ચે એલાસા-પેલની સંધી થવાથી લડાઈ બંધ પડી અને અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું મળ્યું.

રોબર્ટ કલાઈવ. (હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપનાર)—
એનો જન્મ ૧૭૨૫ માં ઇંગ્લાંડના ઓપથાપર પરગણામાં થયો હતો. તે ૧૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૪ માં કંપનીમાં કારકુન તરીકે રહ્યો હતો.

તેની પાસે પ્રથમ પૈસા ટકો નહોતો. તે થોડા વખતમાં માટે જોનાધિપતિ થયો. જ્યારે ફ્રેંચોએ મદ્રાસ લીધું ત્યારે તે કેવિઝ નાશી ગયો અને તેના બચાવ કર્યો હતો, આથી કલાઇવને એન્સાઇનની જગ્યા આપી હતી. પાછળથી તે સાર્વજનિક (સાર્વજનિક = લગભગ) નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

નિઝામની અને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો—૧૭૪૮ માં હિદ્રાબાદનો નિઝામ-ઉલ્-મુલક ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ત્યારે તેના દીકરો નાઝીરજંગ (નાઝીરજંગ) ગાદીએ બેઠો, પણ તેના ભત્રીજા મુઝફ્ફરજંગે ગાદી લેવા ફ્રેંચોની મદદ માગી. તેજ વખતે કર્ણાટકના નવાબ અન્વરહીનની ગાદી લેવા ચંદાસાહેબે દુષ્કેની મદદ માગી.

હવે દુષ્કેનીએ ખુસીને લશ્કર આપીને મોકલ્યો. તેણે નાઝીરજંગને મારી નાખ્યો, આથી નવા નિઝામે ફ્રેંચોને ઉત્તર સરકારનો મુલક આપ્યો. વળી ફ્રેંચોએ અન્વરહીનને મારી નાખ્યો અને દુષ્કેને કર્ણાટકના ગવર્નરનો ખિતાબ આપી તેના તાબામાં ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો. આથી તેણે ફ્રેંચોને કેટલીક જમીન તથા પૈસા આપ્યા. હવે અન્વરહીનનો દીકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં નાશી ગયો. ત્રિચિનાપલીને ફ્રેંચો તથા ચંદાસાહેબે ઘેરો ઘાલ્યો માટે મહમદઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજ ગવર્નરે કલાઇવ સાથે થોડા લશ્કરની મદદ મોકલી. કલાઇવ ત્રિચિનાપલીમાં પેસતાં તમા નીકળતાં બહાદુરીથી લડ્યો માટે તેને કેપ્ટન બનાવવામાં આવ્યો.

અમદાવાદના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર—ચંદાસાહેબ અને ફ્રેંચોએ ત્રિચિનાપલીને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી મહમદઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ

અગ્રી. આ વખતે કલાહવે મદ્રાસના ગવર્નરને કહ્યું કે મહમદઅલી
 દહી શકે નહીં એવો નખળો છે. વળી કુચોનું લશ્કર ત્રિચીનાપટ્ટી,
 પાંડિચેરી અને હેદ્રાબાદમાં વહેંચાયેલું છે અને આર્કાટમાં ફક્ત
 થોડાંજ માણસ છે. માટે જો તે સહેર જીતી લેવામાં આવે તો
 ચંદાસાહેબ ત્રિચીનાપટ્ટી છોડી આર્કાટ પાછું લેવા આવશે,
 એટલે મહમદઅલી છુટો થશે. આ કામ કેપ્ટન કલાહવે માથે લીધું.
 અને ૨૦૦ અંગ્રેજ તથા ૪૦૦ દેશી સિપાહીઓ લઈ ૭૦
 માઈલની મુસાફરીમાં કેળવી ૬ દિવસે આર્કાટ આવી પહોંચ્યો. કલા-
 હવ શહેરમાં પેટા કે તરતજ દુશ્મનનું લશ્કર બીજા દરવાજા થઈ
 નાશી ગયું. આ વાત ચંદાસાહેબે સાંભળી ત્યારે પોતાના દીકરા
 રાજસાહેબને ૧૦૦૦૦ માણસ આવી આર્કાટ લેવા મોકલ્યા. તેણે
 ૫૦ દિવસ ઘેરા લાગ્યો પણ કંઈ વળ્યું નહિ. પછી અંગ્રેજોની
 મદદે નવું લશ્કર આવે છે એવું સાંભળી તેણે કિલ્લો લેવાને
 મહેરમ (તાણત) ને દિવસે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના ૪૦૦
 માણસો માર્યા જવાથી નાસીપાસ થઈ સપડાઈ જવાની ખીકથી
 પાછો ગયો. આ વખતથી દક્ષિણ હિંદમાં અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ બદ-
 લાયો અને કુચોની સત્તા નરમ પડી, માટે આ લડાઈ ઇતિહાસમાં
 પ્રખ્યાત છે.

ત્યાર પછી મેજરલારેન્સ અને કલાહવે ત્રિચીનાપટ્ટી લીધું અને
 મહમદઅલીને કહ્યું કેકો નવાજ બનાવ્યો. ચંદાસાહેબ તાંજોર નાશી
 ગયો, ત્યાં તેને મરાઠા રાજાએ મારી નાખ્યો. પછી કલાહવેની તખ્ત-
 ચલ બમડવાથી ઈન્ચાંફ ગયો. ત્યાં તેને રાજાએ લશ્કરમાં ફતિહી

પદવી આપી અને કંપનીએ ૫૦૦ પૌડની રતનજડિત તરવાર ભેટ આપી. વળી અંગ્રેજોએ 'આર્કાટનો વીર' એવું નામ આપ્યું.

સિરાજુદ્દૌલ્લા. (રાજ્યનો દીવો)—૧૭૫૬ માં બંગાળનો નવાબ અલીવર્દીખાન મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પુત્ર સિરાજુદ્દૌલ્લા (સિરાજ-દૌલ્લા) ૨૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો. તે દયા વિનાનો, મૂર્ખ, ઘાતકી અને સ્વછંદી હતો. વળી અંગ્રેજોને ધિક્કારતો હતો. માદીએ બેઠો કે તરતજ અંગ્રેજો સાથે લડવાનાં બહાનાં યોજવા લાગ્યો. એવામાં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોની ખીકથી નવાબની પરવાનગી સિવાય ફ્રાંસ વિલિયમનો કિલ્લો સમરાગ્યો હતો તથા તેના બગીચાના દિવા-નનો પુત્ર કિસનદાસ અંગ્રેજોને શરણુ ગયો હતો, તે પાછો સાંધ્યો નહિ આથી નવાબ ગુસ્સે થયો.

કલકત્તાનું કારાગૃહ. ૧૭૫૬—ઉપરના કારણથી ગુસ્સે થઈ નવાબ ૫૦ હજાર લશ્કર લઈ કલકત્તા પર ચઢ્યો. તે વખતે કિલ્લામાં માત્ર ૧૭૦ સિપાઈઓ હતા. જ્યારે તેમનાથી ટકી શકાયું નહિ ત્યારે ધણાખરા સિવિલિઅનો જતા રહ્યા અને માત્ર ૧૪૬ માણસો પકડાયાં. તેમને ૨૧ મી જુને ૨૧ ચોરસફુટથી પણ નાની, નીચી અને માત્ર બે નાનાં જળીઆં વાળી અંધારી કોટડી જેને બ્લેકહોલ (કારાગૃહ) કહેતા હતા તેમાં પુર્યાં. ખીજે દિવસે સવારે ખારણું ઉઘાડ્યું ત્યારે ૨૨ પુરૂષ અને ૧ સ્ત્રી જીવતાં જણાયાં; ખાકીનાં ૧૨૩ માણસ શત્રે હવા ન મળવાથી મરી ગયાં. તેમની લાસને એક મોટા ખાડામાં ફેંકી દેવામાં આવી.

અંગ્રેજો કલકત્તા પાછું લે છે—મદ્રાસના અંગ્રેજો કલકત્તાના કારાગૃહના માઠા સમાચાર સાંભળી ગુસ્સે થયા અને કલાઈવને લશ્કર

આપી જમીન માર્ગે તથા વૉટસનને દરિઆ માર્ગે મોકલવામાં આ-
વ્યા. તેમણે ત્રણ માસમાં આવી પહોંચી ફોર્ટ વિલિયમ તથા હુમલી
લીધાં. આથી સિરાજુદ્દૌલાએ મબરહ કદીઓને છોડી મૂક્યા અને
નુકશાની પાછી આપવાની કબુલ કરી સલાહ કરી, પણ તેજ વખતે
ફ્રેંચોની મદદ માગી. માટે અંગ્રેજોએ ચંદ્રનગર જીતી લીધું.

કલાઈવિનું કાવતરું—સિરાજુદ્દૌલાના ખરાબ અમલથી લોકો
કંટાળ્યા હતા, આથી તેને ઉઠાડી મૂકી મીરજીરને ગાદી આપવા
કલાઈવ, વૉટસન, જગતશેઠ અને ખલ્લનચી રાયદુર્લબ વગેરે છાની
મસલત કરતા હતા. આ વાત નવાખના વકીલ અમીચંદના જણવા-
માં આવી. તેને કલાઈવે ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાના કરી ઉતર્યો
અને બે ખત બનાવ્યાં. તેમાંના ખરા ખતમાં અમીચંદનું નામ
નહોતું. તેની અંદર કલાઈવે વૉટસન રેસીડેન્ટની જીઠી સહી કરી
અમીચંદને ખુશી કર્યો. પાછળથી તેને કંઈ ન મળવાથી ગાંડો થઈ
મરણ પામ્યો. એમાં મીરજીરે જખરું લશ્કર લઈ કલાઈવને મળી
જવાનું કબુલ કર્યું હતું.

પ્લાસીનું યુદ્ધ. ૧૭૫૭—મીરજીરે અંગ્રેજોને મદદ કરવા
કબુલવાથી પ્લાસીના મેદાનમાં નવાખ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ થઈ.
નવાખ પાસે ૫૦૦૦૦ પાયદળ, ૧૮૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૫૦ તોપો અને
થોડા ફ્રેંચ લડવૈયા હતા. કલાઈવ પાસે ૧૮૦૦ અંગ્રેજો અને ૨૦૦૦
દેશી સિપાઈઓ તથા ૧૦ હલકી તોપો હતી. કલાઈવે પોતાનો
મુકામ પ્લાસીની આંખાવાડીમાં કર્યો હતો. તેમાં મીરજીરે કબુલત
મુજબ ન વર્તતાં તરફથી ઉભો રહ્યો. ૧૭૫૭ ના જુન માસની ૨૩

મા તારીખે લડાઈ શરૂ થઈ. અંગ્રેજોએ દુશ્મનો ઉપર તોપોનો આરંભ કર્યો. બપોરે વરસાદનું સખત આપદું પડવાથી નવાખનો દારૂ ગ્રેણી પલળી ગયો. તે વખતે કલાઈવે અણુધારો છાપો માર્યો, આથી નવાખ નાહો અને તેના લશ્કરમાં નાશભાગ થઈ રહી, એટલે અંગ્રેજોને જય મળ્યો. ઉત્તર હિંદમાં આ લડાઈ સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

નવાખ નાહો પણ એક માણસનું તેણે નાક કાપી નાખ્યું હતું તેણે તેને પકડી મીરજાપુરના છોકરા મિચનને સોંપ્યો. તેણે તેને મારી નાખ્યો. પછી અંગ્રેજોએ મીરજાપુરને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે અંગ્રેજોને નુકશાનીનો બદલો તથા કેટલીક ભેટ આપી. વળી કંપનીને કલકત્તાની આસપાસનો ૨૪ પરમજ્જાનો મુલક આપ્યો, જે બે વરસ પછી કંપનીએ કલાઈવને સોંપ્યો. તે કલાઈવની જંગીર કહેવાઈ. તેનો હક કલાઈવને જીવતા સુધી મળ્યો. અંગ્રેજોને હિંદમાં પ્રથમ આ મુલક મળ્યો, તે પાછળથી બંગાળા પ્રલાકો થયો.

કર્ણાટકનો બીજો વિશ્વહુ. (ફ્રેંચ લોકોની છેલ્લી હાર) ૧૭૫૬-૧૭૬૩--યુરોપમાં કેટલીક પ્રજાઓ વચ્ચે સાત વર્ષની લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજો ફ્રેંચોની સામે હાર્યા. શરૂઆતમાં કલાઈવે અંદ્રનગર લીધું પણ ફ્રેંચ સરદાર કાર્ડિન લાલીએ ૧૭૫૮ માં ડેવિડ તરફ કુચ કરી કિલ્લો નાશ કર્યો અને લાલી તથા જુસીએ મદ્રાસ પર હુમલો કર્યો, તેના મેજર લારેન્સે બચાવ કર્યો. એવામાં કર્નલ કૂટે આવી ૧૭૬૦ માં પાંડિચેરી (અંગ્રેજો ને ફ્રેંચોની મોટામાં મોટી લડાઈ) આમળા ફ્રેંચોને હરાવ્યા અને ૧૭૬૧ માં પાંડિચેરી લીધું. વળી કર્નલ કૂટે ફ્રેંચોને ઠંકણે ઠંકણે હરાવી મહલીપટ્ટણ લીધું. આ પ્રમાણે ૧૭૫૬ માં અંગ્રેજોના હાથમાં ઉત્તર સરકાર આવ

આવ્યો અને મદ્રાસ ઇલાકાની શરૂઆત થઈ. એવામાં ૧૭૬૩ માં સલાહ થવાથી ફ્રેંચોને ચંદ્રનગર તથા પાંડિચેરી વેપારના મથક તરીકે પાછાં મળ્યાં.

આ યુદ્ધની શરૂઆત પહેલાં મદ્રાસપર હુમલો કરી ફ્રેંચોએ કરી હતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજોને વિશાળ મુલક મળ્યો અને દક્ષિણ હિંદમાં સૌથી જોરાવર બન્યા તથા ફ્રેંચ સત્તા નાશ પામી.

ફ્રેંચો હિંદમાં કાયમ રાજસત્તા કેમ લોગવી શક્યા નહિ ?

(૧) દુર્લભ અને જાણોદોન તથા લાલ્ચી અને છુસી એ ફ્રેંચ સરદારોમાં સંપ નહોતો, તેથી તેઓ ઐક્યતાથી વર્તી શક્યા નહિ અને એકમેકનું હિતુ દીલ હોવાથી ધારણું કામ થતું નહિ; કેમકે સંપ અને ઐક્ય વગર જય ક્યાંથી હોય ?

(૨) અંગ્રેજોને હિંદના વેપારમાં બહુ નફો થતો જોઈ દુર્લભ તેમની અદેખાઈ કરતો અને તેમને કાઠી સૂઝી પોલે રાજ્ય કરવા માગતો હતો.

(૩) ફ્રેંચોએ દેશી રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી રાખી નહિ. ફક્ત ખુસીએજ નિઝામના રાજ્યમાં થોડીવણી વગસગ રાખી હતી; પરંતુ તેને અવિચારી લાલ્ચીએ પાછો બેલાવી લીધો. આથી નિઝામના રાજ્યમાંથી ફ્રેંચ સત્તા પડી બાગી.

(૪) ફ્રેંચો ખટપટીઆ અને અહંકારી હતા.

મીરજાદર. ૧૭૫૮-૧૭૬૧—કલાઈને દિલ્હીના પાદશાહની રજ સિવાય મીરજાદરને માદીએ બેસાડ્યો તથા નજરાણું મોકલ્યું.

નહિ; મોટે પાદશાહે અયોધ્યાના નવાબ સુન્નદૌલાની મદદ લઈ મીરજી-
ફર ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેની મદદે કલાઈવ આવ્યાનો વાત સાંભ-
ળી સુન્નદૌલા પાછો નાશી ગયો. હવે પાદશાહને કલાઈવે ૫૦૦ સોના
ઝહેરો ભેટ આપી પાછો કાઢ્યો.

મીરજીફર અરીજી અને ઉડાઉ હતો. તેની પાસે લશ્કરને પગાર
આપવા પૈસા નહિ હોવાથી ખંગાળાના સરકારને તે લટનો હતો, તેને
કલાઈવે અટકાવ્યો તેથી તેણે વલંદાની મદદ માગી. વલંદાએ જાવાથી
સાત મોટાં વહાણુ લશ્કર સાથે લાવી અંગ્રેજોનાં વહાણુ કબ્જે
કર્યાં, અને કેટલીક વખારો બાળી મૂક્યા. આ વખતે કલાઈવે ઈર્નલ
ફોર્સને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૯ માં ચિન્સુરા આગળ વલંદાને હરાવ્યા
અને તેમનાં વહાણુ કબ્જે કર્યાં. પછી સલાહ થવાથી ચિન્સુરામાં
લશ્કર રાખ્યા સિવાય વલંદાને વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી તથા
મીરજીફરને માફી આપી કલાઈવ ૧૭૬૦ માં ઈંગ્લાંડ ગયો. તેના
ગયા પછી શાહઆલમ બીજાએ અયોધ્યાના નવાબ સુન્નદૌલાને લઈ
ખંગાળા પર ચઢાઈ કરી. તેમને ઈસ્ટન નૉકસને પટણા આગળ હરાવ્યા.

મીરકાસમ. ૧૭૬૧-૧૭૬૫—મીરજીફર રાજ્ય કરી શકશે
નહિ એમ લાગવાથી તેને પદબ્રજ કરી કલકત્તાના ગવર્નર વાન્સીટાર્ટે
મીરકાસમને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના બદલામાં તેણે અંગ્રેજોને બરદાન
ચિતગાંગ અને મેદનીપુર આપ્યાં. પહેલાં મીરકાસમે દેશમાં ખંદોબસ્ત
રાખી સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને મીરજીફરનું સ્વપ્ન દેવું પતાવ્યું,
પણ પાછળથી ફ્રેંચોને મદદમાં રાખી પોતાનું લશ્કર કેળવી, અંગ્રે-
જોના કબજામાંથી છુટા થવાનો વિચાર કર્યો અને રાજધાની ફેરવી
મોંગીરમાં રાખી લકાઈનાં છીડાં ખોળવા લાગ્યો.

મીરકાસમ સાથે લડાઈ-પટણાની કતલ—પ્લાસીની લડાઈ પછી કંપનીના નોકરોને દાણુ સિવાય માલ લઈ જવાની પરવાનગી આપી હતી અને રૈયત પાસે દાણુ લેવાનું હતું, આથી દેશી વેપારીઓ કંપનીના નોકરોને લાંચ આપી પોતાનો માલ દાણુ આપ્યા સિવાય લઈ જવા લાગ્યા તેથી નવાખની ઉપજને ઘટકા પહોંચ્યો. જ્યારે આ વાત નવાખે જાણી ત્યારે તેણે દેશી વેપારીઓનું દાણુ માફ કર્યું. તે કંપનીના નોકરોને ગમ્યું નહિ. વળી મીરકાસમે જડાઈ માટે તૈયારી કરી શાહઆલમ અને સુજદાહાની મદદ માગી.

આથી કલકત્તાની કાઉન્સિલે મીરજાસરને ફરીથી ગાદીએ બેસાડ્યો. તથા મેજર ઍડમ્સે ૬૦૦ અંગ્રેજ તથા ૧૦૦૦ દેશીનું લશ્કર લઈ નવાખના લશ્કરને બે જખરી રસાકસી વાળી લડાઈઓમાં હરાવ્યા પછી ઘેરી આ આમળ ૧૭૬૩ માં ફરી હરાવ્યું અને મોંગીર તરફ જવા નીકળ્યો. આ વખતે મીરકાસમ પટણા ગયો અને મેજર ઍડમ્સને કહેવડાવ્યું કે 'જો તમે મોંગીર તરફ વધશો તો હું તમારા સ્વધળા કેદીઓને હાર કરીશ'. કેદીઓના ઉપરી મિ. ઍલિસ જણાવે મરણની ખીક નહિ રાખતાં ઍડમ્સને લખી જણાવ્યું કે તમારે અમારી હરકાર નહિ રાખતાં જવું. એટલે ઍડમ્સે આવી મોંગીર લીધું, તેથી મીરકાસમે કોઈ બરાઇ સમર નામે જર્મન પાસે ઍલિસ અને પટણાના ૧૫૦ અંગ્રેજ કેદીઓને હાર કરાવ્યા. આને 'પટણાની કતલ' કહે છે. કારાગૃહના પુનરેજી ફૂલ કરતાં પણ આ કર્મ વધારે ઘોર હતું.

પછી અંગ્રેજોએ તરત પટણા લીધું, આથી શાહઆલમ તથા સુજદાહાની મદદ મેળવી મીરકાસમ સામે આવ્યો. એ ત્રણેના લશ્કરને

૧૭૬૪ માં બકસર આગળ મેજર મનરોએ હરાવ્યું. આ લડાઈ
 પ્લાસીની લડાઈથી ઉતરતી એટલે પ્રસિદ્ધમાં બીજી નંબરની છે. એમાં
 અંગ્રેજોએ પહેલી અને છેલ્લી વખત દિલ્હીના મોગલ બાદશાહને હરા-
 વ્યો અને ઉત્તરદિલ્હીમાં સૈથી વધારે જોરાવર બન્યા. હવે મીરકાસમ
 નાદો અને શાહઆલમ ફરીથી શરણે આવ્યો. સુબદૌલાએ નાથી બંધ
 ફરીથી લશ્કર ભેગું કર્યું પણ કોરા આગળ હાર્યો અને શરણે આવ્યો.

કંપનીના નોકરો—કંપની કારકુનોને મહિને ૧૦, આડતીઆ-
 ઓને ૨૦, વેપારીઓને ૪૦ અને મવર્નરને માત્ર ૪૦૦ રૂપીઆ
 પગાર આપતી હતી. આવા થોડા પગારને બદલે કંપનીએ નોકરોને
 ખાનગી વેપાર કરવાની છૂટ આપી હતી પણ તેઓ ઇંગ્લાંડ માલ
 મોકલી શકતા નહિ.

નઝમુદ્દૌલા—મીરજીફરના મરણ પછી કલાઇવે તેને કંપનીના
 તાબામાં રહી કામ કરવા બંગાળા અને બહારનો નવાબ નીચોડ
 દેશી અમલદારો રાખી કારબાર કરવો અને કરવેરા ઉધરાવી તમામ
 રકમ અંગ્રેજોને ભરવી એ કામ તેને કરવાનું હતું. પાછળથી તેણે
 સારી રીતે અમલ કર્યો નહિ માટે તેના હાથ નીચે બંગાળા અને
 બહારમાં એક એક મદદનીશ રાખ્યા હતા અને રક્ષણ માટે લશ્કર
 રાખ્યું હતું.

લૉર્ડ ક્લૅર્કવ.—(બીજીવાર મવર્નર) ૧૭૬૫-૧૭૬૭—૫૮જા-
 ની કતલના સમાચાર ઇંગ્લાંડ પહોંચવાથી રાજાએ કલાઇવને લૉડનેા
 ખિતાબ અને કંપનીએ મવર્નર તથા સેનાધિપતિ બનાવી ફરીથી
 દિલ્હીમાં મોકલ્યો. તેણે આવીને શાહઆલમ તથા સુબદૌલા સાથે
 શરવાહ કરી. આ સલાહ અણહાનના કોલકરારને નામે ઓળખાય છે.

અહિંસાદ્વિષ્ણાદના કોલકરાર—(૧) લગાઈનું ખર્ચ લઈ સુખ-
લોલાને તેનો અથોપ્યાનો મુલક પાછો આપવો.

(૨) શાહઆલમને મંગા ને જમના વચ્ચેનો ફળ-ફુલ દુઆળ
આપવો.

(૩) શાહઆલમને મોગલ બાદશાહ તરીકે દરવરસે ૨૫ લાખ
રૂપીઆ આપવાના કરી તેના બદલામાં કંપનીને બંગાળા, બહાર ને
ઓઢીઆની વસુલાત (દીવાની) અપાવી. આમાંનો ઓઢીઆ મરાઠાના
કબજામાં હોવાથી અંગ્રેજો લાંબી મુદત સુધી લઈ શક્યા નહિ.

(૪) મીરકાસમનો બંગાળા ને બહારનો મુલક કંપની માટે
રાખવો.

દ્વિ (બે) રાજ્યસત્તા પદ્ધતિ—નજમુદોલા નવાબના ખરાબ
અમલથી તેના હાથ નીચે બંગાળા ને બહારમાં એક એક મદદનીશ
રાખ્યા હતા. તે કરવેરા ઉત્તરાવી બંગાળાના ગવર્નરને મોકલતા અને
ગવર્નર નોકરોને પગાર આપતો. વળી મરાઠા હુમલાથી બંગાળાનું
રક્ષણ કરવા એક લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે બંગાળા-
માં નવાબ અને કંપની એમ બે રાજ્યકર્તા થયા. આવી અર્ધી અંગ્રેજી
અને અર્ધી દેશી રાજ્યપદ્ધતિ ૧૭૬૫ થી ૧૭૭૨ સુધી ૭ વર્ષ
ચાલી, પણ તે ફતેહમંદ નીવડી નહિ, કેમકે દરેક અમલદાર અને
નવાબના નોકરો એક બીજાને હેતરીને પૈસાદાર થવા માગતા
હતા. આ પદ્ધતિ વોર્નરેસ્ટરિંગ્સે
ખંધ કરી,

સુધારા—(૧) કલાષવે કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની તેમજ દેશીઓ પાસેથી નજરાણાં લેવાની રીત બંધ કરી, પણ તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધાર્યો.

(૨) લશ્કરીનું ડબલ ભત્તું બંધ કરી લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો કર્યો. ભત્તું બંધ કરવાથી ૨૦૦ લશ્કરી અમલદારોએ રાજીનામાં આપ્યાં. આ વખતે કલાષવે નહિ ગબરાતાં તે મંજૂર કરી મદ્રાસથી નવાં માણસ બોલાવ્યાં.

(૩) કંપનીને બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆની દિવાની અપાવી.

(૪) લડાઈનું ખર્ચ લઈ સુબદોશને તેનો અથોપ્યાનો મુલક પાછો આપ્યો.

પછી ૧૭૬૭ માં કલાષવ ઇંગ્લાંડ ગયો. હિંદની મરમ હવા અને સખત કામથી તેની તબીયત હેરાન થઈ હતી. તે સ્થિતિ નબળો ને માંદો રહેતો હતો. તેણે આપઘાત કરી ૫૦ વર્ષે જીંદગીનો અંત આણ્યો.

અહમદશાહ અબદલી. ઈ. સ. ૧૭૬૧— નાદિરશાહના મરણ પછી અફઘાનોએ તેને ધરાવેલો રાજ્ય બનાવ્યો હતો. એણે મોગલ રાજ્યને નબળી સ્થિતિમાં જોઈને હિંદુસ્તાન પ્રતી અફઘાનોની સત્તા નીચે આણી દિલ્હીમાં રાજ્ય કરવાનો વિચાર કર્યો, અને ૧૭૫૨ માં પંજાબ તાલે કર્યું. તેણે હિંદુસ્તાન ઉપર અનુક્રમે ૧૭૪૮-૫૨-૫૬-૫૬ ને ૬૧ માં પાંચ સ્વારીઓ કરી હતી. તેના અફઘાન સરદારો કતલ કરતા, ઘરો ખાળતા અને લૂટફાટ કરતા આવતા હતા. તેમણે હિંદુ દેવળોનો નાશ કર્યો અને તેમાં ગાયોનો વધ કરી અપવિત્ર બનાવ્યાં.

જ્યારે અહમદશાહ કાણુલ પાછો ગયો ત્યારે બાલાજી બાજુરાવે વિચાર કર્યો કે અફઘાનોના આવવાથી ચોથ ઉધરાવી ચક્રાચે નહિ એમ ધારી રાધોબાને મોકલ્યો. તેણે આવી પંગન બ્રતી લીધું. આ ખબર જ્ઞામળા કરીથી અબદુલ્લીએ ચઢી આરી રાધોબાને હાંકી કાઢ્યો. આથી હિંદુ, મરાઠા તથા રજપૂતો તેની સામે થયા. પાણીપતના મેદાનમાં ૧૭૧૧ માં બારે યુદ્ધ થયું. તેમાં મરાઠા હાર્યા અને તેમનાં બે લાખ માણસ માર્યાં ગયાં. આ લડાઈની સંપૂર્ણ હકીકત બાલાજી બાજુરાવના વખતમાં આવી ગઈ છે.

૧૭૪૮ ની સાલની પ્રખ્યાતિ—(૧) દિલ્લો પાદશાહ અહમદશાહ ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. (૨) હૈદરાબાદનો નિઝામ ઉલ-મુલક મરણ પામ્યો, માટે તેની ગાદી માટે વાંધો ઉઠ્યો. (૩) મરાઠા રાજા શાહુ મરણ પામ્યો. (૪) અહમદશાહ અબદુલ્લીએ પંજાબ પર રવારી કરી તથા (૫) અંગ્રેજોને ફ્રેંચો વચ્ચે સલાહ થવાથી અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું મળ્યું. એ પ્રમાણે તે વખતે બુદ્ધાં બુદ્ધાં રાજ્યો હતાં.

૧૭૬૨ ની સાલની પ્રખ્યાતિ—(૧) પાંડિચેરી જવાથી ફ્રેંચોની સત્તા પડી જાગી. (૨) સલાબતજાનને મારી નિઝામઅલ્લી નિઝામની ગાદીએ બેઠા. (૩) પાણીપતના મેદાનમાં પાંચમીવાર અફઘાનોએ મરાઠાનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. (૪) ત્રીજો સત્તાવાન પેશ્વા બાલાજી બાજુરાવ મરણ પામ્યો અને માધવરાવ નવો પેશ્વા થયો. (૫) હૈદરઅલી મૈસુરનો સુલતાન થયો. (૬) મીરજાપુરને પદબ્રજ કરી મીરકાસમને બંગાળાનો નવાબ બનાવ્યો, તેથી તેણે

કંપનીને ખરદાન, ચિતાગામિ ને મેદનીપુર આપ્યાં. એ પ્રમાણે તે વખતે જુદાં જુદાં રાજ્યો હતાં.

હૈદરઅલી. ૧૭૬૧-૧૭૮૨—તેનો જન્મ ૧૭૦૨ માં કોલરમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ ક-તેહમદમદ હતું. તે વાંચી લખી જાણતો નહોતો પણ બહાદુર ને હોશિયાર હતો. તેણે કેટલાક માણસોની ટુકડી સાથે રહી લડકાટ શરૂ કરી. તે તેમને પગાર નહિ આપતાં લૂટમાંથી અમુક ભાગ આપતો હતો. થોડા વખતમાં તેની પાસે માણસ વધી જવાથી મૈસુરના હિંદુ કૃષ્ણરાજાએ તેને નોકરીમાં રાખી તેના લશ્કર ખદલ પગાર આપ્યા. એમ ચઢતાં ચઢતાં છેવટે મોટા સેનાધિપતિ થયો. હવે મૈસુરના રાજાને તેનો કાકા નંદરાજા જે રાજા પ્રતિનિધિ હતા તેની સાથે તકરાર થઈ. હૈદર રાજાને પક્ષ લેવાનું ડાંગ કરી નંદરાજાને વચ્ચે કર્યો અને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. પછી રાજાને કેદ કરી પોતે ગાદીએ બેઠા. તેણે બેન્ગલુરુ ને કાલિકટ લૂટી પુષ્કળ પૈસા મેળવ્યા હતા. આ વખતે નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજ જોર પૂર હતા.

મૈસુરનો પહેલો વિઝહ. ૧૭૬૭-૧૭૬૮—હૈદર અંગ્રેજના સ્થાણ નીચેના ક્યુટકના નવાબના કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા તથા અંગ્રેજના મિત્ર નિઝામ ઉપર ચઢાઇ કરી આવી. પહેલો વિઝહ શરૂ થયો. તેથી નિઝામ, મરાઠા તથા અંગ્રેજ લશ્કરે બેંગલોર તાબે થયું. હવે હૈદરે પ્રથમ મરાઠાને બારે રકમ આપી પાછા કાઢ્યા અને નિઝામને ક્યુટક જીતવામાં મદદ આપવાનું કરી પક્ષમાં લીધો, આથી અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ રિમ્સ નહિ લડતાં બેંગલોર છોડી મદ્રાસ તરફ

પાછો ફર્યો. તેના ઉપર હૈદર ૭૦ હજારનું લશ્કર લઈ તુર્કી પડ્યો. પરંતુ અંગ્રામ ત્રીનોમાલી ને અંબુર આગળ હારી ગયો. પછી તેણે સલાહ કરી અને એક ખીજને મદદ કરવાનું તથા અતેસો મુઝક પાછો આપવાનું કહ્યું. વળી નિઝામે પણ આવીને સલાહ કરી.

પછી હૈદર ફરીથી અંબુરને સાથે લડાઈ કરી આથી મહેસુરનો ખીજો વિગ્રહ શરૂ થયો. તે વાત આગળ વોર્નહેસ્ટિંગ્સનામાં આવશે.

અંગ્રાજાના ગવર્નરો.

કલાઇવ.	૧૭૫૮-૧૭૬૦.	હેરીવેરેસ્ટ.	૧૭૬૭-૧૭૬૯.
વાન્સીટાર્ટ.	૧૭૬૦-૧૭૬૫.	જનકાર્ટિઅર	૧૭૬૯-૧૭૭૨.
કલાઇવ ખીજવાર.	૧૭૬૫-૧૭૬૭.	વોર્નહેસ્ટિંગ્સ.	૧૭૭૨-૧૭૭૪.

૧. કલાઇવ પછી વાન્સીટાર્ટ થયો. તેણે મીરજાદરને ખસેડી મીરજાસખને મારી આપી. તેના વખતમાં અંગ્રાજામાં અંધર આમતું હતું.

૨. કલાઇવની ખીજ વખત પછી હેરીવેરેસ્ટ ગવર્નર થયો. એના વખતમાં મહેસુરનો જહેસો વિગ્રહ થયો.

૩. પછી જનકાર્ટિઅર ૧૭૬૯ માં આવ્યો. એના વખતમાં ૧૭૬૯-૭૦ માં અંગ્રાજામાં સખત દુકાળ પડવાથી ત્રીજા ભાગના લોકો મરણ પામ્યા, અને કંઈ પણ નહિ પાકવાથી કર ભરી શક્યા નહિ. વળી નવાબના નોકરો અને દેશી અમલદાર ગેરવર્તણૂક અસહ્ય લાગ્યા.

૪. વોર્નહૅસ્ટિંગ્સે ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૪ સુધી ગવર્નરનું કામ કયું. પછી રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પસાર થવાથી ૧૭૭૪ થી ગવર્નર જનરલ મણાવા લાગ્યો. તેનો એકંદર કારભાર ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૫ સુધી મણાય. તે છેલ્લો ગવર્નર અને પહેલો ગવર્નર જનરલ હતો.

૧૫. ગવર્નર જનરલો.

વોર્નહૅસ્ટિંગ્સ. ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫—તે ૧૭૫૦ માં કંપનીના ગુમાસ્તા તરીકે કલકતે આવ્યો હતો અને ચંદનાં ચંદતાં છેવટે બધા નોકરોનો ઉપરી બન્યો. તે કલાકર્તનો ભરોસાદાર અમલદાર અને હિંદના વતનીઓની વિશેષ માહિતી વાળો હતો.

તેના મુખ્ય બનાવ. (૧) રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ. (૨) હેસ્ટિંગ્સ ઉપર મુકરદમો. (૩) ૧ લો મરાઠા વિગ્રહ. (૪) બીજો મહેસુર વિગ્રહ. (૫) અયોગ્ય કામ. (૬) પીટનું બીજા-બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલ. (૭) હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યનીતિ.

૧. વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રાજ્યવહિવટ ચલાવવા એક કાયદો મંજૂર થયો તેને રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ કહે છે. તેની કલમો—

(૧) બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો અને તેની નિમણૂક ઈંગ્લાંડના પ્રધાનના હાથમાં રાખી. વળી મુંબાઇ ને મદ્રાસના ગવર્નરો તેના તાબામાં રહી કામ કરે.

(૨) કલકત્તામાં મેટ્રી સદર અદાલત સ્થાપવામાં આવી અને તેના ન્યાયાધિશોની નિમણૂક લંડનની સરકારને સોંપી.

(૩) સરકારી નોકરોએ કોઇ પણ જાતનો ધંધો કરવો નહિ. સિમજ કોઇ પાસેથી બચીસ લેવી નહિ.

(૪) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા ચાર સભાસદોની એક કમિટિસ પણ નીમી. તેની નિમણૂક લંડનની સરકારને સોંપવામાં આવી.

આ સભાસદો મિ. ખાર્વેલ, મિ. ક્રાન્સિસ, મિ. કલેવરીંગ અને જનરલ મોન્સન હતા. આમાંના ત્રણ ખીન અનુભવી હોવાથી મિ. ક્રાન્સિસની સલાહથી આડે માર્ગે દોરાયા અને હેસ્ટિંગ્સની વિરુદ્ધ પડયા. ક્રાન્સિસ હેસ્ટિંગ્સની છબ્બી કરતો અને તેને કઢાવી પોતે ગવર્નર જનરલ થવા માગતો હતો.

૨. હેસ્ટિંગ્સ ઉપર મુકરદમો—મિ. ક્રાન્સિસે દિંદમાં આવી શબ્દ નંદકુમાર નામના બંગાળી બ્રાહ્મણ પાસે તેના ઉપર જુદાં તહોમત મૂકાવ્યાં. નંદકુમાર જ્યારે મેમ્બર હતો ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે તેના ઉપર ગેર રીતિ ચલાવવાનું તહોમત મૂક્યું હતું, તેથી નંદકુમારને તેના ઉપર દેવ હતો; પણ આ બ્રાહ્મણે પહેલાં ખિટો દસ્તાવેજ બનાવેલો તેનો ચુન્ટો સાબિત થવાથી તેને ફારસી દીધી. વળી મિ. ક્રાન્સિસે ૬-૭ વર્ષ પછી ઈંગ્લાંડ જઈ તેનાં ગેર કૃત્યો સામે કંપનીને પ્રરિઆદ કરી. આમાં તેને સખત કપકો મળવાથી તે હોદ્દાનું રાજીનામું આપી ઈંગ્લાંડ ગયો. ત્યાં પાર્ટમેન્ટમાં ૭ વર્ષ રૂથ આપ્યા પછી છેવટે હેસ્ટિંગ્સ તહોમતમાં નિર્દોષ કર્યો.

૩. ૧ સો મરાઠા વિચલ—સવાઇ માધરાવની વાત વાંચો.

૪. બીજો મહેસુર વિચલ. ૧૭૮૦-૧૭૮૪—હૈદરે નિઝામ તથા મરાઠાની છુપી મદદ માગી ૧૭૮૦ માં ૧ લાખ માણસનું લશ્કર ભેગું કર્યું, અને કર્ણાટકનું ધુસી ધણોખરો મુતક ઉજ્જડ કર્યો. તથા કેટલાંક ગામ ખાળી મૂક્યાં અને પાકનો નાશ કર્યો.

વળી આગળ જઈ છુટ્ટા કર્નલ ખેડીને અભગવચન આપી પોલીસોર આગળ તેની ટુકડીનો નાશ કર્યો તથા કર્નલ બ્રેથવટની પણ એજ હતા કરી. પાછળથી વાંઠિયાશના વીર સર આચર કૂટે ૧૭૮૧ માં પોલીસોર, પોલીસોર અને શોલીંગર આગળ તથા ૧૭૮૨ માં અગ્ની આગળ હેડરના લશ્કરને હરાવ્યું. એવામાં ચિતુરમાં હેડરનું મરણ થવાથી તેના ઊંઘરા દીપુએ ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી અને છોતેલો મુલક પાડો આપી કેદીઓને છોડી દેવાનું કહ્યું હતું.

૧૫. મહેસુર ને મરાઠા વિગ્રહમાં ખર્ચ થવાથી પૈસા મેળવવા હેરિટ-
ગ્સને ફેટલાંક અપોગ્ય કામ કરવાં પડ્યાં.

અપોગ્ય કામ—(૧) દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમ મરાઠાને કબજે ગયો માટે તેનું રૂ. ૨૫ લાખ વર્ગસન બંધ કર્યું અને તેના દુઆળ કે અલ્લાહઆદનો મુલક રૂ. ૫૦ લાખ લઈ અયોધ્યાના નવાબને આપી દીધો.

(૨) અયોધ્યાના નવાબને રોહિલા લોકો પજવતા હતા માટે હેરિટગ્સ નવાબનો પક્ષ પકડી રોહિલાને હરાવ્યા અને મદદ બદલ નવાબ પાસેથી રૂ. ૪૦ લાખ લીધા.

(૩) કાશીના રાજા ચૈયતસિંહ પાસે હેરિટગ્સ ફોજના ખર્ચ-
માં મદદ કરવા માટે નાણાં માગ્યાં. તેણે નાણાં આપવાની ના પાડ-
વાથી હેરિટગ્સ બનારસ ગયો. ત્યારે ચૈયતસિંહ અને તેની દૈયતે
બજારો કર્યો. આ વખતે હેરિટગ્સ મોતના પંખમાંથી બચી ગયો.
પદ્મચી તેને પદ્મજી કરી તેના બર્જાન મહીમ નારાયણને માદી આપી.

(૪) કંપનીનું અધ્યક્ષતા નવાજ પાસે સંભળવું. તે પુરું કરવા નવાજે પોતાની મા અને દાદી (અધ્યક્ષતાની બેગમો) તથા નોકરો પાસે લેવાની હેસ્ટિંગ્સ પાસે રગ લીધી અને ઘણી નિર્દયતા વાપરી પૈસા કઢાવ્યા.

(૫) બંગાળના નવાજનું અર્ધું પેન્શન બંધ કરી ૧૬ લાખ બચાવ્યા.

(૬) પીટનું બીલ-બોર્ડ એવ કન્ટ્રોલ. ૧૭૮૪—ફેક્ટરનું બીલ નાપાસ થવાથી તેમાં ફેરફાર કરી ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાન પોટ પીટનું હિંદનું બીલ ધડી કાઢ્યું. આથી બોર્ડ એવ કન્ટ્રોલ (હિંદના રાજ્ય કારભાર પર દેખરેખ રાખનારી મંડળી) નીમવામાં આવ્યું. (૧) તેમાં ૬ સભાસદો રાખી તેમને હિંદના રાજ્ય વહીવટની દેખરેખ સોંપવામાં આવી. (૨) પાર્લમેન્ટની પરવાનગી સિવાય હિંદના કોઈ રાજ સાથે લડાઈ કે સલાહ થઈ શકે નહિ. (૩) ૧૭૮૪ થી હિંદનો વહીવટ કંપની પાસેથી બોર્ડ એવ કન્ટ્રોલના હાથમાં આવ્યો. (૪) હિંદની કાર્બિસલમાંથી એક મેમ્બર કમી કરી મુંબઈને મદ્રાસના બર્નરોને એકેક કાર્બિસલ આપી.

૭. રાજ્યનીતિ—તેણે આવીને તરતજ દિરાજ સત્તા પદ્ધતિ બંધ કરી અને દેશી તથા નાયબ નવાજોને બદલે વસુલાત ઉધગવવા અંગ્રેજ કલેક્ટરો નીમ્યા. તેઓ ન્યાયાધિશ (જજ) નું કામ પણ કરતા હતા. તેમને મદદ કરવા હિંદુ પંડિતો અને મુસલમાન કાજી કે વ્યવહાર શાસ્ત્ર જાણનાર રાખ્યા. વળી ઘણા કરે કદી નાખી દહતા અને ઉત્સાહથી અંગ્રેજ રાજ્યની મજબુતી કરી, પણ નાણુંતો ખોટ પૂરવા કેટલાક અન્યાય કર્યા તથા રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો એ કામ તેનાં નિહા પાત્ર થયાં.

લૅડ કૉર્નવાલિસ. ૧૭૮૬-૧૭૯૩—તે અમીરી કુટુંબનો હતો અને હિંદમાં પહેલાં કદી આવ્યો નહોતો.

તેના મુખ્ય બનાવ. (૧) મ્હેસુર ત્રીજો વિગ્રહ. (૨) સ્થાયી જમાબંધી. (૩) સુધારા

૧. મ્હેસુરનો ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭૯૦-૧૭૯૨—ટીપુએ અંગ્રેજના હોસ્ત ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી; આથી અંગ્રેજો તેને હેરાન ન કરવાનું કહ્યું છતાં તેણે માન્યું નહિ અને ઘણો મુલક ઉગ્ગડ કર્યો; માટે કૉર્નવાલિસે નિઝામ તથા મરાઠાને લઈને કુચ કરી અને બેંગલોર તથા તેની પાસેના કેટલાક કિલ્લા છતી લીધા. તથા ટીપુને શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ દરાવ્યો. માટે તેણે ૧૭૯૨માં શ્રીરંગપટ્ટણ મુકામે સલાહ કરી પોતાનો અર્ધા મુલક તથા ૩૦ કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજોને આપવા કબુલ્યા, અને તે રૂપીઆ આપતા સુધી તેણે પોતાના બે છોકરા બાહેધરી દાખલ અંગ્રેજોને સોંપ્યા. આ અર્ધા મુલકમાંથી અંગ્રેજોએ સેલમ, મલબાર ને મદુરા રાખી બાકીનો નિઝામ તથા મરાઠાને વહેંચી આપ્યો.

૨. સ્થાયી જમાબંધી અને જમીનદારો—મોગલોના વખતમાં જમીનનો માલિક બાદશાહ ગણાતો હતો અને જમીનદારો તો મત્ર પગારદાર નોકરો જેવા હતા. તથા તેમને સુલામ માફક ગણી તેમની સ્થિતિ ધાતકી રીતે વર્તતા હતા. કૉર્નવાલિસે આ રીત કાઢી નાખી અને મહેસુલ બદલ જમીન બક્ષીય કરી તથા મહેસુલનો આંકડો હંમેશા માટે દરાવ્યો. આ પ્રમાણે જમીનદારોનો એક વર્ગ ઊભો થયો એટલે અંગ્રાજાના જમીનદારો ઇંગ્લાંડના અમીરો જેવા થયા અને જમીનના માલિક બન્યા.

૩. મુદ્દારા—આ ગવર્નર જનરલે દરેક પરગણામાં એક ન્યાયાધિશ અને મહેસુલ વસુલ કરવા માટે કલેક્ટર નીમ્યા તથા બંગાળના જમીનદારોને જમાખંધી ખાંધી આપી.

સર જૉન શોર. ૧૭૯૩-૧૭૯૮—તે પ્રથમ કંપનીની મુલકી નોકરીમાં હતો. તેને ઇંગ્લાંડની સરકાર તરફથી એવો હુકમ મળ્યો હતો કે બધે સલાહશાંતિ રાખવી અને દેશી રજવાડામાં હાથ ધાલવો નહિ, તેથી તેના વખતમાં કંઈ બારે ફેરફાર થયો નથી.

જ્યારે મરાઠાએ નિઝામ પાસે ચોથ માગી ત્યારે નિઝામે શોરની મદદ માગી પણ તેણે આપી નહિ. હવે પેશ્વાએ ખીજા મરાઠા સરદારોને મદદમાં લઈ નિઝામ ઉપર ચઢાઈ કરી, અને તેને ૧૭૯૫ માં કુદલાના (ખર્ડાના) મેદાનમાં હરાવી અર્ધો મુલક તથા ચોથ લીધી. પાછળથી મળેલી લૂટ વહેંચી લેતાં તકરાર થવાથી મરાઠા રાજ્યો એક ખીજા સાથે બે ત્રણ વરસ સુધી લડ્યાં.

માર્કવિસ વેલેસ્લી. ૧૭૯૮-૧૮૦૪—તેણે અંગ્રેજોને હિંદમાં સૌથી વધારે સત્તાવાન અને બળવાન બનાવ્યા. તેના સાથે તેના બહાદુર બાઈ કર્નલ વેલેસ્લી આવ્યો હતો. તે પાછળથી સર આર્થર વેલેસ્લી, ડ્યુકઓવ વેલિંગ્ટન અને હેવર્ટે ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાન બન્યો હતો.

તેના મુખ્ય બનાવો. (૧) સહાયકારી લશ્કરની યોજનાની રાજ્ય નીતિ. (૨) ચોથો મહેસુર વિમ્લ. (૩) ટીપુના રાજ્યની વહેંચાણ. (૪) ખીજા મરાઠા વિમ્લ. (૫) ત્રીજા મરાઠા વિમ્લ. (૬) ખાલસા રાજ્યો. (૭) ભરતપુરનો પહેલો ધેરા.

૧. સહાયકારી લશ્કરની યોજનાવાળી રાજ્યનીતિ—વલ્લે-
 રલીએ આ રાજ્યનીતિથી અંગ્રેજી રાજ્ય હિંદમાં ૬૯ કર્યું. તેણે
 દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી કંપનીના રક્ષણ નીચે
 મૂક્યાં અને હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરિ કરી. આ વિચાર અમ-
 લમાં મૂક્યા તેને લાગ્યું કે અંગ્રેજી સૈન્યથી વધારે ડાહ્યા, જોશવાર ને
 સુધરેલા છે માટે તેમણે ખધી લડાલડી ખંધ કરવી જોઈએ. વળી
 ખધી સત્તાઓ તેમના હુકમો પાળે, લડાઈ ન કરે તથા ખંદોખસ્ત
 રાખે એવી તેમની કચુલાતો લેવી જોઈએ, અને જે કચુલાત ન
 આપે તેને ફજ પાડવી જોઈએ. તેથી તેણે આખા હિંદમાં સલાહ-
 શાંતિ તથા ખંદોખસ્ત રાખવા સહાયકારી લશ્કરની યોજના કરી. તે
 લશ્કર જે મુલકમાંથી દુશ્મનોને હાંકી કાઢે તેના રાજા પાસેથી ખર્ચ
 લેતું હતું. આ યોજનાથી રૈયતની પાયમાલી થતી અડકી અને
 જનમાત્રતું રક્ષણ થયું; પણ રાજાઓ બળહીન, ખાયલા અને પરા-
 થીન થયા.

આ વખતે પેશ્વા, સિંધીઆ, હોન્કર, ગાયકવાડ ને ભોંસલા એ
 પાંચ મરાઠા સરદારો તથા નિઝામ અને ટીપુ પ્રખળ હતા અને
 રાખ લોકોતું બળ વધતું જતું હતું. વળી ફ્રેંચ પ્રજાએ બળવો કરી
 પોતાનાં રાજરાણીને મારી નાખી નેપોલીઅનને માદીએ બેસાડ્યો
 હતો. તે યુરોપના ધણાખરા દેશો જીતી ઇંગ્લાંડ પર ચઢવાની તૈયાર
 રીમાં હતા. હવે વેલેસ્લીએ નિઝામ, મરાઠા ને ટીપુ પાસે એવી
 કચુલાત માગી કે તમારે ફ્રેંચને નોકરીમાંથી દૂર કરી સલાહશાંતિ
 માટે સહાયકારી લશ્કર રાખવું. ત્રણમાં સૈન્ય નબળો નિઝામ હતો.

તથી તેણે મરાઠાના હુમલા અને ચોથમાંથી અથવા સહાયકારી લશ્કર બોલાવી હેરાપાદમાં રાખ્યું. ત્યારથી તે તિર્મિયપણે અમલ કરે છે અને અંગ્રેજોનો દંડ મિત્ર તથા મદદગાર છે.

૨. ચોથો મહેસુરનો વિગ્રહ. ૧૭૮૬—દીપુએ સહાયકારી લશ્કર રાખવાની ના પાડી અને ફ્રેંચ સાથે ખટખટ કરવા માંડી. તથા અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા નેપેલીઓની મદદ માગી આપી ચોથો મહેસુર વિગ્રહ શરૂ થયો. અંગ્રેજ સરદાર જનરલ હેરિસ અને કર્નલ વેલેસ્લી હતા. તેમના ઉપર દીપુએ હુમલો કર્યો પણ હાર્યો. થઈ તને શ્રીરંગપદ્મમાં ધેરી બેઠાં સાહેબ કે જેને દીપુએ શ્રીરંગપદ્મમાં કેદ રાખી દુઃખ દીધું હતું તે સાત મિનિટમાં લશ્કર લઈ કેટ ઉપર ચઢ્યો અને તે સહેર ૧ કલાકમાં લીધું. અહીં દીપુ લડતાં લડતાં દરવાજા અગળ મરાયો.

૩. દીપુના રાજ્યની વહેંચણી—આ વહેંચણી ત્રણ ભાગે કરી. (૧) મહેસુરનો જીતો મુલક પાંચ વર્ગના કુખ્ય રાજાને આપી તેનો સ્થાનિક આર્થિક વેલેસ્લીને નીચ્યો. (૨) અંગ્રેજોએ કાનડા અને કાઈમટુર લીધાં અને (૩) ખાસીનો મુલક નિજામ તથા મરાઠાને વહેંચી આપ્યો. તથા દીપુના બે કુવરોને વર્ગસન આપી વેલારમાં રાખ્યા.

૪. બીજો મરાઠા વિગ્રહ. ૧૮૦૩-૧૮૦૪—વેલેસ્લીએ ખાજુરાવ પેશ્વાને સહાયકારી લશ્કર રાખવાનું કહ્યું તે તેણે નાના ૨૫૩-વીસની સલાહથી માન્યું નહિ, પણ જ્યારે હોલકરે પુના લીધું ત્યારે ખાજુરાવે વસાઈ મુકમે અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી અને મરાઠા સાથે

સંબંધ નહિ રાખવા તથા અગ્રેજી લશ્કર રાખવા કબુલ કર્યું. (૧) વળી ગાયકવાડે પણ સહાયકારી લશ્કરની પદ્ધતિ કબુલ રાખી. આ વાત સિંધીઆ તથા ભોંસલાને નહિ ગમવાથી તેમણે હોલ્કરને પક્ષમાં લેવા પ્રયત્ન કરી લડાઈની તૈયારી કરી, માટે આર્થિક વેલેરલી અને કર્નલ સ્ટીવનસને કુચ કરી. પછી કર્નલ વેલેરલીએ ૫૦૦૦ માણસ લઈ સિંધીઆ તથા ભોંસલાના ૫૦ હજાર લશ્કરને અસાઇ અને આરગમ આગળ ૧૮૦૩ માં હરાવ્યું. વળી જનરલ લેકે સિંધીઆને લાસવારી આગળ હરાવી દિલ્હી તથા આગ્રા ત્રીધાં, તેથી સિંધીઆએ સરહદોએ (અંજેગામ) અને ભોંસલાએ દેવગમ આગળ સલાહ કરી.

આ વખતે દિલ્હીમાં મોગલ બાદશાહ શાહઆલમ આંધળો જે સિંધીઆ પાસે કેદની અવસ્થામાં હતો. તેને અગ્રેજો છોડાવી વર્ષાસન આપ્યું અને તેના જુના મહેલમાં રહેવા દીધા.

૫. ત્રાંજિ ભરાઠા વિગ્રહ. ૧૮૦૪—યશવંતરાવ હોલ્કરને વેલેરલીએ ના કહ્યા છતાં તેણે રજપૂતોને પંજવવા માંડ્યા અને ચોક્ક ઉધરાવવા માંડી, આથી કર્નલ મોન્સન લશ્કર લઈ તેની સામે ગયો પણ દુશ્મનનું લશ્કર મોટું હોવાથી તે મહામુશીબતે પાછો આગ્રે ગયો. એવામાં હોલ્કરે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી આસપાસનો મુલક લૂટવા માંડ્યો. તેથી જનરલ લેકે આવી ૧૮૦૪ માં હોલ્કરને દીમ આગળ હરાવી તે કિલ્લો લીધો.

૬. ખાલસા રાજ્યો—૧૭૬૬ માં બહારી ને કડયા નિઝામ પાસેથી સહાયકારી લશ્કર ખદલ મળ્યાં. (૨) તાંજિરનો જીલમી રાજ્ય અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી તેનો સારો જંદોબસ્ત રાખવા તેના

વારસોને પેન્શન આપી ૧૮૦૦ માં ખાલસા કર્યું. (૩) ૧૭૯૯ માં કાનડા ને કોઈબટુર મળ્યાં. (૪) કર્ણાટકનો નવાબ ઉમદાત ઉલ ઉમરા અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેના ખરાબ રાજ્ય કારભારને લીધે તથા હૈદર અને ટીપુને છુપી મદદ કરવાથી તેના સગા આજીમદોલાને બારે વર્ષાંસન આપી કર્ણાટક ૧૮૦૦ માં ખાલસા કર્યું. આ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકા સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યો, કારણ કે ૧૭૫૯ માં કલા-ઈવે ઉત્તર સરકાર લાઇ સરકાર કરી હતી. વળી ૧૭૯૨ માં કાર્ન-વાલિસે મલબાર, સેલમ ને મદુરા ઉમેર્યાં અને વેલ્લેસ્લીએ તેમાં કાનડા, કોઈબટુર અને તાંજોર ઉમેરી મદ્રાસ ઇલાકા પૂરો કર્યો. (૫) ૧૮૦૧ માં અયોધ્યાના નવાબે સહાયકારી લશ્કર બદલ મંગા જમના વચ્ચેનો દોઆબ આપ્યો, આથી વાયવ્ય પ્રાંતોની (હાલના આમ્ર તથા અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો) સરકાર થઈ. (૬) ૧૮૦૦ માં સુર-તાના નવાબ મીનાસરદીનને ૧ લાખ રૂપીઆ આપવાના કરી ખા-લસા કર્યું.

આ પ્રમાણે વેલ્લેસ્લીએ ઘણાં મુલક મેળવી હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો વધારો કર્યો. એટલે પહેલાંના કરતાં તેના વખતમાં હિંદુ-સ્તાનના નકશામાં અંગ્રેજ રાજ્યનો વધારો થયો; માટે “વેલ્લેસ્લીએ હિંદુસ્તાનનો નકશો રચ્યો” એમ પણ કહી શકાય.

૭. ભરતપુરનો પહેલો ઘેરો. ૧૮૦૫—ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી ૧૮૦૫ માં લૉર્ડ લેકે ભરતપુરને ઘેરો બાંધ્યો. આ કિસ્સો ઘણો મજબૂત ગણાતો હતો. તેનો ભરતપુરના રાજાએ થોડો વખત બહાદુરીથી ખચાવ કર્યો પણ હાથમાંથી જશે એમ લાગવાથી ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપી આખરે સલાહ કરી,

લૅડ કૉર્નવાલિસ ખીજવાર. ૧૮૦૫-૧૮૦૫—ટીપુ અમે
મરાઠા સાથેની લડાઈમાં બહુ ખર્ચ થવાથી કૉર્નવાલિસને ખીજવાર
મોકલ્યો. તેને હોદ્દર સાથે સલાહ કરવાની અને હિંદુ રાજના કામ-
માં નહિ પડવાની સલાહ આપી હતી. તે ફરીથી આવ્યો ત્યારે
૭૦ વર્ષનો હતો. વહુ ઉંમરે બંગાળની મરમ હવામાં તેનાથી રહી
શકાય તેમ નહોતું. તે લૅડ લેકને મળવા જતાં રસ્તામાં બાજીપુર
આગળ મરણ પામ્યો અને પુરા ત્રણ માસ પણ હિંદમાં જીવી
શક્યો નહિ.

સર જ્યૉર્જ બાર્લે. ૧૮૦૫-૧૮૦૭—તે કામ ચલાઉ (એક્ટિ-
વ) ગવર્નર હોવાથી તેને ઇંગ્લાંડથી મળેલા હુકમો પ્રમાણે વર્તણું
પડતું હતું. તેણે હોદ્દર સાથે રાયપુરદાટ આગળ સલાહ કરી
અને સિંધીઆ સાથે સલાહ કરી ગ્વાલીઅનો કિલ્લો પાછો આપ્યો
તથા તેના અને અંગ્રેજના મુન્નક વચ્ચે ચંબલ નદીની હદ ઠરાવી.
તેનો મુખ્ય બનાવ વેલોરનું બંડ છે.

વેલોરનું બંડ. ઇ. સ. ૧૮૦૬—આ બંડ થવાનાં ધણું
કારણ છે. (૧) ટીપુના છોકરા સુલેમાન તથા શુભામ મહમદે વેલોરના
કિલ્લામાં રહી દેશી સિપાઈઓને ઉશ્કેર્યા. (૨) સરકાર મોકલે ત્યાં
જઈ દેશી સિપાઈઓએ નોકરી કરવી. (૩) પલટણનાં માણસોએ
ઠાઠી મૂક એક સરખાં રાખવાં, ચોકસ ધાટની પાઘડી બાંધવી અને
કપાળમાં દીક્કાં ટપકાં કરવાં નહિ. આવાં ધણું કારણથી કિલ્લાના
દેશી સિપાઈઓએ બંડ કર્યું અને ફટકાક અંગ્રેજોને મારી નાખ્યા.
પણ આકાંટથી મદદ આવી પહોંચવાથી ગેસેરથી સાહેબે બંડ સમાવી
લીધું. તથા ટીપુના કુરશને કમક-તે લાઇ જઇ કેદમાં રાખ્યા.

લૉર્ડ મિન્ટો. ૧૮૦૭ થી—૧૮૧૩—તેણે ઈંગ્લાંડથી મળેલા હુકમો પ્રમાણે વર્તી દેશી રાજ્યમાં હાથ ધાલ્યો નહિ. એતું માત્ર લશ્કરી કામ મોરિસ અને જવા જેટ જીયા તે હતું. તેનો મુખ્ય બનાવ કંપનીની નવી સનંદ છે.

કંપનીને નવી સનંદ અને વેપારની છુટ—રેગ્યુલેટિંગ એક્ટની રૂએ કંપનીની સનંદ વીસ વીસ વર્ષે બદલવાનો ઠરાવ થયો હતો, પરંતુ હિંદમાં વેપાર કરવાનો ૧૮૧૩ સુધી કુલ હક કંપનીને હતો. આથી બીજા કોઇ વેપારી ખરીદી વેચાણ કરી શકતા નહિ, માટે મિન્ટોએ તેમાં ફેરફાર કરી દરેક માણસને હિંદમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી આપી પરંતુ આ છૂટનો લાભ પછીનાં ૨૦ વર્ષ સુધી લેવાયો નહિ, કારણ કે કંપનીના જુના ઠરાવ મુજબ તેના તાબાના મુલકમાં કોઇ અંગ્રેજ પરવાનગી વગર રહી શકતો નહિ.

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. (મોયરો) ૧૮૧૩-૧૮૨૩—તે મહાન સરદાર હયા અમીરી કુળનો હતો. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની ઇમારત ચણનાર લૉર્ડ ક્લાઇવ અને વેલેસ્લી પહેલા થયા, અને આ ત્રીજો હતો. તે વેલેસ્લીની યોજના પ્રમાણે વર્ત્યો હતો.

તેના વખતમાં મુખ્ય બનાવ. (૧) શુરખા વિગ્રહ. (૨) પિંડાર વિગ્રહ. (૩) મરાઠી ચોથો (છલ્લો) વિગ્રહ [મરાઠી સત્તાનો અંત.]

૧. શુરખા વિગ્રહ—૧૮૧૩-૧૮૧૬ શુરખા લોકોએ અયોધ્યાનાં કેટલાંક આમડાંનો કબજો કરી ત્યાંના મુખીઓને મારી નાખ્યા તથા સીક્રીમના રાજાને હરકત કરી માટે લડાઇ થઇ. તેમાં અંગ્રેજો

એ લશ્કરની ચાર ટુકડીઓ મોકલી. આમાંની ત્રણની ખુવારી થઈ પાણુ ચોથી ટુકડીના સરદાર આકટલોનીએ ગુરખા લોકોને મહુન, મદપાનપુર ને હરીહરપુર આગળ હગવ્યા માટે તેમણે ૧૮૧૬ માં સેગાઉલીન મુકામે કરાર કરી અંગ્રેજોને કમાઉનનો પ્રદેશ (સીમલા, મસુરી ને નૈનિતાલ) આપ્યો. ત્યારથી નેપાળના રાજા અંગ્રેજોને વફાદાર રહે છે તથા ગુરખા અંગ્રેજ લશ્કરમાં બહાદુર ગણાય છે.

પિંઢારા—મરાઠા, પહાણુ, રજપૂત, બારવટીઆ વગેરે લૂટારૂ ટોળીઓ પિંઢારાને નામે ઓળખાતી. આ લોકો ધરખાર ને હામઠેકાણા વિનાના હતા. તેમની સ્વાચ્છાનો હેતુ લૂટફાટ કરવી એજ હતો. તેઓ ઘડવા નહિ રહેતાં દોડી જતા હતા. પૈસા મનાવવા માટે રૈય-યને પગે તપાવેલા લોહાથી ડામ હતા, મોઢે મરચાંના તોખરા બાંધતા, તેલવાળાં કપડાં સળગાવી મૂકતા અને નખમાં લોહાની મેખો માંડતા હતા. તેમના મુખ્ય સરદાર અમીરખાન, કરીમખાન, ચિત્તુ અને વસીલ મહમદ હતા. તેમનું બળ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે તેમનાં ૬૦૦૦૦ માણસ થયાં હતાં. તેમની મુખ્ય છાવણી માળ-વામાં હતી. તેઓ દશરને દિવસે બેગા થઈ લૂટફાટ કરવાનો વિચાર કરતા હતા. તેમને મરાઠા સરદારો છુપી રીતે મદદ કરતા.

૨. પિંઢારા વિમુહ. ઇ. સ. ૧૮૧૬-૧૮૧૭—તેમનું બળ વધી જવાથી તેઓ હામહામ લૂટફાટ કરતા હતા અને બાજુરાવ તથા મરાઠા સરદારો તેમને ઉશ્કેરતા હતા. માટે હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૬ માં ૧૨૦૦૦૦ નું લશ્કર લઈ તેમને ઘેરી લીધા. તેમાંના કેટલાક માર્યા ગયા અને બાકીના સરણુ થયા. ચિત્તુ નાશી ગયો તેને વાઘે મારી નાખ્યો અને અમીરખાનને ઠાંકડું સંસ્થાન આપી નવાખનો ખિતાબ આપ્યો.

ચોથો મરાઠી વિમલ. ૧૮૧૭-૧૮૧૮—(૧) ગાયકવાડે મહે-
સુલ સંબંધી તકરારનો નિકાલ કરવા દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને અંગ્રે-
જની જમીનગીરોથી પુને મોકલ્યો. તેનું બાજીરાવના મસલતીઆ તંબકજી
ડેંગલેએ ખૂન કરાવ્યું. (૨) વસાઈની સલાહથી બાજીરાવ અકબાઈ
મથે હતો અને અંગ્રેજો પિંઢારને હરાવી શકશે નહિ એમ ધારી તેણે
એલ્ફિન્સ્ટનની ખડકીની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો પણ તેનું લશ્કર
૧૮૧૭માં ખડકી અને ૧૮૧૮ માં કોરેગામ બાગળ હાર્યું. વળી આરટી
બાગળ બાજીરાવનો નામીયો સરદાર બાપુગોખલે મરાયો. આખરે
૭ માસ રખડ્યા પછી બાજીરાવ માલકમ સાહેબને શરણુ જવાથી
તેને ૮ લાખનું વર્ષાસન આપી ખીથુરમાં રાખ્યો. એવી રીતે પેશવાઈ
નો અંત આવ્યો.

ભોંસલે—નાગપુરનો રાધોજી ભોંસલે મરી જવાથી તેની જગા-
એ આપાસાહેબ અમલ કરતો હતો. તે બાજીરાવ સાથે મળી ગયો
અને ૧૮૧૭ માં તેણે સીતાબદીના કિલ્લામાં રહેતા રેસીડેન્ટ જેન્કીન્સ
પર ૧૮૦૦૦ માણસ લઈ હત્લો કર્યો. રેસીડેન્ટે ૧૪૦૦ સિપાઈઓ-
થી તેને હરાવ્યો. આથી તે નાસીને રજપૂતામાં ગયો પણ ત્યાં મરણુ
પામવાથી તેની માદી રાધોજીની દીકરીના દીકરા રાધોજી ખીમને
આ રી.

હોલકર—જસવંતરાવ હોલકર ગાંડો થઈ મરણુ પામવાથી તેની
વિધવા વ્રતસીખાઈ રાજ્યનો વહીવટ કરતી હતી. બાજીરાવ અંગ્રેજની
સામે થયો છે એમ સાંભળી પોતે લશ્કર લઈને નીકળી પણ રસ્તામાં
સરજેન માલકમે તેમ નવવાથી તેણે સલાહ કરવાની ખુશી ખતાવી,

આથી તેના સરદારોએ તેને મારી નાખી અને અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. તેમાં માલકમે ૧૮૧૭ માં માહિદપુર આગળ તેના લશ્કરને હરાવ્યું અને જસવંતરાયના બાળક પુત્ર મલ્હારરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. તથા મલ્હારની સલાહ કરી તેના રક્ષણ માટે અંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું.

૬૬૧ મરાઠી વિગ્રહનાં પરિણામ—આ વિગ્રહથી મરાઠી રાજ્યનો હંમેશને માટે અંત આવ્યો. બાહરાવ પેશ્વા અંગ્રેજોને શરણે આવ્યાથી તેનો મુલક મુંબઈ ઇલાકામાં જોડાયો અને તેને ૮ લાખ પેન્શન આપી માલકમ સહુએ ગિજુરમાં રાખ્યો. તેનું વર્ષાસન બધ થવાથી તેનો દત્ત પુત્ર નાના સાહેબ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ થયો પણ હારીને નાશી ગયો.

પાંચ મરાઠા સરદારોએ સલાયકારી લશ્કર બદલ જે મુલક આપ્યો તે વસાઈની સલાહથી મળેલા મુલકમાં ઉમેરી ૧૮૧૮ માં લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે મુંબઈ ઇલાકો બનાવ્યો.

લોર્ડ આમહુસ્ટ. ૧૮૨૩-૧૮૨૮—તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા. (૧) પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૨) બરતપુરનો બીજો ઘેરો.

૧. બ્રહ્મી પહેલો વિગ્રહ ૧૮૨૪-૧૮૨૬—આ વિગ્રહ થવાનાં ત્રણ કારણો છે. (૧) બ્રહ્મદેશના રાજાએ બંગાળની સરહદને આશ્રમનો મુલક જીતી લીધો. (૨) અંગ્રેજોપર હુમલો કરી કેટલાંક માણસોને મારી નાખ્યાં. (૩) અંગ્રેજના મિત્ર કાયરના રાજા ઉપર હુમલો કરવા લશ્કર મોકલ્યું. આથી અંગ્રેજ સરદાર

કેમ્બેલે બ્રહ્મી લશ્કરને હરાવી પાછું કાઢ્યું અને ૧૮૨૪ માં રંગુન
 હજી ક્યું. એટલે બ્રહ્મી સરદાર બંદુલા અંગ્રેજ લશ્કરને હાંકી
 કાઢવા તથા ગવર્નર જનરલને સેનાની સાંકળે બાંધી આવા શહેરમાં
 લઇ જવા આવ્યો તેને સર. એ. કેમ્બેલે ૧૮૨૫ માં પ્રેમ તથા
 ૧૮૨૬ માં પગામ આગળ હરાવી પાછો કાઢ્યો અને આસામ તથા
 આરાકાન પ્રાંતો જીતી લીધા. આખરે ૧૮૨૬ માં ચાંદાણુ મુકામે
 સલાહ થઇ, આથી અંગ્રેજોને આસામ, આરાકાન અને તિનાસરીમ
 પ્રાંતો મળ્યા.

૨. બરતપુરનો બીજો ઘેરો. ૧૮૨૬—આ ગઢ હિંદમાં
 મજબૂત અને અજીત ગણતો હતો. તેને અંગ્રેજોએ બે વાર ઘેરા
 ધાલ્યો હતો, પણ લઇ શક્યા નહોતા. બચારે ત્યાંનો રાજા ૧૮૨૬
 માં મરી ગયો ત્યારે બીન હકદાર માણસ દુર્જનસાલ ગાદી દબાવી
 પડ્યો, તેથી લોર્ડ કામ્બરમેનરે તેને ઘેરા ધાલી તોપોના ખાર અને
 સુરંગથી તોડ્યો અને હકદાર વારસ બળવંતસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન. ૧૮૨૮-૧૮૩૫—તે ગલ્લો, બલો
 અને દયાળુ હતો. તેના વખતમાં શાંતિ હોવાથી હિંદના લોકોને તે
 ઘણા લાભ કરી શક્યો. વેલોરના બંડ સમયે એ મદ્રાસમાં ગવર્નર
 હતો. તેના મુખ્ય બનાવ. (૧) સુધારા. (૨) ખાલસા કરેલાં
 સળ્ય. (૩) મૈસુરનો કમિશનથી પહોંચવું.

૧. સુધારા—(૧) ઠગ કે ફારસીઆ લોકોને વશ કરી મુસાફરો
 વારંતે રસ્તા નિર્ભય કર્યા—આ લોકોની ટોળીઓ (૧૦ થી ૫૦
 માણસ સુધી) સુધારણુ વેળમાં ફરતી અને ઘણા માણસોને લૂંટતી

તથા પૈસા માટે ફાંસો દેતી હતી. તેમની ભાષા અને નિશાનીઓ દલાયદી હોવાથી બીજું કાંઈ સમજી શકતું નહિ. બેન્ટિકે કપ્તાન રૂઝીમેનની મદદથી ૭-૮ વરસમાં (૧૮૨૬ થી ૧૮૩૫ સુધીમાં) લગભગ ૧૫૬૨ ફ્રાંસીઆઓને પકડ્યા.

(૨) સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો-ધણીની પાછળ સ્ત્રીને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે ૧૮૧૭ માં બંગાળમાં લગભગ ૭૦૦ વિધવાઓ બળી મરી હતી. આ રિવાજ બંધ કરવા અકબરે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે છેવટે બેન્ટિકે ૧૮૩૨ માં બંધ કર્યો.

(૩) સરકારી નોકરીમાં ધણી દેશીઓને દાખલ કર્યા-૧૮૩૩ ની સાલ પહેલાં દેશીઓને મોટી જગા આપવામાં આવતી નહોતી, પણ તેણે એવો ધારો કર્યો કે દેશીઓ લાયક હોય તો તેમને જગા આપવી. આ કાયદાથી દેશીઓને મુનસફ અને ડેપુટી કલેક્ટર બનાવવામાં આવ્યા.

(૪) દેશીઓને અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવા નિશાનો સ્થાપી- અંગ્રેજી પુસ્તકો જ્ઞાનથી ભરેલાં છે. તથા દરેક ભાગના માણસો એ ભાષા મારફત વાતચીત કરી શકે છે, માટે એ જ્ઞાન મેળવવાને અંગ્રેજી ભણવાની જરૂર છે.

(૫) અદાલતમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું હતું, તે બંધ કરી અંગ્રેજી ભાષામાં રાખ્યું.

(૬) રાજ કે નવાબ ગુન્હો કરે તો તેને શિક્ષા કરવાનો ધારો કર્યો.

(૭) સ્ટીમરો શરૂ થઈ અને યુરોપ જવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો.

(૮) ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીને નવી સનંદ આપી. તેમાં એવી શરત હતી કે કંપનીએ હિંદમાંથી વેપાર બંધ કરવો. પણ રાજસત્તા અવાવરી. આ વખતથી કોઇ પણ અંગ્રેજ હિંદમાં રજા સિવાય કંઈ ત્યાં રહી શકે છે. વળી ચીનામાં વેપાર કરવાની સર્વ પ્રજાને છૂટ આપી.

(૯) ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો-પહેલાંના ગવર્નર જનરલના વખતમાં મોટી લગાડઓને લીધે દેવું થઈ ગયું હતું તેને માટે તેણે વસુક્રાંત ને લશ્કરી ખાતામાં સુધરો કરી દોઢ કરોડ રૂપિયા બચાવ્યા તથા માળવાના અરીજુ ઉપર જકાત નાખી ઉપજ વધારી.

૨. ખાલિસા કરેલાં રાજ્યો—(૧) કાચ્ચારનો રાજા અપુત્ર મરવાથી ૧૮૩૨ માં ખાલિસા કર્યું. (૨) કુર્ગનો રાજા પોતાનાં સગાં વડાલાને માથે નાખી રૈયતને પીડતો હતો, માટે બેન્ટિફ લશ્કર મોકલી તેને હરાવ્યો અને રૈયતની માગણીથી ૧૮૩૪ માં ખાલિસા કર્યું. ત્યારથી કુર્ગ લોકોને પરવાના સિવાય હથિયાર રાખવાની છૂટ મળેલી છે.

મહેસુરનો કમિશનથી રાજ્ય વહિવટ (જાતી) ૧૮૩૧-મહેસુરના કૃષ્ણ રાજાએ ૧૬ વર્ષની ઉંમરે રાજ્યની લગભગ હાથમાં લઈ જીલ્લો કારભાર કરવા માંડ્યો અને સધળો ખજાનો મોજમજામાં ઉગાવ્યો તથા લશ્કરનો પગાર આપી શક્યો નહિ અને ના લાયક માણસોને સાંચ લઈ જગ્યાઓ આપવા માંડી. આથી ત્યાંના લોકોએ ૧૮૩૨ માં બગાવો કર્યો. બેન્ટિફે લશ્કર મોકલી બગાવો સમજ્યો તથા રાજાને પદબદ્ધ કરી વર્ષોસન ખાંધી આપ્યું.

અને કમિશનથી ૫૦ વર્ષ વહીવટ ચલાવ્યો. છેવટે તેના હતકપુત્રને માટે થતા ગાદી આપી એટલે કમિશનનો વહીવટ બંધ થયો.

વિશેષ હુકીકત—(૧) અયોધ્યાના નવાબે ૧૮૦૧ માં આપેલો તથા સિંધીઆ પાસેથી મળેલો મુલક એ બેનો ૧૮૩૩ માં વાયવ્ય પ્રાંતો નામે નવો ઇલાકા બનાવી સરઆલ્દર્સ મેતકાફ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને સોંપ્યો. જે હાલમાં આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રતિ કહેવાય છે.

(૨) તેના વખતમાં ગ્વાલીઅરમાં ફોલતરાવ સિંધીઆ અપુત્ર મરણ પામવાથી ફરખારમાં ઝડપો લીધો માટે બેન્ટિકે તેની રાણી પાસે જોકોલને હતક લેવાની આદીએ બેસાડ્યો. વળી મદદારાવ અપુત્ર મરવાથી માણ સળના એક સમાને માદી આપી.

સર આલ્દર્સ મેતકાફ. ૧૮૩૫-૧૮૩૬—વાયવ્ય પ્રાંતોના ગવર્નર મેતકાફે ૧ વર્ષ ગવર્નર જનરલનું કામ કર્યું.

વર્તમાન પત્રોની છુટ—તેણે વર્તમાન પત્રોની છુટ આપી. ૧૮૩૫ પહેલાં પ્રકત ૬ દેશી વર્તમાન પત્રો નીકળતાં હતાં, પણ હાલમાં લગભગ ૬૦૦ થી વધારે નીકળે છે.

લોર્ડ આર્કલેન્ડ. ૧૮૩૬-૧૮૪૨—એના વખતમાં મુખ્ય બનાવ: (૧) અફઘાન પહેલો વિગ્રહ. (૨) ચીન વિગ્રહ.

અફઘાનિસ્તાનના સભ્ય વિષે—અહમદશાહ અબદલી પાછળ અબુલની માદીએ અમાનશાહ થયો. તેની પછી અબુલની માદી માટે બે દાવાદાર હતા. તેમાંના એક શાહમુજ્જ અહમદશાહના વંશનો હતો. અલ્લી ખીજો, હાલતમહમદ મુખ્ય પ્રધાનતા વંશનો હતો. તેમાં

દોસ્તમહમદનું જોર વધારે હોવાથી તેણે શાહસુજને કાબુલમાંથી કઢી મૂક્યો, તેથી શાહસુજ હિંદમાં અંગ્રેજને સરણે આવી રહ્યો. તે હકદાર વારસ અને અંગ્રેજનો મિત્ર હતો. તથા રશિયનો હિંદ પર ચઢી આવે તો તે અંગ્રેજોને મદદ કરશે એમ ધારી તેને ગાદી અપાવવા આકલેડે નિશ્ચય કર્યો.

૧. અફઘાન પહેલો વિઝહ. ૧૮૩૬-૧૮૪૨—ઉપરનાં કારણોથી અંગ્રેજ લશ્કરે ૧૮૩૬ માં કંદહાર તથા ગીજની લીધાં અને શાહસુજને ગાદીએ ખેસાડી તેના રક્ષણ માટે સર ડબ્લ્યુ મેકનાટનને મૂક્યો. હવે દોસ્તમહમદ બાબારામાં નાશી મર્યો અને બીજો વરસે સરણે આવ્યો તેથી તેને માનસહિત કલકત્તામાં રખવામાં આવ્યો.

ફરીથી તોફાન. (કાબુલમાં બળવો)—શાહસુજ રાજ્ય કરવાને ના લાયક હતો. લોકો તેને ધિક્કારતા અને દોસ્તમહમદના અનુની ઓકરા અકબરખાનની આજેવાની નીચે તેની સામે થયા. મેકનાટન સલાહ કરવા અકબરખાન સાથે વાત કરતો હતો. તેવામાં તેને બહુ ધી મારી નાખ્યો. પછી અફઘાનોએ કાબુલ પર હુમલો કર્યો. અહીં અંગ્રેજ સરદાર એલ્ફિન્સ્ટન થોડાં માણસોથી ટકી નહિ શકાય એમ ધારી શરમ લગાડે એવી * શરતો કબુલ કરી પાછો જતો હતો. તેના ઉપર અફઘાનો નુકશાન નહિ કરવાનું વચન આપી સાંકડા ખુદે

* અંગ્રેજોએ કાબુલ, ગીજની, કંદહાર ને જલાલાબાદ છોડી આપ્યા જવું. (૨) દોસ્તમહમદને છુટ્ટો કરી કાબુલમાં આવવા દેવો. (૩) શાહસુજને લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી તેની મદદમાં આવે ત્યાં રહેવા દેવો. (૪) અકબરખાને ખોરાકી તથા ગાડાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને વગર હરકતે હિંદમાં જવા દેવું.

કાણુલધાટમાં (ખાઈખરધાટ આગળ) તૂટી પડ્યા અને બંદરના ખારે કરી ૧૮૪૨ માં બધાને કતલ કર્યા. એમાં ફક્ત ડાક્ટર આઈડન બચ્યો.

૨. ચીન વિગ્રહ. ૧૮૪૦-૧૮૪૨—અંગ્રેજ વેપારીઓ ચીનમાં અરીણીનો વેપાર કરતા હતા. આ અરીણીથી ચીનના લોકો આબસુ થવા લાગ્યા માટે ચીનના રાજાએ ગુસ્સે થઈ અંગ્રેજોની અરીણીની પેટીઓ બાળી નાખી તેથી લગાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર ગોર્ડે ૧૮૪૨ માં ચીનના શાહને હરાવી વેપાર કરવાની મંજૂરી મેળવી.

લૉર્ડ એલનખરો. ૧૮૪૨-૧૮૪૪—એના વખતમાં મુખ્ય બનાવ. (૧) વેર વાળનાર લશ્કર. (૨) સિંધ વિગ્રહ. (૩) સિંધીઆ વિગ્રહ.

૧. વેરવાળનાર લશ્કર—આફગાનિસ્તાનમાં બે નાની લશ્કરી દુકડીઓ એક કંદહારમાં જનરલ નોટની સરદારી નીચે તથા બીજી જલાલાબાદમાં જનરલ સેલ્લી પાસે હતી. તેમને મદદ કરવા હિંદમાંથી જનરલ પોલોકની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. તેણે જલાલાબાદમાંથી સેલ્લને છુટો કરી અફખરખાનને હરાવ્યો. ત્યાર પછી પોલોકે કાણુલ લીધું અને ત્યાંના કિલ્લાનો નાશ કરી કલકતે પાછો આવ્યો તથા દોસ્તમહમદને છુટો કરી કાણુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. વળી ગીજનીમાં ફેટલાંક મુખડનાં કમાડ અંગ્રેજોના જોવામાં આવ્યાં. મહમુદ ગીજની સોમનથના દરવાજાનાં જે કમાડ લઈ ગયો હતો તે એજ છે એમ ધરી અંગ્રેજોએ તેને હિંદમાં આણી સોમનાથ મોકલવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે અશક્યનાં ખરેખરાં ન હોવાથી આજે સંખ્યા.

૨. સિંધ વિગ્રહ. ૧૮૪૨-૧૮૪૩—આફઘાનિએ અંગ્રેજ સેનાના કડકે કડકા કરી નાખ્યાની ખબર સાંભળી સિંધના અમીરોએ લડાઈ માટે તૈયારી કરી અને અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ મિ. આર્ટામ ઉપર હુમલો કર્યો. આથી સરચાલ્સ નેપીઅરે ૩૦૦૦ માણસના લશ્કર વડે અમીરોના ૩૦૦૦૦ ખલુચી લડવૈયાને હૈદરાબાદ ને મિયાની અગળ ૧૮૪૩ માં હરાવ્યા અને સિંધ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

૩. સિંધીઆ વિગ્રહ. ૧૮૪૩—ગ્વાલીઅરનો જંગલો સિંધીઆ ૧૮૪૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તે રાજકર્તા તરીકે નખલો નીવડ્યો હતો છતાં અંગ્રેજે તેની વિધવા સ્ત્રી તારાબાઈને દત્તક લેવાની રજા આપી હતી. આથી તેણે આઠ વર્ષના જીયાજીરાવને દત્તક લઈ જંગલોના મામાને કરબારી બનાવ્યો, પણ પાછળથી તેને રજા આપવાથી સર હ્યુ ગોફે ૧૮૪૩ માં મહારાજપુર અને પનિઆર આગળ તેના લશ્કરને હરાવ્યું આથી ગ્વાલીઅર મુકામે શાંતિ થઈ.

તેમાં એલનખરોએ ૭ મરાઠા અમીરોની કૌંસિલ નીમી જીયાજીરાવ મોટો થતા મુધી રાજ્ય વહીવટ કર્યો, અને ૪૦૦૦૦ થી ઘટાડી લશ્કર ૬૦૦૦ રાખ્યું. તથા ગ્વાલીઅરની સહીસલામતી માટે એક અંગ્રેજ લશ્કર અને રાણીને ૩ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

લોર્ડ હાર્ડિંગ. ૧૮૪૪-૧૮૪૮—એના વખતમાં મુખ્ય બનાવ.

(૧) રણુજીતસિંહ તથા (૨) શીખ પહેલો વિગ્રહ છે.

૧. રણુજીતસિંહ—તેના પિતાનું નામ મહાશિંગ હતું. તેનો જન્મ ૧૭૮૦ માં થયો. પછી ૧૭ વર્ષે એપ્રિલે ૧૭૬૭ માં તેને

કાશુલના અમાનચાહે રાજનો ઇંકામ આપ્યો. તે પંજામનો સિંહ કહેવાતો હતો, તેણે પંજામનું રાજ્ય ધણું મજબૂત બનાવ્યું. પોતે વાંચી લખી બાણનો નહિ પણ લોકડી ઉપર આંકા કરી હિસાબ રાખતો. તે ઠીંગણો તથા બળીઆથી તેની એક આંખ મધ હતી, અને તેના આંખા ચહેરા ઉપર આઠાં પડ્યાં હતાં. એણે કાશુલના શાહમુખને અમય આપી કોહીનુર પડારી લીધો હતો, જે હાલ મદારાજ પાંચમા જ્યોર્જના તાજમાં શોભે છે. તે અંગ્રેજનો દ્રઢ મિત્ર હતો. વળી ડાહ્યો ને બકાદુર હોવાથી બધા સરદારો તેના અંકુશમાં રહેતા હતા. લોકોની તેના ઉપર પ્રીતિ સારી હતી. તેની પાસે જમજ સરકર તથા ઘણી તોપો હતી, તે વડે તેણે કાશ્મિરનો મુતક જીત્યો હતો. વળી ૧૮૦૯ માં મિન્ટો સાથે અને ૧૮૪૯ માં એકરોડ સાથે સલાહ કરી હતી. તે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યો. તે વખતે એની પાંચ રાણીઓ શમ સાથે બળી મરી.

પછી તેના પાટની કુંવરને ગદી મળી પણ તેને પદમ્પટ કર્યો. પછી તેને ત્રણ વરસમાં ઉપરા ઉપરી કાવતરાં ચાલી ધણા રાજકુંવરો માર્યા ગયા. આખરે તેજસિંગ નામના એક સરદારના હાથમાં બંધી સત્તા આવી.

૨. શીખ પહેલો સિમહ. ૧૮૪૪-૧૮૪૬—શીખ લડવાના બળ વધી પડવાથી તેઓ દિલ્હી છૂટવાને ટમટમી રહ્યા હતા માટે લડાઈ થઈ. તેમાં ગોંડ તથા હાર્ડિંગે ૧૮૪૫ માં મુઝફ્ફર ને શિરોજપુર (શિરોજ સહેર) આગળ તથા ૧૮૪૬ માં સિમ્પે બલીવાળ આગળ અને ગોંડે સેઆબન આગળ શીખ તરફને હરાવ્યું, તેથી ૧૮૪૬ માં લાહોર આગળ ચલાહ થઈ.

આ સલાહથી શીખ લશ્કરમાં ધડોડો કરી ૨૦૦૦૦ માણસો
શીખ્યાં. તથા અંગ્રેજોએ સતલજ અને રાવીના પ્રદેશ લઈ
સુલામસિંગને તે મુલકનો રાજ્ય બનાવ્યો અને તેની પાસેથી શીખ
વિગ્રહનું ખર્ચ લીધું. વળી રણજીતસિંગના દુશ્મીપસિંહ નામના
બાળ કુંવરને પંજાબનો રાજા બનાવી તેની માને રાજ્ય વહીવટ
સોંપ્યો.

લોર્ડ હલ્લહાઉસી. ૧૮૪૮-૧૮૫૬—તે ગવર્નર જનરલોમાં
એક મણાય છે. આ દેશમાં બ્રિટિશ રાજ્યની ઈમારત ચણનાર
મહેલો કબાઈવ પછી લોર્ડલેન્ડેસ્ટ્રી, લોર્ડહેસ્ટિંગ્સ અને એ ચોથો
મહાન પુરુષ હતો. એણે બ્રિટિશ હિંદમાં ઘણો વધારો કર્યો. તેની
વખતમાં મુખ્ય પાંચ બનાવો બન્યા છે. (૧) શીખ ખીજે વિગ્રહ.
(૨) ખીજે ઘડી વિગ્રહ. (૩) દેશી રાજ્યો ખાલસા કર્યો. (૪)
સુધારા. (૫) કંપનીના પટામાં ફેરફાર.

૧. શીખ ખીજે વિગ્રહ. ૧૮૪૮-૧૮૪૯—મુલતાનના સુબા
લાલામૂગરાજે બે અંગ્રેજ સરદારોને મારી નખ્યા અને શીખ લશ્કર
બેઠું કરી ચેરસિંગ તથા મૂગરાજે ૧૮૪૮ માં અંગ્રેજ સરદાર ગોદ
ઉપર હુમલો કર્યો. રામનગર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોને
મુશ્કેલીથી વિજય મળ્યો તથા ૧૮૪૯ માં ચીલીયનવાલા આગળ
અંગ્રેજો જીત્યા તો ખરા, પણ તેમનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં અને
અંગ્રેજોને બારે ચિંતા થઈ તથા તેમની ૪ તોપો અને કેટલાક વાવટા
શીખોના હાથમાં ગયા. એવામાં ગોદે ફરીથી તેજ સાલમાં સુજરાત
આગળ શીખ લોકોને હરાવ્યા, અને ૧૮૪૯ માં પંજાબ પ્રાંત

ખાલસા કર્યો તથા દુલીપચિંગને વર્ષાસન બાંધી આપી દેવ્યાંક મોકલ્યો.

પાછળથી જ્ઞેન સોરન્સ પંજાબમાં ચીફ કમિશનરના હોદ્દા ઉપર આવ્યો. તેણે શીખ લોકોને આંગ્રેજ લશ્કરમાં દાખલ કર્યા, તેમની જમીનની માપણી કરી વિષોટી અર્ધી કરી નાખી, બધા કર કાઢી નાખી હુટારાનો નાશ કર્યો તથા રસ્તા, નહેરો, નિશાળો વગેરે સ્થાપી શીખ લોકોને સુખી કર્યા. હાલમાં શીખ તથા મુરખા પલટણો હિંદના દેશી લશ્કરમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

૨. બ્રહ્મી બીજો વિગ્રહ. ૧૮૫૨—બ્રહ્મ દેશના રાજાએ માંદુખના કરાર તોડી આંગ્રેજ કમાનોને કંદ કર્યા. જ્યારે એક અમલદારે આતુ' કરણુ પૂજ્યુ' ત્યારે તેને મારી નાખ્યો, મારે આંગ્રેજોએ ૧૮૫૨ માં રંચન જીતી લીધું. તથા પેચુ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

સાર પછી દલહઉસીએ ૧૮૫૩ માં આગ્રહાન ને તિનાસરીમ સાથે પેચુ પ્રાંત ઉમેરી બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ બનાવ્યો. તેમાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય થઈ બધે સલાહશાંતિ પ્રસરી છે અને વચ્ચી ૨૦ લક્ષી વધી છે.

૩. ખાલસા રાજ્યો (મેળવેલો મુલક)—

સતારા	૧૮૪૬ ...	અહીંના રાજા ૧૮૪૮માં અપુત્ર મરવાથી.
પંજાબ	૧૮૪૬ ...	શીખ બીજા વિગ્રહને અંતે.
દંચુન	૧૮૫૨ ...	બ્રહ્મી બીજા વિગ્રહમાં.
ઝાંસી	૧૮૫૩ ...	અહીંના રાજા અપુત્ર મરવાથી.
નાગપુર	૧૮૫૩ ...	અહીંના રાજા અપુત્ર મરવાથી ખાલસા કરી મધ્યપ્રાંતો નામ આપ્યું અને ચીફ કમિશનર નીમ્યા.

વરાડ ... ૧૮૫૩ ... સહાયકારી લશ્કરના અર્થ બદલ.

અયોધ્યા... ૧૮૫૬ ... અધિરતે લીધે ૧૨ લાખ પેન્શન આપી.

૪. સુધારા—(૧) એણે તાર, ટપાલ ને રેલ્વે પહેલવહેલી દાખલ કરી વેપારમાં વૃદ્ધિ કરી. (૨) નહેરો ખોદવા તથા રસ્તા ને પૂરૂં બાંધવા ઈજનેર ખાતું કાઢ્યું. (૩) દેશી બાપાઓ શીખવવા કેળવણી ખાતું ઉભું કરી શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. (૪) સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા હિંદી પ્રજા માટે ખુલ્લી મૂકી. આવાં સુધારાનાં કામોથી તેના વખતમાં દેશ પહેલાં કરતાં વધારે દ્રવ્યવાન અને સુખી થયો માટે તે સૌથી સારો ગવર્નર જનરલ કહેવાયો.

૫. કંપનીના પટો અને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર—૧૮૫૭ માં કંપનીના પટાની મુદત પૂરી થવાથી નવો પટો કરી આપ્યો તથા હિંદની સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા કંપનીના હાથમાંથી લઈ જમકેર રીતે સેવાની ઠરાવી અને હિંદના ઉમેદવારોને બેસવાની છૂટ આપી. તથા બંગાળામાં કામ વધી પડવાથી ત્યાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમનોઠ કરી અને ગવર્નર જનરલને હિંદપર અમલ કરવા છૂટો રાખ્યો. તેજ વખતથી ગવર્નર જનરલ આઠ માસ સિમલામાં રહેઠે.

૧૬. લોર્ડ કેનિંગ. ૧૮૫૧-૧૮૬૨—તે ૧૮૫૮ સુધી ગવર્નર જનરલ અને ત્યાર પછી વાઇસરોય કહેવાયો. તેના વખતના મુખ્ય બનાવો. (૧) બળવો. (૨) બળવા પછીનું હિંદ. (૩) દહેરો. (૪) સુધારા.

૧. બળવો—ખાસીના વિજય પછી ૧૦૦ વર્ષે એટલે ૧૮૫૬ માં બળવો થયો. તે વખતે રાજ્યની સ્થિતતા, નીતિ અને

ઉદ્ધાપણુ ખરી કસોટીએ ચઢ્યાં. તેમાં હોદ્દકર અને સિધીઆ બંને
જયા શીખ અને સુરખા લશ્કર અંગ્રેજોને તિમકહલાલ રહ્યાં. અને
અડાદુરીથી તેમના પક્ષમાં લડ્યાં.

ખગવાનાં કારણ—(૧) દલહાડિસીએ ઘણાં દેશી રાજ્યો ખાલસા
કયાં. (૨) દત્તપુત્ર સેવાના હક લાઇ લીધા. (૩) તાર, રેલ્વે, નિશાળો,
દવાખાનાં વગેરે નીકળવાથી અબણુ લોકો એવું સમજવા લાગ્યા કે
આપણને ખ્રિસ્ત કરી વિત્તાયન લાઇ જશે. (૪) દેશી સિપાઇઓને
તેની અંદુકા આપવામાં આવી. તેની ટોટીઓ દાંત વડે કરડી અંદુકમાં
સૂકવાની હતી. તેને ગાય અને ડુકકરની ચરખી લગાડી છે માટે
ધર્મ બ્રહ્મ થવાશે એવી લોકોએ ગપ ચલાવી, તેથી સિપાઇઓએ તે
લીધી નાહ અને અમલદારોના હુકમ માન્યા નહિ. (૫) દેશી સિપા-
ઇઓએ સરકાર મેં કલે ત્યાં બધ નોકરી કરવી. (૬) તેમનું કેટલુંક
ભાનું અંધ ક્યું હતું. (૭) (૮) દિલ્હીના પાંદથાહના કુંવરોની
ઉત્કેરણી. (૯) કાશ્મીમાં રાખે તથા સમજાવી શકે એવા શુદ્ધિમાન
અમલદારોની ખોટ. (૧૦) અયોધ્યાના તાલુકદારોની ઉત્કેરણી. (૧૦)
ખાજુરાવના પુત્ર નાનાચાહેબનું વર્ષાસન અંધ થવાથી તેણે કરેલી
ઉત્કેરણી. (૧૧) કેટલાક જોષી લોકો મહ ગણિત ઉપરથી કહેવા લાગ્યા
કે અંગ્રેજોને રાજ્ય કરતાં ૧૦૦ વર્ષ ચલ ગયા છે, માટે રાજ્ય જશે.

ખગવાનાં મુખ્ય સ્થળો.

ખડુરામપુર—અહીંની દેશી પલટણે ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૭
ના રોજ ખગવાની સરખાત કરી અંગ્રેજોના ખગલા સળગાવી
સૂક્યા અને ખરાકપુરની ડાવણીમાં આ લંદેશો કહાળ્યો.

ખરાકપુર—આ પલટણને ટોડીઆ આપવા માંડી. તે તેણે
જીવાની ના પાડી, માટે ચરકારે તેમને રજા આપી. તેમણે બધે ફરી
ઉશ્કેરણી કરવા માંડી.

મીરત—ઉપરની ઉશ્કેરણીથી એકદમ મીરતમાં બંક બગ્યું.
તેમણે અંગ્રેજ અમલદારો તથા બેરાં છોકરાંને ઠાર કર્યો, બંમતદારો
સળગવી મૂક્યા તથા કેદખાનાં ઉઘાડી કેદીઓને છોડી મૂક્યા. પછી
તેઓ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા.

દિલ્હી—અહીં બળવાખોરોએ ઠેર ઠેર અંગ્રેજ અમલદારો
તથા તેમનાં બેગં છોકરાંને કતલ કર્યો. તેમાં મોગલ પાદશાહ બહાદુર-
શાહે બળી રાબપપદ ધારણ કર્યું. તેણે નિરાધાર ૫૦ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ
અને છોકરાંઓને મારી નાંખાવ્યાં. વળી બળવાખોરોએ તોપો હાથ
કરી દારૂગોળાના ખજાના ઉપર ધસારો કર્યો, પણ ત્યાંના અમલદારો
સમયસૂચકતા વાપરી દારૂઓ સળગાવી મૂક્યો.

૪-૫ માસ પછી નિકલ્સન તથા વિલ્સને અંગ્રેજ, શીખ અને
ગુરખા લશ્કરથી દિલ્હી પર હુલ્લો કર્યો. બારે ખુરેજ ચાલી. ખાઈમાં
સીડીઓ ગોઠવી નિકલ્સન અને તેનું લશ્કર કોટ ઉપર ચઢ્યું. વળી
કાશ્મીરી દરવાજા સુરંગથી તોડ્યો. આખરે નિકલ્સન ગોળીથી
ધવાયો, પણ ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે ૭ દિવસની બખરી રજાકસી પછી
દિલ્હી કમળમાં આવ્યાની વાત સાંળળી તેણે શાંતિથી પ્રાપ્ત-
ત્યાગ કર્યો.

કાનપુર—નાનાસાહેબનું વર્ષાગન બંધ થવાથી તે બળવાખો-
રોએ ઉપરી બંધો હનો. અહીંના અંગ્રેજોએ ૧૬ દિવસ સુધી
ટકર લીધી, પણ પોતાનાં બેરાંછોકરાં મૂરીને નાશી ગયા નહીં.

તેમને નાનાસાહેબે અક્ષાદબાદ સહીસલામત પહોંચાડવાનું વચન આપી
હોડીઆમાં બેસાડયા, પછી વિશ્વાસપાત કરી તેમને ઝાળીથી ઠાર કર્યો
અને મહાવઝો સળગાવી મૂક્યા. વળી ૧૨૫ માણસોને કેદ કરી
કતલ કરાવી અને તેમનાં શબ કુવામાં નાખી દીધાં. આ મોટામાં
મોટી કતલ હતી. એવામાં હેવલોક અને જનરલ નેલે આવી નાના
સાહેબને હરાવ્યો. તે નેપાળના જંગલમાં રખડીને મુઝો એમ
કહેવાય છે.

ગ્વાલીઅર—હોલ્કર અને સિંધીઆ અંગ્રેજને વફાદાર રહ્યા
હતા; પરંતુ તેમનું લશ્કર બળવાખોરો સાથે મળી મધુ હતું. તેમ-
નો આગેવાન નાનાસાહેબનો સેનાપતિ તાત્યોટોપી હતો. તેને જન-
રલ નિહલલોક અને સર લુ રોઝે હરાવી ફાંસી દીધી.

ઝાંસી—અહીંની શરવીર રાણી પણ ગ્વાલીઅરના લશ્કરની
આગેવાન હતી. તે લડાઈમાં પુરૂષને વેષ લડતી મર્યાદ.

લખનૌ (લખનૌર) અહીં હેનરી લૉરેન્સે ૫૦ હજાર બળવા-
ખોરો સામે ધણી મહિનાથી ટકર લીધી હતી. આખરે સર કોલિન
કેમ્પ્બેલ, ઓટ્ટામ અને હેવલોકે આવી તે બળવો સમાપ્ત.

બળવો સમાપનાર— કવિત.

વિલ્સન, ઓટ્ટામ, લૉરેન્સ ને; વળી હડસન, હેવ લોક.

સેનાધિપતિ કેમ્પ્બેલ, નેલ; નિહલસન, રોઝ, નિહલલોક.

રાજ્ય પહિવટમાં ફેરફાર. ૧૮૧૮—બંગાળી લશ્કરના બળ-
વા પછી ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટે કંપની પાસેથી સમ્પત્તિઓ પર સર્વ મહા-
નુબી વિક્ટોરીઆને સોંપ્યા. (૨) હિંદનો ગવર્નર જનરલ હવેથી

વાપસરોય કહેવાયો. (૩) વાપસરોયના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવા ઈંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળમાંથી એકને હિંદ ખાતાનો સેક્રેટરી નીમ્યો. (૪) સેક્રેટરીને મદદ કરવા ૧૫ સભાસદ ઠરાવ્યા, જેમાંના આઠ હિંદમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી હોવા જોઈએ. આ ઠરાવથી કેનિંગ પહેલો વાપસરોય થયો.

ઇંગ્લાંડનાં મહારાણીના અમલ નીચે હિંદ (બળવા પછી-નું હિંદ)—મહારાણીએ રાજ્ય હાથમાં લઈ બળવાખોરોને મારી આપી.

(૧) દત્તક પુત્ર લેવાના હક આપી દેશી રાજ્યો નિર્ભય કર્યાં! મહેસુર તેના હિંદુ રાજાને પાછું સોંપ્યું, તથા ગ્વાલિયરનો કિલ્લો સિંધીઆને સ્વાધીન કર્યો.

(૨) લૉર્ડ રિપનના વખતમાં સુધારાઈ ખાતાનો હક આપ્યો.

(૩) હિંદમાં વેપાર રોજગાર વધારવા, ખેતીવાડી આબાદ કરવા, તથા દુકાળનાં સંકટ ટાળવા અંગ્રેજ સરકારે ધણી મહેનત કરી છે. નહેરો, રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતામાં સુધારો કર્યો તથા નિરાળો અને નવાં નવાં દવાખાનાં બિરાડ્યાં. આ ઉપરાંત જળાશયો ને ગટરો બંધાવ્યાં તથા રસ્તાઓ સુધારી ધણી બગીચાઓ બંધાવ્યા અને શહેરની સ્ખાકારી વધારી આપી. વળી મોટી મોટી પાઠશાળાઓ સ્થાપી દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા આપવા માંડ્યા તથા વર્તમાન પત્રોની છુટ આપી લોકોને જાણીતા કર્યા.

૩. હંદેરો—મહારાણીએ ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧ લી તારીખે બધે જાહેર કર્યું કે હિંદુનું રાજ્ય કંપની પાસેથી ખોલાવે દસ્તક

લીધું છે. (૨) હિંદવાસી કે અંગ્રેજ, હિંદુ કે મુસલમાન એ બધાને સરખા મણુવામાં આવશે. (૩) શાંતિ કે ધર્મની બાબતમાં સરકાર હાથ ધાલશે નહિ. (૪) કાળા ગોરાનો તફાવત નહિ રાખતાં બધાને સરખા મણુવામાં આવશે. (૫) એક સરખા કાયદાથી બધાનો ન્યાય થશે. (૬) દત્તક પુત્ર લેવાની છુટ છે. ભારત વાસીઓ આ લેખને માંઆચાર્ય ગણે છે.

૩. સુધારા—લૉર્ડ દલહૌસીનું કામ જારી રાખી તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે સડકો, રેલવે તથા નહેરો બધાની અને તાર, નિશાળો તથા દવાખાનાં માલ્યાં.

વશેષ હકીકત—બજારમાં ૪૦ કરોડ ખર્ચ થવાથી તેની ખોટ પુરી પાડવા પ્રજા ઉપર ઇન્કમટેક્સ નાખ્યો તથા કાગળની નેટો ચલાવી. વળી દેશનિકાલ કેદીને આદામાન બેંકમાં મોકલવા માંડ્યા અને નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો.

લૉર્ડ એલ્બન. ૧૮૬૨-૧૮૬૩—તેના વખતમાં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર દોસ્તમહમદ મરણ પામવાથી અફઘનખાનને કંઠ કરી સેરઅધ્ધી ગાદીએ બેઠો. વળી ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઇ થવાથી ત્યાંનું ૩ વિધાયત જનું અટક્યું, માટે હિંદુસ્તાનના રૂનો બાવ એકલ્લમ આઠ ગણા ચઢી ગયો.

સર જૉન લૉરેન્સ. (લૉર્ડ લૉરેન્સ) ૧૮૬૪-૧૮૬૬—એણે બજાર વખતે પંચત્રમાં સારી રીતે કામ કર્યું હતું. તેના બનાવ. (૧) જુતાન વિગ્રહ. (૨) દુકાળ. (૩) વશેષ હકીકત.

૧. જુતાન વિગ્રહ—જુતાનના રાજએ દોઆબ પરગણાના દોકાને પકડી ગુલામ બનાવ્યા માટે તેને ૧૮૬૪ માં છાલ્યો.

૨. દુકાળ—એના વખતમાં ૧૮૬૬ માં ઓઢીઆમાં અને ૧૮૬૮ માં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દુકાળ પડવાથી સરકારે ઘણી મહેનત કરી.

વિશેષ હુકીકત—અફઝલખાનને તેના છોકરા અબદુલ રહેમાને બંદીખાનેથી કાઢી ગાદીએ બેસાડ્યો. આથી શેરઅલી નારી ગયો, પણ અફઝલખાનના મરણ પછી ફરી આવીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

લૉર્ડ મેયો—ઈ. સ. ૧૮૬૯-૧૮૭૨—એના વખતમાં મુખ્ય ખતાવ સુધારા અને તેનું ખુન છે.

સુધારા—(૧) ખેતીવાડી ખાતું કાઢ્યું—આ ખાતાના અમલદારો ખીજ દેશના પાક, ખી, હળ, ફળ ઓડ અને ખાતર વગેરેની માહિતી મેળવી હિંદના ખેડૂતોને સારો પાક ઉત્પન્ન કરવાનો રસ્તો બતાવે છે.

૨. તેણે રસ્તા, રેલવે અને નહેરોનો વધારો કર્યો.

મરણ—તે એક દિવસ આંદામાન બેટમાં કેદીઓની મુલાકાતે ગયો હતો ત્યારે શેરઅલી નામે મુસલમાન કેદીએ તેને ૧૮૭૨ માં મારી નાખ્યો.

લૉર્ડ નર્થબ્રુક. ૧૮૭૨-૧૮૭૬—એના વખતમાં ત્રણ ખતાવ બન્યા છે. (૧) દુકાળ. (૨) ગાયકવાડ ઉપર તહેામત. (૩) પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની પધરામણી.

૧. દુકાળ—૧૮૭૨ માં બંગાળમાં સખત દુકાળ પડ્યો, પરંતુ ગરીબ લોકોને કામે લગાડી દુકાળનું દુખ જણાવા દીધું નહિ.

૨. ગાયકવાડ ઉપર તહોમત—મહારાજ ગાયકવાડ ઉપર
બહોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેર સાહેબને ઝેર દેવાનું તહોમત આપ્યું.
તેની તપાસ માટે ત્રણ યુરોપીયન અને ત્રણ * દેશી અધિકારીઓનું
કમિશન નીમ્યું. તેમાં દેશીઓએ તહોમત ના સ્થાપિત ગણ્યું છતાં યુરો-
પીયોએ સાબીત ગણી મહારાજને પદ્મશ્રી કરી મદ્રાસમાં ફેદ કર્યા.
તથા તેની વિધવા સ્ત્રી જમનાબાઈ પાસે હાલના શિયાળાને દત્તક
લેવરાવી માદી સોંપી.

૩. આ વખતે મહારાણીના મોટા કુંવર પ્રિન્સ આર્ચવેલ્ડસ
(સાતમા એડવર્ડ) ૧૮૭૫ માં હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે પધાર્યા, તેથી
હિંદમાં બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

(હિંદમાં એમ્પ્રેસ વિક્ટોરીઆનો અમલ.

લૉર્ડ લીટન. ૧૮૭૬-૧૮૮૦-એના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા છે. (૧) દિલ્હીનો દરબાર. (૨) દક્ષિણ હિંદમાં દુકાળ. (૩) અફઘાન
ખીજો વિગ્રહ.

૧. દિલ્હીનો દરબાર—આ વાઇસરોયે ૧૮૭૭ માં દિલ્હીમાં
દરબાર બરી મહારાણી વિક્ટોરીઆને હિંદના એમ્પ્રેસ (કૈસરેહિંદ કે
શહેનશાહ) બનડેર કર્યાં. આ પ્રસંગે સત્રંગા રાજાણાઓ હાજર
થયા હતા.

૨. દુકાળ—દક્ષિણ હિંદમાં ૧૮૭૭ માં બારે દુકાળ પડ્યો.
બે વરસ લાગલામટ વરસ વરસાદ નહિ આવવાથી ૫૦ લાખ માણસ

---

* દેશી એમ્પ્રેસ—મહારાજ જયજીરાવ સિંઘીઆ, જેપુરના
મહારાજ રામચંદ્ર અને રાજ સર દિનકરરાવ હતા.

મરી મયાં. આ વખતે ગરીબ લોકોને અનાજ આપવા સરકારે ૧૦-૧૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરી લાખો જીવ બચાવ્યા. આ ખર્ચની ખાટ પૂરી પાડવા લાઇસેન્સ ટેક્સ એટલે ધધા રાજ્યમાર ઉપર વેરો નાખ્યો.

૩. અધવાન બીજો વિઘટન. ૧૮૭૯-૧૮૮૧—શેરઅલી રશિઆ સાથે મહમ્મદ સલાહ કરતો હોય એવું જણાયાથી લીટને એક અંગ્રેજી અમલદાર મોકલ્યો. તેનો અગિકાર નહિ કરતાં તેણે રશિયન અમલદારને માન અપ્યું, આથી લડાઇ થઇ. તેમાં શેરઅલી નાશી ગયો અને તેના દીકરા યાકુબખાનને અમીર બનાવ્યો.

આ નવા અમીરે અંગ્રેજ સાથે મંદમક મુકામે સલાહ કરી, પણ પાછળથી સર એલ. કાવગ્નારી નામના રેસિડેન્ટ અને તેના રક્ષકને હુલડ કરી મારી નાખ્યા; માટે અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ પર ચઢાઇ કરી કાબુલ ને કંદહાર કબજે કર્યાં. વળી યાકુબખાન શરણે આવ્યો. તેને કદ કરી હિંદમાં પેન્શન આપી રાખ્યો.

લૉર્ડ રિચન. ઈ. સ. ૧૮૮૦-૧૮૮૪—એના વખતમાં સુધારા અને અધવાન વિઘટનો અંત જાણવા લાયક છે.

અધવાન વિઘટનો અંત—યાકુબખાનના નાનાભાઈ અયુબખાને રાજ્ય લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જનરલ રાયટસે કંદહાર જઈ મેવંદ આગળ તેને હરાવ્યો અને હકદાર વારસ અબ્દુલ રહેમાનને અફઘાનિસ્તાનનો અમીર બનાવ્યો. તે ૧૯૦૨ માં મરણ પામવાથી તેનો છોકરો હુમિય-ઉલ્લાહ હાલ રાજ્ય કરે છે.

સુધારા—(૧) મ્યુનિસિપાલિટિ એટલે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (શિકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) ની સ્થાપના કરી,

(૨) હિંદમાં આવતા માલ ઉપરની જરૂરત બંધ કરી.

(૩) ખાનગી નિશાળોને મદદ કરવાનો ધારો કર્યો, આથી નિશાળોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો.

(૪) મીઠાના કરમાં ઘટાડો કર્યો.

(૫) જાપખાનાની બંધીનો ધારો રદ કરી વર્તમાન પગેને છુટ આપી.

(૬) દેશીઓના ઈન્સાફ જ્યુરીની મારફતે કરવાની પરવાનગી આપી.

(૭) મુખ્ય સરકારનું મહુડાં બીજા ગરીબ લોકોના સુખને માટે નાપાસ કર્યું.

વિશેષ હુકીકત-તેની રાજનીતિ ખટપટમાં માથું ન મારતાં દેશીઓની સ્થિતિ સુધારી, વફાદારી મેળવી, અંગ્રેજી રાજ્ય મજબૂત કરવાની હતી. એણે ન્હૈસુરનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું તથા એના વખતમાં 'નેશનલ કોંગ્રેસ' સ્થપાઈ.

લૉર્ડ ડર્રીન. ઇ. સ. ૧૮૮૪-૧૮૮૮—એના વખતમાં ત્રીજો બ્રહ્મવિગ્રહ શરૂ થયો.

૧. ત્રીજો બ્રહ્મ વિગ્રહ. ૧૮૮૫—બ્રહ્મદેશનો રાજા ધીરો પોતાના મુલકમાં જીલમ કરતો હતો, માટે લડાઈ થઈ. તેમાં બ્રહ્મ રાજા હારી શરણે આવ્યો. તેને વર્ષાસન આપી હિંદમાં રાખ્યો અને ઉપરથી બ્રહ્મદેશ ૧૮૮૬ માં ખાલસા કર્યો. એટલે બ્રિટિશ રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું.

૨. લેડી ડર્રીન ફંડ—આ વાઇસરોયના પત્ની લેડી ડર્રીનની મદદથી હિંદુ ઓળોની સુખાકારી માટે ઈલાકથી સ્ત્રી શિક્ષકો

બોલાવી તથા ધણા પૈસા એકઠા કરી એક ૫૦ ડબ્બું કપડું તેને લેડી રાહીન ફંડ કહે છે.

વિશેષ હુકીકત—રાવળપીડીમાં દરબાર બરી કાબુલના અમીર અમદુલ હદીમાતને દર વર્ષે ૧૨ લાખ રૂપિયાનું સાલીઆણું બાંધી આપેલું તથા મહારાણીને રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થવાથી ૧૮૮૭ માં જીયુઓલી મહોત્સવ ગામોગામ કર્યો.

લૉર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૮૮૮-૧૮૯૩—તેણે મણિપુરના રાજ્યમાં આઘાતી ગરબડ તથા લુટફાટ બંધ કરી તે મુશ્કેલ જીતી લીધી. તેના વખતમાં ૧૮૯૧ માં વસ્તીપત્રક કરવામાં આવ્યું તથા હિંદવાસી દાતાભાઈ નવરોજજી ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટમાં મેમ્બર નિમાયા. વળી વાયવ્ય કાશ્મીરની પહાડી જતો લૂટ ચલાવી રૈયતને હેરાન કરતી હતી, માટે તેમને નરમ પાડી તથા રાહુવટ ખીસ પાસ કરી. સંસાર માંડવામાં સ્ત્રીની ઉંમર ૧૨ વર્ષની હરાવી.

લૉર્ડ એલજીન. ૧૮૯૪-૧૮૯૯—એના વખતમાં દુકાળ, શિતળા અને પ્લેગ વગેરે કુદરતી આફતો પડી. આથી ધણું માણસ મરી જતાં, માટે સરકારે ખળીઆ ટંકાવવાનું તથા તાવ માટે ક્વિનાઈન આપવાનું શરૂ કર્યું. વળી સ્વચ્છ પાણી પુરું પાડી લોકોની તંદુરસ્તી સુધારવા ધણા પૈસા ખર્ચ્યા.

મહારાણીને રાજ્ય કરતાં ૬૦ વર્ષ થવાથી ૧૮૯૭ માં હાંચમંડ જીયુઓલી નો મહોત્સવ કર્યો.

લૉર્ડ કર્ઝન. ૧૮૯૯-૧૯૦૫—તેના બનાવ. (૧) દુકાળ તથા પ્લેગ. (૨) દરબાર. (૩) ટીબેટનો મામલો. [૪] અંગાણના ભાગ. [૫] દાસવાણની લડાઈ. [૬] વિશેષ હુકીકત.

૧. દુકાળ તથા પ્લેગ—એના વખતમાં હિંદમાં ૧૯૦૦ માં ભારે દુકાળ (છપ્પનીઓ) પડ્યો, તેથી ઘણાં માણસ મરવા લાગ્યાં. આ વખતે સરકારે બાધકામ ઉઘાડી લોકોને કામે લગાડ્યા. વળી પ્લેગથી પણ ઘણાં માણસ મરવા લાગ્યાં, માટે તેના દરદીઓને દવા આપવા તથા પ્લેગને નાબુદ કરવા ઘણા દાકતરો અને તેના સારનાર કરવા આયાઓ ઈંગ્લાંડથી ખોલાવામાં આવી.

૨. દિલ્હી દરબાર—આ વખતે ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૩ મી તારીખે મહારાણી વિક્ટોરીઆનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાતમા એડવર્ડ હિંદના શહેનશાહ થયા. તેમનો ૯મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યાભિષેક થયો. તેમજ ૧૯૦૩ ના ૧લી જાન્યુઆરીએ દિલ્હીમાં દરબાર બરી રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું. આ ખુશાલી વખતે મીઠાના કરનો ઘટાડો કર્યો તથા પાંચસો રૂપીઆની આવક ઉપર જે કર લેવાતો હતો તે બદલી ૧૦૦૦ રૂ. ની આવક ઉપર રાખ્યો.

૩. ટીબેટનો મામલો—ટીબેટના લોકોએ જુના દરાર ન થા-જતાં અંગ્રેજ રૈયતને પીડવા તથા વેપારને તુકસાન કરવા માંડ્યું. તેના બંદોબસ્ત માટે મીથન મોકલ્યું છતાં એ લોકો સામે થયા. આથી લડાઈ કરી તેમને વશ કર્યા.

૪. બંગાળના ભાગલા—આ વાઈસરોયે બંગાળી પ્રજા મતથી વિરુદ્ધ થઈ બંગાળમાંથી પૂર્વ બંગાળ અને આસામનો નવો પ્રાંત જુદો પાડ્યો, તેથી બંગાળી પ્રજાની લાગણી ઘણી દુઃખા-ઈ. આ ભાગ જ્યારે શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ હિંદમાં ૧૪માર્ચ ત્યારે દરબારને ખુશાલીમાં રદ કર્યા.

૫. ટ્રાંસવાલની લડાઈ—ત્યાંના બેર લોકોએ સ્વતંત્ર થવા બ્રિટિશ સામે ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૨ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ તેમાં તેઓ હાર્યા અને તેમના કોંગ્રેસ નામના બહાદુર સરદારને રોબર્ટ્સે પકડી સેન્ટરલેન્ડનામાં કેદ કર્યો.

૬. વિશેષ હુકીકત—૧૯૦૧ માં વસ્તીની ગણતરી કરવામાં આવી. કાજીવનેઃ અમીર અબ્દુલ રહેમાન ૧૯૦૨ માં મરણ પામવાથી તેનો પુત્ર હુબિબ-ઉલ્લાખાન ગાદીએ બેઠો. વાઇસરોયની પાંચ વર્ષની મુદતને બદલે આ વાઇસરોયને ૨ વર્ષ વધારી આપ્યાં, કારણ કે કેટલાક રાજ્ય કામ અધુરાં હતાં.

લૅન્ડ મિન્ટો. ૧૯૦૫-૧૯૧૦—એમના વખતમાં શહેનશાહના પાટવી હંવર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ હિંદમાં મુસાફરીએ પધાર્યા અને ચાર માસ સુધી ફરી ઘણું માન પામ્યા; તથા કાજીસના અમીર હુબિબ-ઉલ્લાખાન પણ હિંદની મુસાફરીએ આવ્યા તે પણ ઘણું માન પામ્યા.

સાતમા એડવર્ડ—જર્મનીના શહેનશાહ તેમના ભાણેજ અને રશિયાનાં રાણી તેમનાં ભાણેજ થાય. એમણે ૯ વરસની કારકર્દિમાં ઘણી ખ્યાતિ મેળવી. તેઓ શાણા, જોરાવાર, દયાળુ અને પરોપકારી હતા. તેમને સઘળી પ્રજા બહુ ચહાતી હતી. યુરોપમાં શાન્તિ બળવવા તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી તેમને ‘સલાહકારી ફેલાખનાર એડવર્ડ’ કહે છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૦૧ માં થયો. તે વખતે તેમની દફન ક્રિયામાં યુરોપના સાત રાજ્યો હાજરી આપી પોતાની લાગણી દર્શાવી હતી. તેમની પાછળ તેમના પુત્ર જ્યોર્જ પાંચમાના નામથી ગાદીએ બેઠા તેમનું રાજ્ય અચળ રહ્યું.

લૅાડ હાડિજ—એ તા. ૧૮ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૦ ના રોજ મુંબઈને કિનારે ઉતર્યા. પહેલાં આવી ગએલા હાડિજ તેમના દાદા થાય. એના વખતમાં ૧૯૧૨ માં સુજરાતમાં દુકાળ પડ્યો.

પાંચમા જર્વેજ—તે મહારાજ ૧૯૦૫ માં મહારાણી એવી સાથે આપણા દેશમાં પધાર્યા હતા. તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી ૧૯૧૧ ની ૨૨ મી જુને લાંડનમાં વેસ્ટ મિન્સ્ટર ઓફિસમાં તેમને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી.

દિલ્હી દરબાર—દિલ્હીમાં ૧૯૧૧ ની ૧૨ મી ડિસેમ્બરે બારે દબદબાથી દરબાર ભરવામાં આવ્યો. તેમાં ધણા રાજાઓએ ભાગ લીધો હતો. આ પ્રસંગે જાહેરનામું વાંચી સંભળાવી શહેનશાહે પોતાના પિતાના પગલે ચાલવાનું વચન આપ્યું હતું. તથા બંગાળના ભાગ રદ કરી કેળવણી ખાતામાં રૂ. ૫૦ લાખની ગ્રાંટ આપી અને રાજધાની કલકત્તા ફેરવી દિલ્હી રાખવાનું ઠરાવ્યું. આજ મુની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરફથી થતી હતી; પરંતુ આ પ્રસંગે પહેલવહેલા આ જર્વેજ મહારાજ હિંદના તખ્ત ઉપર બિરાજવા પધાર્યા હતા, આથી હિંદની રૈયતને શહેનશાહના દર્શનને અસહ્ય લાભ મળ્યો.

પહેલાનો સમય અને હાલનો સમય—પહેલાં મુસલમાનોના વખતમાં હંડા પ્રદેશમાંથી જે ચોદાઓ આવતા તે હિંદમાં ઝાઝા વખત રહેવાથી તેમનું બળ ધરી જતું હતું. હવે અંગ્રેજ ચોદાઓનું બળ તે પ્રમાણે ધરી જવાનો સંભવ નથી, કારણ કે તે થોડો વખત

રહી પાછા ઈંગ્લાંડ જાય છે અને ત્યાંથી નવા યોદ્ધાઓ આવે છે; આથી દેશનું સર્વ રક્ષણ થાય છે તથા લાંબા વખત સુધી બધે સ્વાધિકારિ રહેશે.

પહેલાં હિંદમાં ઘણી કામો અને પ્રજાઓ હતી. તે દરેકને રાજા હોતો હતો અને એક બીજા સાથે લડી મરતા હતા. હવે તે બધું બંધ પડી એક બીજાના મિત્ર બન્યા છે. હાલમાં શરવીર શરખા, જનુની શીખ, જખરા પહાણ, છાતીયળા મરાઠા અને હિંદુ તથા મુસલમાન બધા અંગ્રેજ યોદ્ધાઓની સાથે પોતાના દેશને માટે જોગ-યા છે અને ઇતિહાસમાં હિંદ પહેલીજ વખત એક જ બન્યું છે.

૧૭. પરચુરણ હકીકત.

હિંદના રાજ્યકર્તાઓની વંશાવળી.

મુલામ વંશ. ૧૨૦૬-૧૨૯૦—૮૪ વર્ષ.

નામ.	સાત.	નામ.	સાત.
કુતબુદ્દીન.	૧૨૦૬-૧૨૧૦	મવજુદ્દીન.	૧૨૩૯-૧૨૪૧
આરામ.	૧૨૧૦-૧૨૧૧	અન્નાઉદ્દીન.	૧૨૪૧-૧૨૪૬
અસ્તમથ.	૧૨૧૧-૧૨૩૬	નાસરુદ્દીન.	૧૨૪૬-૧૨૬૫
રકતુદ્દીન.	૧૨૩૬-૧૨૩૬	ગ્યાસુદ્દીન.	૧૨૬૫-૧૨૮૭
રજયા બેગમ.	૧૨૩૬-૧૨૩૯	કૈફુબાદ.	૧૨૮૭-૧૨૯૦

ખીતજી વંશ. ૧૨૯૦-૧૩૨૦—૩૦ વર્ષ.

જલ લુદ્દીન	૧૨૯૦-૧૨૯૫	મુબારક.	૧૩૧૬-૧૩૨૦
અન્નાઉદ્દીન.	૧૨૯૫-૧૩૧૫	મુશર્રફ.	૧૩૨૦-૧૩૨૦
ઉમર.	૧૩૧૫-૧૩૧૬		

તથાલખ વંશ. ૧૩૨૦-૧૪૧૪-૯૪ વર્ષ.

ગ્યાસુદીન.	૧૩૨૦-૧૩૨૫	અબ્દુલકર.	૧૩૯૯-૧૩૮૯
મહમદ તથાલખ.	૧૩૨૫-૧૩૫૧	નાસરુદીન.	૧૩૯૦-૧૩૯૪
ફિરોજશાહ.	૧૩૫૧-૧૩૮૮	મહમદ ખીજો.	૧૩૯૪-૧૪૧૨
ગ્યાસુદીન ખીજો.	૧૩૮૮-૧૩૮૯	દોલતખાન.	૧૪૧૨-૧૪૧૪

સૈયદ વંશ. ૧૪૧૪-૧૪૫૦-૩૬ વર્ષ.

ખીજરખાન.	૧૪૧૪-૧૪૨૧	મહમુદ.	૧૪૩૩-૧૪૪૩
મુખારક.	૧૪૨૧-૧૪૩૩	અલાઉદ્દીન.	૧૪૪૩-૧૪૫૦

લોદી વંશ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૮૮ વર્ષ.

અહિલોલખાન.	૧૪૫૦-૧૪૮૮	ઈબ્રાહીમ.	૧૫૧૭-૧૫૨૬
સીકંદર.	૧૪૮૮-૧૫૧૭		

મોગલ વંશ. ૧૫૨૬-૧૮૫૬-૩૩૦ વર્ષ.

ખાખર.	૧૫૨૬-૧૫૩૦	બહાંદરશાહ.	૧૭૧૨-૧૭૧૩
હુમાયુ.	૧૫૩૦-૧૫૫૬	ફરખશીઅર.	૧૭૧૩-૧૭૧૯
અકબર.	૧૫૫૬-૧૬૦૫	મહમદશાહ.	૧૭૧૯-૧૭૪૮
બહાંગીર.	૧૬૦૫-૧૬૨૭	અહમદશાહ.	૧૭૪૮-૧૭૫૪
શાહજહાન.	૧૬૨૭-૧૬૫૮	આલમગીર ખીજો.	૧૭૫૪-૧૭૫૬
ઔરંગઝેબ.	૧૬૫૮-૧૭૦૭	શાહઆલમ.	૧૭૫૬-૧૮૦૬
(આલમગીર. ૧ લો.)		અકબર ખીજો.	૧૮૦૬-૧૮૩૭
બહાદુરશાહ.	૧૭૦૭-૧૭૧૨	મહમદ બહાદુરશાહ.	૧૮૩૭-૧૮૫૭

સુર વંશ. ૧૫૪૦-૧૫૫૫-૧૫ વર્ષ.

શેરશાહ.	૧૫૪૦-૧૫૪૫	ફિરોજશાહ.	૧૫૫૩-૧૫૫૩
સલીમશાહ.	૧૫૪૫-૧૫૫૩	આદિલશાહ.	૧૫૫૩-૧૫૫૫

મરેઠા વંશ. ૧૬૬૪-૧૮૪૮—૧૮૪ વર્ષ.

શિવભ.	૧૬૬૪-૧૬૮૦	રામરાજા.	૧૭૪૮-૧૭૭૭
શંભાભ.	૧૬૮૦-૧૬૮૯	શાહુ ખીન્ને.	૧૭૭૭-૧૮૧૮
રાજગમ	૧૬૮૯-૧૭૦૦	બાલાસાહેબ.	૧૮૧૮-૧૮૩૭
શિવાભ ખીન્ને.	૧૭૦૦-૧૭૦૮	(પ્રતાપસિંહ)	
શાહુ.	૧૭૦૮-૧૭૪૮	આપાસાહેબ.	૧૮૩૭-૧૮૪૮
		(શાહભ.)	

પેશ્વા વંશ. ૧૭૧૪-૧૮૧૮—૧૦૪ વર્ષ.

બાલાભરાવ.	૧૭૧૪-૧૭૨૦	નારણરાવ.	૧૯૭૨-૧૭૭૩
બાભરાવ ૧ લો.	૧૭૨૦-૧૭૪૦	સવાઇ માધવરાવ.	૧૭૭૪-૧૭૯૫
બાલાભાભરાવ.	૧૭૪૦-૧૭૬૧	બાભરાવ ખીન્ને.	૧૭૯૫-૧૮૧૮
માધવરાવ.	૧૭૬૧-૧૭૭૨		

ગવર્નર.

કલાઇવ.	૧૭૫૮-૧૭૬૦	હેરીવેરેસ્ટ.	૧૭૬૭-૧૭૬૯
વાન્સીટાર્ટ.	૧૭૬૦-૧૭૬૪	બનકાર્ટીયર	૧૭૬૯-૧૯૭૨
કલાઇવ ખીજવાર.	૧૭૬૫-૧૭૬૭	વૉર્નહેસ્ટિંગ્સ.	૧૭૭૨-૧૭૭૪

ગવર્નર જનરલો.

વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ.	૧૭૭૪-૧૭૮૫	લૉર્ડ આમ્હસ્ટર્ટ.	૧૮૨૩-૧૮૨૮
લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ.	૧૭૮૬-૧૭૯૩	,, વિલિયમ બે.	૧૮૨૮-૧૮૩૫
શર જૉન શોર.	૧૭૯૩-૧૭૯૮	નિટક.	
માર્કવિસ વેલેસ્લી.	૧૭૯૮-૧૮૦૫	,, આર્થર્લેડ.	૧૮૩૬-૧૮૪૨
લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ.	૧૮૦૫-૧૮૦૫	એલનબરો.	૧૮૪૨-૧૮૪૪

ખીજવાર:		લૉર્ડ હાઉસ:	૧૮૪૪-૧૮૪૮
સરખૈયોર્ ખાલો.	૧૮૦૫-૧૮૦૭	દલહાઉસી.	૧૮૪૮-૧૮૫૬
લૉર્ડ મિન્ટો.	૧૮૦૭-૧૮૧૩	લૉર્ડ કેનિંગ.	૧૮૫૬-૧૮૫૮
„ હેસ્ટિંગ્સ.	૧૮૧૩-૧૮૨૩		

વાઈસરૉય.

લૉર્ડ કેનિંગ.	૧૮૫૮-૧૮૬૨	લૉર્ડ ડફરીન.	૧૮૮૪-૧૮૮૮
„ એલિયન	૧૮૬૨-૧૮૬૩	„ લેન્સડાઉન.	૧૮૮૮-૧૮૯૩
સર બેન લારેન્સ.	૧૮૬૪-૧૮૬૬	„ એલિયન.	૧૮૯૩-૧૮૯૮
લૉર્ડ મેયો.	૧૮૬૯-૧૮૭૨	„ ડર્જન.	૧૮૯૮-૧૯૦૫
„ નૉથબ્રુક	૧૮૭૨-૧૮૭૬	„ મિન્ટો.	૧૯૦૫-૧૯૧૦
„ લીટન.	૧૮૭૬-૧૮૮૦	„ હાઉસ.	૧૯૧૦ થી.
„ રીપન.	૧૮૮૦-૧૮૮૪		

મખ્યાત લડાઈઓ.

સ્થળ.	સાલ.	પરિણામ.
પાણીપત ઇ. સ. પૂ.	૫૦૦૦	પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા.
ઝેલમ ઇ. સ. પૂ.	૩૨૭	સિકંદરે પારસને હરાવ્યા.
સોમનાથ ઇ. સ.	૧૦૨૪	મહમદગીઝનીએ ભીમદેવને હરાવ્યા.
થાણેશ્વર	૧૧૯૧	પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને હરાવ્યા.
પાણીપત (૨)	૧૧૯૩	શાહબુદ્દીને પૃથુરાજને હરાવ્યા.
પાણીપત (૩)	૧૫૨૬	ખાખરે હમીદીને હરાવ્યા.
ફતેહપુર સીક્રી	૧૫૨૭	ખાખરે સુલતાનને હરાવ્યા.

અકસર	૧૫૩૯	દોરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	" "
પાણીપત (૪)	૧૫૫૬	ખહેરામે હુમુને હરાવ્યો.
તાલીકાટ	૧૫૬૫	બ્રાહ્મણી રાજ્યોએ વિજયનગરના ર.ગને હરાવ્યો.
કાશી	૧૬૫૭	દારાએ સુગને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૬૫૭	ઔરંગઝેમે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જૈન	૧૬૫૭	મુરાદ તથા ઔરંગઝેમે જસરાંતસિંહ તથા દારાને હરાવ્યા.
શાહપુર	૧૭૨૦	નિઝામે સૈયદઅમદશીને હરાવ્યો.
કર્નાટ	૧૭૩૮	નદિરશાહે મોગલોને હરાવ્યા.
અય્યર (૧)	૧૭૪૧	મરઠાએ કર્ણાટકના નવાબ દોસ્ત- અલીને હરાવ્યો.
મદ્રાસ	૧૭૪૬	ફ્રેંચોએ કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
સરહિંદ	૧૭૪૬	મોગલોએ અદમદુરાનીને હરાવ્યો.
ત્રિચીનાપલી	૧૭૫૦	નાશિરજંગે મુઝફ્ફરજંગને હરાવ્યો.
અય્યર (૨)	૧૭૫૦	દુપ્પેએ અન્વરહીને હરાવ્યો.
આંકડે	૧૭૫૨	કત્તાઈએ રામસાહેબને હરાવ્યો.
બાહર	૧૭૫૨	મેજર લોરન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
સ્વાસી	૧૭૫૭	કત્તાઈએ સિરાયુદોલાને હરાવ્યો.
ચીન્સરા	૧૭૬૯	કર્નલ ફ્રાંકે વજ્રદાને હરાવ્યા.
બોંદિરોશ	૧૭૬૦	સરઆયર કુરે લાલી તથા જુમીને હ.
પાણીપત (૫)	૧૭૬૧	અહમદુરાનીએ મરઠાને હરાવ્યા.

પટણા (૧)	૧૭૬૧	મેજર કનાઈ શાહઆલમને હરાવ્યો.
ધેરીઆ	૧૭૬૩	મેજર ઓગસ્ટે મીરદાસમને હરાવ્યો.
પટણા (૨)	૧૭૬૪	મેજર કનાઈ મીરકાસમ, સુખદોલાને શાહઆલમને હરાવ્યા.
બકસર	૧૭૬૪	મેજર મનરોએ ઉપરના ત્રણ રાજાને હરાવ્યા.
અંગમ	૧૭૬૭	કર્નલ રિમેથે હૈદરને હરાવ્યો.
ત્રિનોમાલી	૧૭૬૭	" "
અંખર (૩)	૧૭૬૭	" "
ચેરકુલી	૧૭૭૨	માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીલોર (૧)	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો.
ચીલામધામ	૧૭૮૦	હૈદરે બ્રેચવેટને હરાવ્યો.
પોર્વાનાવો	૧૭૮૧	સર આયર કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીલોર (૨)	૧૭૮૧	" "
શોલિંમર	૧૭૮૧	" "
આર્ની	૧૭૮૨	" "
શીમોગા	૧૭૮૧	લોર્ડ કોર્નવાલિસે ટીપુને હરાવ્યો.
અરીકિરા	૧૭૮૧	" "
કુલ્લા (ખડાં)	૧૭૮૪	મરેઠાએ નિઝામને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૮૬	જનરલ હેરિસે ટીપુને હરાવ્યો.
સદાશીર	૧૭૮૬	જનરલ રદ્ડઅર્ટે "
શ્રીરંભપટ્ટણ	૧૭૮૬	જનરલ બેયર્ડે "

સુત્ર	૧૮૦૨	જસવંતગવ હોલકરે પેશ્વા તથા સિંધીઆને હરાવ્યા.
અસાધ	૧૮૦૩	કર્નલ વેલેસ્લીએ સિંધીઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા.
બાર્ગામ	૧૮૦૩	" "
લાસવારી	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સિંધીઆને હરાવ્યા.
દિમ	૧૮૦૪	માન્સને હોલકરને હરાવ્યા.
બરતપુરનો ઘેરા (૧)	૧૮૦૫	લોર્ડલેકે શહેરધેયુ પશ્ચુ છતાયું નહિ.
મહુન	૧૮૧૫	જનરલ આકટવોનીએ યુરખાએને હ.
મકવાનપુર	૧૮૧૬	" "
હરિહરપુર	૧૮૧૬	" "
ખડકી	૧૮૧૭	કર્નલ ખરે બાહરાવને હરાવ્યા.
દારેગામ	૧૮૧૭	કમાન સ્ટાન્ટને બાહરાવને હરાવ્યા.
સીતાબઢી	૧૮૧૭	મિ. જેન્ડીન્સને આપાસાહેબને હ.
આહિદપુર	૧૮૧૭	સરજેન માલ્કમે હોલ્કરના લશ્કરને હ.
બારટી	૧૮૨૮	જનરલ સ્મિથે બાહરાવના સરદાર બાપુ ગોખલેને હરાવ્યા.
રંથુન	૧૮૨૪	સર. એ. કમ્પેલે બ્રહ્મીઓને હ.
ત્રોમ	૧૮૨૫	" "
પગામ	૧૮૨૬	" "
બરતપુરનો ઘેરા (૨)	૧૮૨૬	લોર્ડ કોમ્પરમીઅરે મદ છપો.
પરવાન	૧૮૪૦	રાયટ્સેલે દોસ્તમહમડને હરાવ્યા. ।

મિયાની	૧૮૪૩	સર. ચાલસી નેપીઅરે સિંધના અમીરને હરાવ્યા.
હાટાબાદ	૧૮૪૩	" "
મહારાજપુર	૧૮૪૩	સર લુ ગોફે સિંધીઆને હરાવ્યો.
પનીઆર	૧૮૪૩	" "
મુઝફ્ફી	૧૮૪૫	ગોફ તથા હાડિંગે શીખ લોકોને હરાવ્યા.
ફિરોજપુર (ફિરોજશહેર)	૧૮૪૫	" "
અલિવાલ	૧૮૪૬	સર. એચ. સ્મિથે "
સેંધાઅન	૧૮૪૬	ગોફે "
કીનેચી	૧૮૪૮	એડવર્ડ લાલા મૂળરાજને હરાવ્યો.
સમનગર	૧૮૪૮	" "
ચીલીયનવાલા	૧૮૪૯	ગોફે શીખ લોકોને હરાવ્યા તો ખરા, પણ અંગ્રેજનાં ધણાં માણસ માર્યા ગયાં.
ગુજરાત	૧૮૪૯	ગોફે શીખ લોકોને સંપૂર્ણ હરાવ્યા.
રંગુન	૧૮૫૨	જનરલ ગોડવીને બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
પેયુ	૧૮૫૨	" "
મૈસૂર	૧૮૮૦	જનરલ રોમટસે અયુમખાનને અફ-ગાનિસ્તાનમાં હરાવ્યો.

વિગ્રહો.

કર્ણકટ (આદર્શ) નો પહેલો વિગ્રહ. ૧૭૪૪-૧૭૪૮—

કલાઇવ અને દુલે વચ્ચે. કારણ—(૧) ૧૭૪૪ માં ઇંગ્લાંડમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઇ બગી તેની અસર હિંદમાં જાપલ થઇ. (૨) અંગ્રેજોને વેપારમાં ઘણા નફો મળતો બેઇ દુલે તેમને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા માગતો હતો. (૩) દક્ષિણ હિંદમાં દુલેને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા હતી, આથી લડાઇ સળગી. તેમાં ફ્રેંચ સરદાર દુલે તથા લાખોદો-સે અંગ્રેજ સરદાર કલાઇવ પાસેથી મદ્રાસ છતી લીધું, પરંતુ ૧૭૪૮ માં એલાસાપેલની સલાહ થવાથી મદ્રાસ પાછું મળ્યું.

કર્ણકટ બીજો વિગ્રહ. ૧૭૫૬-૧૭૬૩: અંગ્રેજોને ફ્રેંચ વચ્ચે. કારણ—યુરોપમાં ફેટલીક પ્રગ્ન વચ્ચે સાત વર્ષની લડાઇ ચાલી તેમાં અંગ્રેજો ફ્રેંચોની સામા ઉતર્યા. ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા ઉવિડ કિલ્લાનો નાશ કરી મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો; માટે અંગ્રેજ સરદાર કુટ તથા ફેડે તેમને વોંડિવોશ આગળ હરાવ્યા અને પોંડિચેરી લઇ લીધું, પણ પાટળશ્રી પાછું આપ્યું.

બંગાળી પહેલો વિગ્રહ. ૧૭૫૭—કલાઇવ અને સિરાજુદ્દોલા વચ્ચે. કારણ—(૧) અંગ્રેજોએ નવાબની પરવાનગી વગર ફેટ વિલિયમનો કિલ્લો સમરાવ્યો. (૨) નવાબના ભત્રીજાના દિવાનનો પુત્ર કિસનદાસ અંગ્રેજોને શરણે ગયો હતો તે અંગ્રેજો પાછો સાંપ્યો નહિ; આથી લડાઇ થઇ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર કલાઇવે સિરાજુદ્દોલાને પ્લાસી આગળ ૧૭૫૭ માં હરાવી મીરજાપુરને ગાદી આપી.

બંગાળી બીજો વિગ્રહ. ૧૭૬૦-૧૭૬૩—અંગ્રેજ ને મીરજાપુર વચ્ચે.

કારણ—રૂપતનું રાહદારી માલનું દાણ સિંકટે ૯ ટકા હતું. તેમાં કંપનીના નોકરો મરખડ કરી પોતે પૈસા કમાવા લાગ્યા, આથી મીરકાસમની ઉપજને હાની પહોંચી; માટે તેણે નાકાં ઉઘાડી મૂક્યાં એટલે લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર મેજર એડમ્સ, મેજરમનરો અને મેજર કર્નાક મીરકાસમ, શાહઆલમ તથા સુમનદેલાને પટણા પહોંચી, ઘેરીઆ, પટણા બીજી અને બડસર આગળ હરાવ્યા.

મહેસુર પહેલો વિઝહ—૧૭૬૭-૧૭૬૯. અંગ્રેજ ને હૈદર વચ્ચે. કારણ—(૧) અંગ્રેજના રક્ષણ નીચેના કર્ણાટકના નવાબના કેટલાક કિલ્લા તેણે જીતી લીધા. (૨) અંગ્રેજના મળતીઆ નિઝમના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી, આથી લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ રિમ્પે ચંગામ, ત્રિનોમલી ને અંબુર આગળ હૈદરને હરાવ્યો. છેવટે ૧૭૬૯ માં મદ્રાસ આગળ સલાહ થઈ.

મહેસુર બીજો વિઝહ—૧૭૮૦-૧૭૮૪. વોર્ન હેસ્ટિંગ્સ અને હૈદર વચ્ચે કારણ—હૈદરે નિઝમ તથા મરાઠની મદદ લઈ કર્ણાટકનો ધણેખરો મુલક ઉત્તર કર્યો અને કેટલાંક ગામ ખાળી મૂક્યાં તથા પાકનો નાશ કર્યો માટે લડાઈ થઈ. તેમાં હૈદરે પોલીલોર આગળ કર્નલ ખેલી તથા ઐથવેટને હરાવ્યા પણ સર આયર ફેટે ૧૭૮૧ માં પોર્ટોનાવો, પોલીલોર બીજી, સોલીંગર અને ૧૭૮૨ માં આર્ની આગળ હૈદરના હારકરને હરાવ્યું. એટલામાં તેનું મરણ થવાથી તેના છોકરા ટીપુએ ૧૭૮૪ માં મેંમલોર આગળ સલાહ કરી.

મહેસુર ત્રીજો વિઝહ—૧૭૯૦-૧૭૯૨. કર્નલ ક્લિસ ને ટીપુ વચ્ચે, કારણ—ટીપુએ અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર

અદાલત કરી માટે કાર્નવાલિસે નિજામ તથા મરાઠાને લઈ શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ તેને હરાવ્યો, આથી ટીપુએ ૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ કરી.

મૈસુર ચોથો વિઘ્ન—૧૭૯૬. વેલેસ્લી અને ટીપુ વચ્ચે. કારણ—(૧) ટીપુએ સહાયકારી લશ્કર રાખવાની ના પાડી અને ફ્રેંચ સાથે ખટપટ કરી. (૨) અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા નેપોલીઅનની મદદ માગી, આથી લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર હેરિસ, કર્નલ વેલેસ્લી અને બેયર્ડ ટીપુને ૧૭૯૬ માં સદાશીર, માલવેલી ને શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ હરાવ્યો. છેલ્લી લડાઈમાં ટીપુ મરાયો.

મરાઠા ૧ લો વિઘ્ન—૧૭૭૫-૧૭૮૨. હેરિસ અને સવાઈ માધવરાવ વચ્ચે. કારણ—અંગ્રેજોએ રાધોબાનો પક્ષ પકડ્યો તેથી સવાઈ માધવરાવે સામા થઈ અંગ્રેજ સરદાર કીર્ટીમને હરાવ્યો તથા વારગામ આગળ મનગમતી શરતો કબુલ કરાવી. એવામાં કેપ્ટન પોપ્પહામે આવી ગ્વાલીઅર લીધું અને સાલબાઈ મુકામે સલાહ કરી.

મરાઠા બીજો વિઘ્ન—૧૮૦૩-૧૮૦૪. વેલેસ્લી અને સિંધીઆ તથા ભોંસલા વચ્ચે. કારણ—બાજીરાવે ૧૮૦૨ માં વસાઈ મુકામે સલાહ કરી અને મરાઠા સાથે સંજોગ નહિ રાખવા તથા સહાયકારી લશ્કર રાખવા કબુલ કર્યું, આથી સિંધીઆ તથા ભોંસલા નારાજ થયા. (૨) સિંધીઆ અને ભોંસલાએ સહાયકારી લશ્કર રાખવાની ના પાડી અને અંગ્રેજ સાથે લડવા તૈયારી કરી હોલકરની મદદ માગી; આથી આર્થર વેલેસ્લી અને કર્નલ સ્ટીવનસને સિંધીઆ તથા ભોંસલાને ૧૮૦૩ માં વસાઈ ને આરગામ આગળ તથા બનરસ

લોકે લાસવારી આગળ હરાવ્યા. એટલે સિંધીઆએ અંગેગામ અને ભોંસલાએ દેવગામ આગળ સલાહ કરી.

મરાઠા ત્રીજો વિગ્રહ—૧૮૦૪. વેલેસ્લી ને હોલ્કર વચ્ચે. કારણ—યશવંતરાવ હોલ્કરને વેલેસ્લીએ ના કહ્યા છતાં તેણે રજ-પૂતોને પંજવી લૂટ ચલાવી તથા ચોથ ઉધરાવવા માંડી, આથી કર્નલ મોન્સન તેની સામે ગયો. પણ હોલ્કરનું જોર વધારે હોવાથી તે મોન્સનને પાછો આગે ગયો. એવામાં જનરલ લોકે આવી ૧૮૦૪ માં ઢીમ આગળ લેને હરાવી તે કિલ્લો છૂતી લીધો.

મરાઠા ચોથો વિગ્રહ—૧૮૧૭-૧૮૧૮. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ને બાહરાવ વચ્ચે. કારણ—(૧) બાહરાવ વસાહતની સલાહથી અકળાઈ જઈ અંગ્રેજની તાબેદારી તળેથી નીકળી જવા સિંધીઆ ને ભોંસલા સાથે મસલત કરતો હતો. (૨) ગાયકવાડે મહેસૂલ સંબંધી ટંકાનો નિકાલ કરવા અંગ્રેજની અહેધરીથી દિવાન ગંગાધર સાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. ત્યાં બાહરાવના મસલતીઆ ત્રંબકજી ડેંગડેએ તેનું ખુન કરાવ્યું. (૩) અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ એલિઝબેથ ઉપર હુમલો કર્યો, માટે લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર કર્નલબર, રટાન્ટન અને રિમથે ખડકી, કોરેગામ ને આરટી આગળ બાહરાવના લશ્કરને હરાવ્યું.

ભોંસલા—અંગ્રેજે નાગપુરની ગાદી આપાસાહેબને આપી, છતાં તેણે બાહરાવ સાથે મળી જઈ સીતાબદીના રેસિડેન્ટ જેન્ડ્રી મોન્સન ઉપર હુમલો કર્યો પણ નાગપુરનું લશ્કર હાર્યું.

હોલ્કર—જયવંતરાવ હોલ્કરની સ્ત્રી તુલસીબાઈએ અંગ્રેજ સરદાર સર જોન માલ્કમ સાથે સલાહ કરવાની ખુશી બતાવી, આથી

તેના સરદારોએ તેને મારી નાખી અંગ્રેજ સાર્થે લડાઈ કરી. તેમાં માલકમે ૧૮૬૭ માં માહિદપુર આગળ તેના લશ્કરને હરાવ્યું, એટલે મહેસર આગળ સલાહ થઈ.

ગુરખા (નેપાળ) વિગ્રહ—૧૮૧૩-૧૮૧૬. મોયરો ને ગુરખા વચ્ચે. કારણ—ગુરખા રાજ્યે અધોધ્યાનાં કેટલાંક ગામોનો કબજો કરી ત્યાંના મુખીઓને મારી નાખ્યા તેથી લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર જનરલ આકટોર્નોનીએ ગુરખાઓને મલુન, મકવાનપુર અને હરિદરપુર આગળ હરાવ્યા, તેથી તેમણે સેગાહિલીન (ખટમંડુ) આગળ સલાહ કરી.

પિંઢારી વિગ્રહ—૧૮૧૬. મોયરો ને પિંઢારા વચ્ચે. કારણ—(૧) આ લોકો પૈસા મેળવવા રેયતને પગે તપાવેલા લોઢાથી ડામ દેતા. (૨) ગળે ફાંસી દેતા. (૩) મોટે મર્યાનાં તોપરા બાંધતા અને (૪) તેલવાળાં કપડાં કરી માણસને સળગાવી મૂકતા હતા. તેમના મુખ્ય સરદાર અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ અને વસીલ મહમદ હતા. તેમને હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૬ માં પકડ્યા. છેવટે તેઓ તાથે થયા માટે અંગ્રેજો કેટલાકને જામીન આપી છાંત પાડ્યા.

પહુલોઃ બ્રહ્મી વિગ્રહ—૧૮૨૪-૧૮૨૬ લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ ને બ્રહ્મી રાજ વચ્ચે. કારણ—(૧) બ્રહ્મદેશના રાજ્યે બંગાળાની સરહદનો આસામનો મુલક છતી લીધા. (૨) અંગ્રેજો પર હુમલો કરી કેટલાંક માણસોને મારી નાખ્યા. (૩) અંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી, આથી લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર સર. એ. ફ્રેમ્સલે બ્રહ્મી સરદાર બંદુલાને રંચુન, પ્રેમને પગામ આગળ હરાવ્યા. છેવટે ૧૮૨૬ માં પાંદાણુ આગળ સલાહ થઈ.

બ્રહ્મી બીજે વિગ્રહ—૧૮૫૨. લોર્ડ દલહાઉસી ને બ્રહ્મીરાજ વચ્ચે. કારણ—(૧) બ્રહ્મદેશના રાજાએ યાંદાણના કરાર તોડ્યા. (૨) અંગ્રેજ હાતાને કંદ કર્યા, આથી લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર જોડવીને રંચન ને પેચુ આગળ બ્રહ્મીઓને હરાવી પેચુ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

બ્રહ્મી ત્રીજે વિગ્રહ—૧૮૮૫. લોર્ડ ડફ્રીન ને થીઓ વચ્ચે. કારણ—બ્રહ્મદેશનો રાજા થીઓ પોતાના મુલકમાં જીતમ કરતો હતો, માટે લડાઈ થઈ. તેમાં બ્રહ્મી રાજા હારી શરણે આવ્યો, તેથી તેને વર્ષાસન આપી બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૮૮૬

પહુચો અધ્યાન વિગ્રહ—૧૮૩૯-૧૮૪૨. લોર્ડ ઓકલેન્ડ ને દોસ્તમહમદ વચ્ચે. કારણ—કાબુલના અમીર દોસ્તમહમદે હકદાર વારસા શાહસુજનને કાઢી મૂકી ગાદી લીધી. (૨) રશિયાન ધાસ્તીને લીધે દોસ્તમહમદ પાસે સલાહ કરવા અંગ્રેજોએ બર્નસ વડીલને મોકલ્યો. પણ તેણે તેનું નહિ માનતાં રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. (૩) શાહસુજન અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો અને રશિયનો હિંદપર ચઢી આવે તો મદદ કારક થઈ પડે એમ ધારી ઓકલેન્ડે તેને મદદ કરી લડાઈ કરી. તેમાં અંગ્રેજ લશ્કરે ૧૮૩૯ માં કંદહાર તથા ગીજની લીધાં અને શાહસુજનને ગાદીએ બેસાડી તેના રક્ષણ માટે સર ડબલ્યુ મેકનોટનને મૂક્યો.

બીજો અધ્યાન વિગ્રહ—૧૮૭૬-૧૮૮૧. લોર્ડ લીટન અને શેરઅલી વચ્ચે. કારણ—શેરઅલી રશિયા સાથે સલાહ કરતો હોય એવું જણાયાથી લીટને એક અંગ્રેજ વડીલને મોકલ્યો, પણ શેરઅલીએ તેના અગિયાર નહિ કરતાં રશિયન વડીલને માન

આપ્યું; તેથી લડાઈ થઈ. તેમાં શેરઅલી હારીને નાશી જવાથી તેના દીકરા યાકુબખાનને અમીર બનાવ્યો, પણ તેણે સર. એલ. કાવગ્નારી નામના સરદારને મારી નાખ્યો, આથી રાખટર્સ મેવંદ આગળ અયુબખાનને હરાવી કાણ્લની ગાદી અબદુલ રહેમાનને આપી.

ચીન વિઝહુ—૧૮૪૦-૧૮૪૨. આકલેંડ ને ચીનના રાજ વચ્ચે. કારણ—ચીનના રાજાએ પોતાના દેશમાં આવતું બ્રિટિશ અરીણ અટકાવ્યું માટે લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજ સરદાર ગોફે ૧૮૪૨ માં ચીનના શાહને હરાવી વેપાર કરવાની મંજૂરી મેળવી.

સિંધ વિઝહુ—૧૮૪૨-૧૮૪૩. એલનબરો અને સિંધના અમીરો વચ્ચે. કારણ—અફઘાનોએ અંગ્રેજ સેનાના કડકે કડકા કરી નાખ્યાની ખબર સાંભળી લડાઈ માટે તૈયારી કરી અને અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ મિ. ઔદ્રામ ઉપર હુમલો કર્યો. આથી સર આલ્ફ્રેડ નેપીઅરે સિંધના અમીરોને હેદાયાત ને મિયાની આગળ ૧૮૪૩ માં હરાવી સિંધ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

સિંધીઓ વિઝહુ—૧૮૪૩. એલનબરો અને સિંધીઓ વચ્ચે. કારણ—જંકાણ સિંધીઓ અયુબ મરવાથી તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ જીયાજીરાવને દત્તક લઈ જંકાણના મામાને કારભારી બનાવ્યો, પણ શાહગંધી તેને રજા આપી; માટે અંગ્રેજે જંકાણના મામાનો પક્ષ જકડી લડાઈ કરી. તેમાં સર હુ ગોફે ૧૮૪૩ માં મહારાજપુર અને બનીઆર આગળ તારાબાઈના લશ્કરને હરાવ્યું માટે તારાબાઈએ બાલીઅરની સહિ કરી. ૧૮૪૪.

પહેલો શીખ વિગ્રહ—૧૮૪૪-૧૮૪૬. હાડિન્જ અને શીખ વચ્ચે. કારણ—શીખ લડવૈયાનું બળ વધી પડવાથી તેઓ દિલ્લી છૂટવાને ટમટમી રહ્યા હતા તેથી લડાઈ થઈ. તેમાં ગોશ્વ તથા હાડિન્જે ૧૮૪૫ માં મુઝફ્ફી અને ફિરોઝપુર આગળ તથા ૧૮૪૬ માં રિમથે અક્કીવાલ આગળ અને ગેફે સોઆઅન આગળ શીખ લશ્કરને હરાવ્યું, તેથી ૧૮૪૬ માં લાહોરની સલાહ થઈ.

બીજો શીખ વિગ્રહ—૧૮૪૮-૧૮૪૯. દલહાઉસી ને શીખ વચ્ચે. કારણ—મુલતાનના સુબા લાન્કામૂંગરાજે જે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, આથી અંગ્રેજ સરદાર ગેફે શીખ સરદાર શેર-સિંગ ને છત્રસિંગને ૧૮૪૮ માં કીનેરી ને રામનગર તથા ૧૮૪૯ માં ચીન્નીયનવાલા ને શુજરાત આગળ હરાવી ૧૮૪૯ માં પંજાબ પ્રાંત ખાલસા ક્વૉ અને દુલીપસિંહને વર્ધાસન આપી ઈંગ્લાંડ મોકલ્યો.

ત્રીજા વિગ્રહ—૧૮૬૪. લોર્ડ લોરેન્સ અને ભૂતાનના રાજા વચ્ચે. કારણ—ભૂતાનના રાજાએ આસામની તળેટીના દોઆખ નામે પરગણાના લોકોને પકડીને ગુલામ બનાવવા માંડ્યા, તેથી લડાઈ કરી તેને ૧૮૬૪ માં હરાવ્યો.

સલાહો. (તહનામાં.)

એલાશાપેલ—૧૭૪૮. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે—આ સલાહ યુરોપમાં થઈ. ૧. મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. ૨. સંજસંપીને રહેવું. ૩. હિંદમાં બંને પ્રજાએ લડવું નહિ.

મદ્રાસ—૧૭૫૪. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે—૧. એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો. ૨. દેશી રાજ્યની ખટપટમાં પડવું નહિ. ૩. નવાબ તથા નિઝામને એક ખીજએ કબુલ રાખવા.

કલકત્તા—૧૭૫૭. સિરાજુદોલા અને કલાઈવ વચ્ચે—૧. નવાબે અંગ્રેજોને થએલા નુકશાનનો ખદલો આપવો. ૨. અંગ્રેજ માલનું હાંસલ માફ કરવું. ૩. બંગાળનાં થાણાં અંગ્રેજને સોંપવાં.

મદ્રાસ—૧૭૬૬. હૈદર અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો. ૨. શંકટ વખતે એક ખીજને મદદ આપવી.

સુરત—૧૭૭૫. રાધોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે—રાધોબાએ વસાઈ ને સાલસેટ બેટ મુંબઈ સરકારને આપવા.

પુરંધર—૧૭૭૬. પેશ્વા અને હિંદ સરકાર વચ્ચે—એ અંગ્રેજો રાધોબાનો પક્ષ ન પકડે તો સવાઈ માધવરાવ પેશ્વાએ સાલસેટ બેટ તેમને આપવો.

વારંગામ—૧૭૭૬. પેશ્વા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. અંગ્રેજોએ પેશ્વાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. ૨. બરૂચ સિંધીઆને આપવું. ૩. બંગાળથી આવતું લસ્કર પાછું વાળવું. ૪. આ શરતો પાળતા સુધી એ અંગ્રેજો પેશ્વાને કબજે આપવા.

સાલખાઈ—૧૭૮૨. મરહા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. એક ખીજનો દુશ્મનોને મદદ દરવી નહિ. ૨. અંગ્રેજોએ સાલસેટ ને ખીજનાના ટાપુ રાખી મરાઠી મુલક પાછો આપવો. ૩. રાધોબાને પેન્શન આપવું. ૪. પેશ્વા એ પોર્ટુગીઝ સિવાયની ખીજો યુરોપી પ્રજાને નોકર રાખવી નહિ.

મેંગલોર—૧૭૮૪. અંગ્રેજ ને દીપુ વચ્ચે—૧. અંગ્રેજ ફેદી-
ઓને છોડી દેવા. ૨. એક બીજાનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો.

શ્રીરંગપટ્ટણ—૧૭૯૨. અંગ્રેજ ને દીપુ વચ્ચે—૧. દીપુએ
અર્ધું રાજ્ય તથા લડાઈના ખર્ચ બદલ ૩ કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજને
આપવા. ૨. અર્ધાં રાજ્યમાંથી અંગ્રેજે મલખાર, સેલમ ને મદુરા
રાજ્યાં. ૩. બાકીનો મુલક નિઝામ તથા મરાઠાને વહેંચી આપ્યો.
૪. ૩ કરોડ રૂપીઆમાંથી અર્ધાં તરત અને અર્ધાં પછી આપવાના
હતા. ૫. આ શરતો પાળતા સુધી તેના બે છોકરા અંગ્રેજને કબજે
સોંપવા.

હૈદરાબાદ—૧૭૯૮. નિઝામ અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. નિઝામે
પોતાને ખર્ચ સહાયકારી લશ્કર રાખવું. ૨. ફ્રેંચ લશ્કરને રજા આપવી-

અયોધ્યા—૧૮૦૧. અયોધ્યાના નવાબ અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧.
નવાબે સહાયકારી લશ્કર રાખવું. ૨. તેના ખર્ચ પેટે અંગ્રેજને
ગંગા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ (વાયવ્ય પ્રાંત) આપવો.

વસાઈ—૧૮૦૨. બાહરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. અં-
ગ્રેજ બાહરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં સહાયકારી
લશ્કર રાખવું. ૨. તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખની ઉપજનો મુલક
અંગ્રેજને આપવો. ૩. મરાઠા રાજ્યનું ઉપરીપણું છોડી દેવું. ૪.
અંગ્રેજોની રજા સિવાય મરાઠા સરદારો સાથે સંબંધ રાખવો નહિ.
૫. સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો. ૬. ખીજી યુરોપી પ્રજાને નોકર
રાખવી નહિ. ૭. પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતવવા.

દેવગામ—૧૮૦૩. ભોંસલા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. કંઠક,

ખાંધાસોર ને વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને આપવા. ૨. અંગ્રેજને વરાડ પ્રાંત નિજામને બક્ષિસ કર્યો. ૩. પુના ને નાગપુરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું. ૪. નિજામ અને પેશ્વા વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતવવા. ૫. ખીજી યુરોપી પ્રજાને નોકર રાખવી નહિ.

અંગેગામ (સરજી અંગે)—૧૮૦૩. સિંધીઆ ને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. જમનાની ઉત્તરનો સધળો પ્રદેશ તથા બરચ અંગ્રેજને આપવા. ૨. અહમદનગર પેશ્વાને આપવું. ૩. રજપૂતો તથા નિજામ પાસેથી ઓથ લેવાનો હક છોડી દેવો. ૪. ખીજી યુરોપી પ્રજાને નોકરીમાં રાખવી નહિ.

રાયપુર ઘાટ—૧૮૦૫. અંગ્રેજ ને હોલ્કર વચ્ચે—૧. અંગ્રેજે હોલ્કરનો મુલક પાછો આપવો. ૨. અંબલ નદીની ઉત્તરના મુલક ઉપર હોલ્કરે હક રાખવો નહિ. ૩. અંગ્રેજ રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ.

સેગાઉલીન—૧૮૧૬. ગુરખા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. ગુરખા રાજ્યએ કમાઉન પ્રાંત (સીમલા, મસુરી ને નૈનિતાલ) અંગ્રેજને આપવો. ૨. ખટમહુમાં રેસીડેન્ડ રાખવો. ૩. યુરોપી પ્રજાને રાખવો નહિ. ૪. સીકીમના રાજાને ગુરખા લોકે હરકત કરવી નહિ.

મદેસર—૧૮૧૭. હોલ્કર ને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. હોલ્કરે પોતાના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. ૨. સાતપુડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૩. પિંડારાને મદદ આપવી નહિ. ૪. રજપૂતાના ઉપરના સમજા દાવા છોડી દેવા.

હદોર—૧૮૧૮. અંગ્રેજ ને બાજીરાવ વચ્ચે—૧. અંગ્રેજે તેનો

ખધો સુલક લઇ લીધો- ૨. બાહુરાવને ૮ લાખનું વર્ષાસન આપવું-
૩- તેને બીથુરમાં રાખવો.

યાદોબુ—૧૮૨૬. બ્રહ્મી રાજા અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧. આસામ,
આરાકાન ને તિનાસરીમાં પ્રાંતો અંગ્રેજને આપવા. ૨. લગાઇના ખર્ચ
બદલ ૧ કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજને આપવા.

ગ્વાલીઅર—૧૮૪૪. સિંધીઆ અને અંગ્રેજ વચ્ચે—૧.
સિંધીઆએ ૪૦ હજારનું લશ્કર લગાડી ૯ હજાર રાખવું. ૨. ગ્વા-
લીઅરમાં સહાયકારી લશ્કર રાખવું. ૩. હા સરાય અગીરની એક
કાઉન્સિલ નીમી. ૪. તેણે દત્તક જમાવ્યો મોટો ચતા સુધી રાજ્ય
વહીવટ કરવો. ૫. તારાખાઇને ૩ લાખનું વર્ષાસન ખાંધી આપવું.

લાહોર—૧૮૪૬. અંગ્રેજ ને શીખ વચ્ચે—૧. શીખ લશ્કરમાં
લગાડો કરી ૨૦ હજાર માણસ રાખવાં. ૨. સતલુજ ને બીયા વચ્ચે-
નો પંજાબનો સુલક અંગ્રેજને આપવો. ૩. લાહોરમાં અંગ્રેજ સैन्य
રાખવું. ૪. ગુલામસિંગ નામના રજપૂતને તે સુલકનો રાજા બનાવ્યો.
૫. તેના બદલામાં તેણે લગાઇનું ખર્ચ આપ્યું. ૬. દુલીપસિંગને
રાજા બનાવી તેની માને રાજ્યવહીવટ સોંપવો.

હૈદરાબાદ—૧૮૫૩. નિઝામ અને અંગ્રેજ વચ્ચે—સહાયકારી
લશ્કરના ખર્ચ બદલ નિઝામે વરાડ પ્રાંત આપવો.

ગદામક—૧૮૭૬. અંગ્રેજને યાકુમખાન વચ્ચે—૧. કુરમ
અને બોલનવાટની અંદરનો સુલક અંગ્રેજને આપવો. ૨. કાબુલમાં
અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવો.

અંગ્રેજ સરકારને મળેલો મુલક.

નામ.	સાલ.	કોનીપાસેથી અને શીરીતે મળ્યો.
મદ્રાસ.	૧૬૩૯	ચંદ્રગીરીના રાજ પાસેથી વેચાણ.
મુંબઈ.	૧૬૬૮	ઈંગ્લાંડના રાજ ખીજા ચાર્લ્સ પાસેથી અવેજમાં.
૨૪ પરગણાં.	૧૭૫૭	મીરજપુર પાસેથી બક્ષીસ.
હિતર સરકાર.	૧૭૫૯	ફ્રેંચ પાસેથી નિઝામની લડાઈમાં.
મહલીપટ્ટણ.	૧૭૫૯	નિઝામ પાસેથી લડાઈમાં.
બર્દવાન, ચીત્તા- ગાંગ ને મેદનીપુર }	૧૭૬૦	મીરજાસુમને ગાદી અપાવ્યા બદલ.
બંગાળા, બહાર ને ઝાંદીયા. }	૧૭૬૫	દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી બક્ષીસ.
સાલસેટ	૧૭૮૨	મરાઠા પાસેથી સાલખાઈની સલાહમાં.
સેલમ, મલખાર ને મદુરા. }	૧૭૮૨	ટીપુ પાસેથી શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહમાં.
કાનડા ને કોઈમટુર.	૧૭૮૯	ટીપુ સાથેના મ્હેસર ચોથા વિગ્રહમાં.
બહારી ને કડપા	૧૭૮૯	નિઝામ પાસેથી સહાયકારી લશ્કર બદલ.
લાંજેર	૧૮૦૦	સરાડા રાજ પાસેથી અનુત્ર ખાલસા.
સુરત	૧૮૦૦	સુરતના નવાબ પાસેથી.
વાયવ્ય પ્રાંતનો દોઆબ. }	૧૮૦૧	અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ બદલ.
કર્ણાટક	૧૮૦૧	કર્ણાટકના નવાબ પાસેથી ખાલસા.
દિલ્હી, આગ્રા, શરય ને પાવાગઢ }	૧૮૦૩	દોલતરાવ સિંધીયા પાસેથી લડાઈમાં.

ધોળકા, ધંધુકા, નડિઆદ, } ૧૮૦૪ આયકવાડ પાસેથી.
માતર ને મહુધા }

કમહિન, (સીમલા, } ૧૮૧૬ ગુરખા પાસેથી સેગાઉલીનની સલાહમાં.
મસુરી ને નૈનિતાલ) }

અમદાવાદ ૧૮૧૮ મરેઠા પાસેથી લડાઈમાં.

ગુજરાત ને મહારાષ્ટ્ર ૧૮૧૮ બાજુરાવ પેશ્વા પાસેથી લડાઈમાં.

ખાનદેશ ૧૮૧૮ હોલકર પાસેથી મદેસરની સલાહમાં.

આસામ, આરાકાન } ૧૮૨૬ બ્રહ્મીરાજ પાસેથી યાંદાણની સલાહમાં.
ને તિનાસરીમ. }

કાચાર ૧૮૩૨ ખીન વારસ ખાલસા.

વાયવ્ય પ્રાંતો (આમ્રા અને } ૧૮૩૩ અયોધ્યાના નવાબ તરફથી મળેલા
અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો) } મુલકમાં સિંધીઆનો મુલક ઉમેરીને.

કુર્ગ ૧૮૩૪ રાજ્ય અધિરથી ખાલસા.

સિંધ ૧૮૪૩ સિંધના અમીરો પાસેથી લડાઈમાં.

સતાગ ૧૮૪૮ ખીન વારસ ખાલસા.

પંજાબ. ૧૮૪૯ શીખ પાસેથી લડાઈમાં.

પેશ્વા ૧૮૫૨ બ્રહ્મી ખીજ વર્ષમાં ખાલસા.

નાગપુર ૧૮૫૩ ખીન વારસ ખાલસા.

વરાડ ૧૮૫૩ નિઝામ પાસેથી સહાયકારી લરકરના
ખર્ચ બદલ.

અયોધ્યા ૧૮૫૬ રાજ્યના અધિરથી ખાલસા.

પંચમહાલ ૧૮૬૧ સિંધીઆ પાસેથી ઝાંસીના બદલામાં

શુદ્ધ (કેપતો) બ્રહ્મરેશ ૧૮૮૬ બ્રહ્મી ત્રીજા વિગ્રહમાં ખાલસા.

મણિપુર ૧૮૬૧ અધિરથી ખાલસા.

કંપનીના પટાનો હેવાલ.

૧. કંપનીએ ૧૬૦૦ માં ઇલીઝાબેથ રાણી પાસેથી હિંદમાં વેપાર કરવાની સનંદ લીધી.

૨. પાર્લમેન્ટમાં ૧૭૭૩ માં રેગ્યુલેટિંગ આક્ટનો ધારા મંજૂર કરવાથી કંપનીને રાજકીય સત્તા મળી, બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલનો ઇલકાબ મળ્યો તથા તેની સત્તા મુંબઈને મદ્રાસના ગવર્નર પર ઠરાવી. (૨) ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવા ૪ સભાસદોની કાઉન્સિલ નીમી અને કલકત્તામાં એક સુપ્રીમકોર્ટ સ્થાપી. (૩) સરકારી નોકરીએ કોઈ પણ જાતનો ધંધો કરવો નહિ અને કોઈ પાસેથી બક્ષીસ લેવી નહિ.

૩. ૧૭૮૪ માં પીટના બીલથી બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ નામે ૬ સભાસદોની એક સભા ઠરાવી અને તેને હિંદના રાજ્ય વહીવટ પર દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું. (૨) મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરોને પણ એકેક કાઉન્સિલ ઠરાવી આપી. (૩) પાર્લમેન્ટની સંમતિ સિવાય લડાઈ કે સલાહ થઈ શકે નહિ.

૪. ૧૭૯૩ માં પટાની વીસ વર્ષની મુદત પુરી થવાથી કોર્ન-વાલિસના વખતમાં નવો પટો કરી આપ્યો.

૫. લોર્ડ મિન્ટોના વખતમાં ૧૮૧૩ માં પટામાં ફેરફાર કર્યો. તેમાં કંપનીને ફક્ત ચીનના વેપારની છૂટ આપી અને હિંદમાં વેપાર કરવાની તમામ અંગ્રેજોને છૂટ આપી.

૬. બેન્ટિનના વખતમાં ૧૮૩૩ માં કંપનીને ૨૦ વર્ષની નવી સનંદ મળી પણ એવો ઠરાવ થયો કે કંપનીએ હિંદમાંથી વેપારનું

કામ છોડી દઈ રાજ્ય કારભાર કરવો. આ વખતથી કેપ્ટ પબ્લુ અગ્રેજ હિંદમાં રાજ સિવાય ગમે ત્યાં રહી શકે છે. વળી ચીનમાં વેપાર કરવાની સુધના વેપારીઓને છૂટ આપી.

૭. લૉર્ડ દલહાઉસીના વખતમાં ૧૮૫૩ માં ફેરફાર થયો. તેમાં કંપનીના ૨૪ ડિરેક્ટરો ને બદલે ૧૮ રાખ્યા તથા બંધાગામાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્નો અને પટાની હદ મરજી મુજબ રાખી. વળી સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા બહાર રીતે લેવાનું કરાવી તેમાં હિંદના ઉમેદવારોને બેસવાની છૂટ આપી.

૮. ૧૮૫૭ માં બળવો થવાથી કંપની પાસેથી રાજ્ય લઈ ૧૮૫૮ માં મહારાણીને સોંપ્યું, એટલે કંપનીનો કારભાર બંધ થયો.

મુકાબલા. (સરખામણી)

મહમદ ગીજની અને શાહુબુદ્દીન (મહમદ) ધોરી.

૧. બંને પરાક્રમી, ધર્માભિમાની અને નિર્દયતામાં સરખા હતા.
૨. બંનેએ ઉત્તર હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરી.
૩. ગીજનીની સ્વારી દ્રવ્ય લોભી અને મહમદની રાજ્ય લોભી હતી.

અલાઉદ્દીન અને મહમદ ગાંડો.

૧. માણસોની કતલ કરવામાં બંને સરખા હતા.
૨. અલાઉદ્દીને રાજ્ય સત્તા વધારી અને ગાંડાએ ઘટાડી.
૩. અલાઉદ્દીન અમલો ને ગાંડો બચેલો હતો.
૪. અલાઉદ્દીન ખુશી અને મહમદ ગાંડો કહેવાયો.

અલાઉદ્દીન અને ઔરંગઝેબ.

૧. હિંદુઓ ઉપર બુલમ કરવામાં બંને સરખા હતા.

૨. કુટુંબનું કાસળ કાઢવામાં બંને સરખા હતા.
૩. લડવામાં ઔરંગઝેબ કરતાં અલાઉદ્દીન હોશિઆર હતો.
૪. રાજ્યની હદ વધારવામાં અલાઉદ્દીન ચાલાક હતો.
૫. ઔરંગઝેબના કાયદા કરતાં અલાઉદ્દીનના ઠીક હતા.

ફિરોઝશાહ અને શેરશાહ.

૧. હોકાપયોગી કામ કરવામાં બંને સરખા હતા.
૨. ફિરોઝશાહ કરતાં શેરશાહ શરો હતો.
૩. ફિરોઝશાહ કરતાં શેરશાહે રાજ્ય સત્તા વધારી.

અકબર અને ઔરંગઝેબ.

૧. રાજ્યકીય શક્તિ, દૃઢતા ને અંચળાઈમાં બંને સરખા હતા.
૨. અકબર પોતાની જુદી સારા કામમાં વાપરતો અને ઔરંગઝેબ નહારા કામમાં વાપરતો હતો.
૩. અકબરે જળયાવેરો માફ કર્યા અને ઔરંગઝેબે શર કર્યા.
૪. અકબરે હિંદુઓને મોટી જગ્યા આપી ત્યારે ઔરંગઝેબે કાઠી મૂક્યા.
૫. અકબર ઉદાર, ક્ષમાવાન અને પ્રમાણિક હતો, પણ ઔરંગઝેબ ધાતકી, સાંકડા મનનો અને પક્ષપાતી હતો.
૬. અકબરે હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે ઔરંગઝેબે તે ધર્મ ઉપર જીલમ મુલતો.
૭. અકબરે રજપૂતો સાથે દોસ્તી વધારી ત્યારે ઔરંગઝેબે દુશ્મનાવટ વધારી.

બાહરાવ પહેલો અને બાહરાવ બીજો.

૧. પહેલો બાહરાવ હોશિઆર અને બીજો બાયલો હતો.

૨. પહેલાંએ મરાઠા રાજ્યો સાથે સંપ રાજ્યો તારે બીજાએ કુસંપ કર્યો.

૩. પહેલાંએ મરાઠી સત્તા વધારી અને બીજાએ ખોઈ.

શિવાજી અને બાહરાવ.

૧. બંને બહાદુર અને હોશિઆર હતા.

૨. શિવાજીએ મરાઠી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને બાહરાવે તે ઉપર ઇમારત ચણી.

૩. શિવાજી બાહરાવ કરતાં બંદોખસ્ત રાખવામાં હોશિઆર હતો.

૪. શિવાજી જેવો બાહરાવ કપટી નહોતો.

૫. શિવાજી નાનપણથી લણ્યો નહિ અને બાહરાવ લણ્યો હતો.

કલાધવ અને હૈદર.

૧. બંને નાનપણથી લણ્યા નહિ.

૨. કલાધવે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે હૈદરે મૈસુરમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૩. બંનેમાં લશ્કરી શુણ સ્વાભાવિક હતા.

કલાધવ અને શિવાજી.

૧. કલાધવે અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો; તેમ શિવાજીએ મરાઠી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો.

૨. કલાધવે અમીર્યદને દમો દીધો; તેમ શિવાજીએ અફઝલખાનને દમો દીધો.

૩. રાજ્ય સાચવી રાખવામાં બંને યુક્તિમાં બંને સરખા હતા.

૪. બંનેમાં લશ્કરી શુણ સ્વાભાવિક હતા.

૫. શિવાજીને મુસલમાનો સાથે અને કલાધવને ફ્રેંચ સાથે વેર બંધાયું હતું.

૬. બંને પોતાની હોશિઆરીથી હંમે દરબારે ચઢ્યા.

કલાધવ અને દુર્રાને.

૧. બંને દેશી રાજ્યની ખટપટમાં પડ્યા.

૨. કલાધવના જોવાં દુર્રામાં યુદ્ધ કૌશલ્ય નહોતું.

૩. કલાધવે દેશી લશ્કરનો પ્યાર મેળવ્યો તેમ દુર્રાએ મેળવ્યો નહિ.

૪. કલાધવે અંગ્રજી રાજ્યશક્તિ વધારી ત્યારે દુર્રાએ ફ્રેંચ સત્તા ઓછી કરી.

દુર્રાને બાલી.

૧. અંગ્રેજોનું જડમૂળ કાઢવામાં બંને સરખા હતા.

૨. યુદ્ધ કૌશલ્યમાં દુર્રા કરતાં બાલી ચઢિઆતો હતો.

હેદર અને શિવાજી.

૧. બંને હોશિઆરીથી રાજ્યસ્થાપક થયા હતા.

૨. બંને શુરાતનમાં સરખા હતા.

૩. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા હેદર કરતાં ચઢિઆતી હતી.

૪. હેદર બાતકી ને જીવમી હતો; તેવો શિવાજી નહોતો.

શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.

૧. બંનેની રહેવાની રીત અસંત સાદી હતી.

૨. બંને બહાદુર અને બુદ્ધિમાની હતા.

૩. બંને જણ કપટી હતા. તેમાં શિવાજી ઔરંગઝેબથી ચઢે એવો હતો.

૪. ઔરંગઝેબના કરતાં શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા ચમત્કારી હતી.
૫. ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિથી મોગલાઇ રાજ્ય પડી બાગ્યું અને શિવાજીની રાજ્યનીતિથી મરાઠી રાજ્યનું મૂળ પાપાયું.
૬. ઔરંગઝેબે હિંદુઓનાં દેવળો તોડી નાખ્યાં કર્યાં પણ શિવાજીએ મસીદોને નુકસાન કર્યું નથી.
૭. શિવાજી ઔરંગઝેબની માફક સામે મોટે બહુ નહિ લડતાં કરતો રહી સત્ક્રિયાને પળવતો હતો.

કલાઇવ અને વૉર્ન હેરિટ'ગ્સ.

૧. કલાઇવે અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને હેરિટ'ગ્સે તે ઉપર ધમારત ચણી.
૨. કલાઇવને રાજ્ય મેળવવામાં જેવી સુક્રિયા કરવી પડી તેવી હેરિટ'ગ્સને સાચવી રાખવામાં કરવી પડી.
૩. કલાઇવ દેશી રાજ્યો સાથે મિત્રાચારીથી વર્ત્યો, ત્યારે હેરિટ'ગ્સે દેશી રાજ્યો ખાસેથી પેસા કઢાવ્યા.
૪. કલાઇવના કામમાં તેની સુધ્ધિ ને તરવાર ખતે હતાં ત્યારે હેરિટ'ગ્સના કામમાં માત્ર સુધ્ધિ જણાતી હતી.

માર્કનિસ વેલેસ્લી અને ક્લહાઉસી.

૧. બંનેમાં ક્લહાઉસી સારો મણુવો.
૨. બંનેની રાજ્યનીતિથી દેશી રાજ્યો ખાલસા થ્યાં.
૩. વેલેસ્લીએ તાંબેર, ક્યુટક, બહારી, કડપા વગેરે રાજ્યો મેળવી રાજ્ય વધાર્યું ત્યારે ક્લહાઉસીએ પંજાબ, રંચન, અયોધ્યા વગેરેથી રાજ્ય વધાર્યું અને હિંદો નકલો રચ્યો.

૪. વેલેરહીએ સહાયકારી લશ્કરની યોજનાથી દેશી રાજ્યોને નિર્ભય કર્યા, ત્યારે દલહાઉસીની રાજનીતિથી અસંતોષ થઇ કુષ્ટ લોકોએ બળવો કર્યો.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક અને રીપન.

૧. બંને રૈયતને વહાલા તથા કેળવણી ફેલાવવામાં સરખા હતા.
૨. બંનેના વખતમાં રૈયત શાંતિમાં હતી.
૩. દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા આપવામાં બંનેનાં મન સરખાં હતાં.

મુસલમાની અને અંગ્રેજી રાજ્યની સરખામણી.

૧. મુસલમાનોના વખતમાં રૈયત પર ભુતમ કસમાં આવતો હતો પણ અંગ્રેજી રાજ્યમાં તે વાધ અને બકરી એક આર પાણી પીએ છે.

૨. મુસલમાનોના વખતમાં રાજની મરજી તેજ કાયદો હતો, પણ હાલના સમયમાં કાયદો એ સર્વોપરિ સત્તા છે.

૩. મુસલમાનોના વખતમાં ખાદ્યાહતી રજા વગર પીતાના મિત્રને ઘેર જમવા તેડી સકાય નહિ, વળી નોકર આકર કેટલા રખવા, કેટલી જમીન ખેડવી તથા અનાજ શા ભાવે વેચવું તે પણ ખાદ્યાહ નક્કી કરતો, હાલ તેવું નથી.

૪. પહેલાંના વખતમાં લગ્ન વખતે લગ્નનાર દોડીને નાશી જવું પડતું, પણ હાલ રૈયત પંધામાં મચી રહે છે.

૫. પહેલાંના વખતમાં કોઈ જમીન ગુજરી જાય તો તેની રાજ જપ્ત કરતો. પણ હાલ તેના વારસને મળે છે.

૬. હાલના કરતાં પહેલાં કર વધારે લેવાતો હતો. છતાં રૂપિયા ઘટી હતી.

૭. પહેલાંના કરતાં હાલમાં દિવનો વેપાર ઘણો વધ્યો છે.

૮. પહેલાંના રાજ્યો ખજાનો પૈસાથી તર રાખતા અને હાલના વખતમાં બધા પૈસા લોકોના સુખને માટે વપરાય છે.

૯. પહેલાં કરતાં હાલના સમયમાં તાર, ટપાલ, રેલવે, નિશાન્યો, દવાખાનાં વગેરે નીકળવાથી લોકો ઘણા સુખી થયા છે.

૧૦. હાલમાં હિંદુ પહેલીજ વખત એકત્ર બન્યું છે અને શુરવીર શૂરખા, ઝુનુની શીખ, જખરા પડાણ, છાત્રીવાળા મરાઠા તથા હિંદુ અને મુસલમાન બધા અંગ્રેજ ચોદાઓ સાથે પોતાના દેશને માટે જોડાયા છે.

મરાઠા અને અંગ્રેજી રાજ્યની સરખામણી.

૧. મરેઠી રાજ્યમાં ઈન્સાફ 'પાસા પડે તેમ દાવ અને રાજ કરે તેમ ન્યાય' એની માફક હતો, પણ અંગ્રેજી રાજ્ય તો 'રામ-રાજ્ય' ગણાય છે.

૨. કોઈ ગૃહસ્થ ઉપર મરાઠા રાજની ધતરાણ થાય તો તેની મીઠકત લૂટી લેવામાં આવતી, હાલમાં તેવું નથી.

૩. કોઈ પૈસાદારથી પોતાની દોલત જાહેર રીતે વાપરી શકાતી નહોતી. એવો અટકાવ અંગ્રેજી રાજ્યમાં નથી.

૪. મરાઠાના વખતમાં લુટાસની ટોળીઓ રાજને લાગ આપતી હોવાથી રાજ્ય તેમના ઉપર ખુબી રહેતો અને રૈયતની દરકાર કરતો નહિ, હાલમાં તેવું નથી.

૫. પહેલાંના વખતમાં ધાડ, ચોરી, લુપ્તદ વગેરે વધુ હતાં, તે બધું હાથ શાંત થઈ ગયું છે.

અંગ્રેજી રાજ્યથી થએલા કાયદા. (સારી અસરો)

૧. લોકોના જનમાલનું સારી રીતે સંરક્ષણ થયું, દાખલા તરીકે વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીએ છે.
૨. વિદ્યાનો ફેલાવો થવાથી સ્વતંત્રતાના વિચાર પેદા થયા અને લોકો પોતાના હક માગતા થયા.
૩. યાત્રિક કળા તરફ લોકોનું વલણ થયું અને નવી નવી શોધો થઈ.
૪. વૈદ્યક વિદ્યાને ઉત્તેજન મળ્યું.
૫. તાર, ટપાલ અને રેલવે દાખલ થવાથી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.
૬. નહેરો ખાદવા તથા રસ્તા અને પૂત્ર બાંધવા ઇજનેર ખાતું કાઢ્યું.
૭. દેશી અને બીજી ભાષાઓ શીખવવા કેળવણી ખાતું ઉઠ્યું થયું.
૮. ખેતીવાડી ખાતું કાઢી હિંદના એકુતોની સ્થિતિ સુધારી.
૯. કેટલાક ખરાબ ધારા અંગ્રેજ સરકારે બંધ કર્યા છે.
૧૦. આરોગ્ય, દ્રવ્ય અને વસ્તીમાં વધારો થયો.
૧૧. પીઠારા, ઠમ તથા લુપ્તરાની બીક નીકળી ગઈ છે.
૧૨. રૈયતને મહે તે ધર્મ પાળવની છૂટ મળી અને રામરામ જીવું સુખ મળ્યું, તથા અન્યાયની શીશ રહેતી નથી.

ચઢતી પડતીનાં કારણ.

હિંદુઓની ચઢતીનાં કારણ.

૧. સર્વ સાંપીને રાજ્ય અલાવતા હતા.
૨. સર્વ સાંપે હાડવામાં એકબીજાને મદદ આપતા હતા.

૩. ધર્મ સંબંધી જીલમ કરતા નહિ.
૪. સ્ત્રીના નિયમ પ્રમાણે કર વેરા લેતા હતા.
૫. ખડિયાં સંવ્ય ખાલસા કરવામાં લોભ રાખતા નહિ.
૬. મુલકનો ખંદોખસ્ત કરવામાં હોશિઆર હતા.
૭. પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં તથા ઇન્સાફ આપવામાં ચતુર હતા.

હિંદુઓની પડતીનાં કારણ.

૧. સંવ્ય લોભ તથા કન્યા લોભથી કુસંપ કર્યો.
૨. પોતાના ખચાવ માટે આગળથી તૈયારી રાખતા નહિ.
૩. સિંદુ નદી ઓળંગવાના વહેમથી મુસલમાની ખાળ જાણ્યું નહિ.
૪. લડવાની કળામાં સુધારો-વધારો કર્યો નહિ.
૫. લડાઈમાં રાજ હાથી ઉપરથી ઉતરે તો મરાયો સમજી તાણામ કરતા હતા.

મોગલ વંશની ચઢતીનાં કારણ.

૧. હિંદુ અને મુસલમાનોને સરખા ગણ્યા.
૨. રજપૂતોનાં મન મેળવી લીધાં.
૩. મુસલમાની જીલમ અટકાવ્યાં.
૪. દેશનો ખંદોખસ્ત સારો રાખ્યો.
૫. હિંદુઓને મોટી મોટી જગ્યાઓ આપી.
૬. વસ્તુલાત લેવાની રીત સારી હતી.

મોગલ વંશની પડતીનાં કારણ.

૧. ઔરંગઝેબના જીલમી અમલથી ધણા દુસ્મનો ઉભા થયા.
૨. મરાઠા, શીખ અને રજપૂતોએ ખંડ કર્યા તથા પ્રતિના સ્વતંત્ર થયા.

૬. ઔરંગઝેમનું ધર્મોપપત્યું તથા મહીદા પાદશાહે નવજા નીકળ્યા, અને માંહેમાંહે લડી મુખ્યા.
૭. ઔરંગઝેમે દખ્ખણનાં પઠણ સંજોને મદદમાં લેવાને બદલે લોચી પાડવાથી મરાઠાને પુરતી મળી.
૮. જજીઆ વેરા ચાહુ રાખવાથી લોકો ગુસ્સે થયા.
૯. હિંદુઓ ઉપર જીવન કરી નોકરીમાંથી કઢી ચૂક્યા.
૧૦. લશ્કરની ગોઠવણ તુટી મધ હતી.
૧૧. કુટુંબ અને બાઇઓમાં સંપ રાખ્યો નહિ.
૧૨. લશ્કરને પચાર આપી સજ્યા નહિ અને જેવટના ભાગમાં મહેસુલ વસુલ થયું નહિ.
૧૩. ત્રિપાઠીઓ લાંચીઆ, એશઆરામી ને દારૂદીઆ નીકળ્યા.
૧૪. નાદિરશાહની ચઢાઈ.

મરાઠા અને પેશ્વાની ચઢતીનાં કારણ.

૧. એમનું લશ્કર તથા ધોડા કસાએલા હતા.
૨. લશ્કરની ગોઠવણ કચ્વામાં ચાલાક હતા.
૩. ધોડા ઉપર ઝ.ઝા સામાન નાખતા નહિ, તેથી નાજરામાં સુગમતા થતી.
૪. પ્રસંગ આવે નાસી જવા ચૂકતા નહિ.
૫. પહાડી મુલકના ભોમીઆ હતા તેથી સંતાઈ જવાની સુગમતા થતી.
૬. દેવો કરવામાં બહાદુર અને સ્વદેશાભિમાની હતા.
૭. તેઓ એશઆરામી અને દારૂદીઆ નહોતા.
૮. મુલકનો બદોબસ અને ધંસાઈ આપવામાં ચતુર હતા.
૯. હિંદુઓ સંજોની ચઢતીનાં ધણી સહાય બની.

મરાઠાની પડતીનાં કારણ.

૧. શિવાજી પછીના રાજા નબળા નીકળ્યા.
૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત પેશ્વાને સોંપી રાજ્ય સત્તા ધટાડી.
૩. સરદારોમાં સંપ નહિ હોવાથી મહિમામંદિ લડવા લાગ્યા.
૪. મરાઠી રાજા અબલુ હતા.
૫. પાછળના રાજાઓમાં દેશાભિમાન નહોતું.
૬. અબલુની પાંચમી સ્વારીથી મરાઠાનો ધાણુ નીકળી ગયો.

પેશ્વાની પડતીનાં કારણ.

૧. બાજીરાવ પહેલા અને બાલાજી બીજા (બાલાજી બાજીરાવ) પછીના રાજાઓ હોશિયાર નીકળ્યા નહિ.
૨. બાણીપતની પાંચમી લડાઈમાં ઘણા મોટા સરદારો માર્યા ગયા.
૩. સરદારોએ મહિમામંદિ કુસંપ કર્યો.
૪. નાના ફત્તેહજી જેવા શુદ્ધિશાળી પુરુષોની ખોટ.
૫. પાછળના રાજાઓમાં દેશાભિમાન નહોતું.
૬. હેલ્સી બાજીરાવ બાયલો અને અધિચારી હોવાથી તેણે રાજ્યનું સત્તા ખોઈ.

હિંદ ઉપર પરદેશી હુમલા.

મુસલમાની રાજ્ય થયા પહેલાંના પરદેશી હુમલા.

૧. આશ્ચરિયાની સેમિરામિસ રાણીએ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦ માં હિંદ ઉપર સ્વારી કરી; તેને પંજાબના રાજાએ હરાવી.
૨. મિસર દેશનો સેસોલિસ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૧૩૦૮ માં મહી આવ્યો; તેને સહદેવના વંશજોએ હરાવ્યો.

૩. ઇસાનના પારસી રાજા દરવેશ ગુરતારે પંજાબ ઉપર ૪૦ સં ૫૦૦ માં ચઢાઈ કરી કેટલોક ભાગ જીતી લીધા અને પુષ્કળ સોનું લઈ પાછો ગયો.

૪. ગ્રીસ દેશના મહાન સિકંદરે (અનેક ગાંડરે) ૪૦ સં ૫૦૦ ૩૨૭ માં પંજાબના પૌરસ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી જીત મેળવી.

૫. સિકંદરના સરદાર સેલ્યુકસે ૪૦ સં ૫૦૦ ૩૧૨ માં અંદ્રગુપ્ત ઉપર ચઢાઈ કરી, પશુ અને વન્યે સંધિ થઈ.

૬. બાકત્રિયાના ગ્રીક લોકે ૪૦ સં ૫૦૦ ૧૮૧ થી ૧૬૧ સુધી ચઢાઈ કરી પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો.

૭. શક કે સિથિઅન લોકાએ ૪૦ સં ૧ થી ૬૦૦ સુધી સિંધ ઉપર હુમલા કરી જમરું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૮. ૪૦ સં ૬૩૬ માં ઉસ્માને બરુચ ઉપર સ્વારી કરી પશુ તેમાં તેની હાર થઈ.

૯. ૪૦ સં ૬૫૪ માં મુસલમાનોએ સિંધ ઉપર સ્વારી કરી પશુ તેમાં તેમની હાર થઈ.

૧૦. મહમદ કાસમે ૪૦ સં ૭૧૨ માં સિંધ ઉપર સ્વારી કરી જીત મેળવી.

૧૧. સમકતગીને ૯૭૭ માં પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી સંતા રાજા જયપાળને હરાવ્યો.

૧૨. મહમદ ગીજનીએ ૧૦૦૧ થી ૧૦૨૪ સુધી ૧૭ સ્વારીઓ કરી ઘણા પૈસા મેળવ્યા.

૧૩. મહમદ ઘોરીએ હિંદ ઉપર ૧૧૭૬ થી ૧૨૦૩ સુધીમાં ૬ સ્વારીઓ કરી ઘણા મુલક મેળવ્યા.

મુસલમાની રાજ્ય પછીના પરદેશી હુમલા.

૧. ઇ. સ. ૧૨૧૭ માં ચઢીસખાન (જંપીસખાન) અસ્તમશના વજીર તમા સિંધુ નદી સુધી આવ્યો પણ તેને ખુશ કરવાથી પાછો ગયો.
૨. મેગસ્ટોએ ૧૨૬૭ થી ૧૩૦૪ સુધી દિંદ ઉપર સાત હુમલા કર્યા.
૩. તૈમુરે ૧૩૯૮ માં મહમદ તખલખ ખીખ ઉપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો.
૪. બાબરે ૧૫૨૬ માં પ્રથાહિમ લોદીને હરાવ્યો.
૫. નાદિરશાહે ૧૭૩૯ માં મહમદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરી ધણો પૈસા મેળવ્યો.
૬. અહમદશાહ અબદલીએ ૧૭૪૮-૫૨-૫૬-૫૮-૬૧ માં દિંદ પર પ્રત્ય સ્વારીઓ કરી કંટાળેલ મુલક મેળવ્યો.

હિંદની રાજ્ય પદ્ધતિ.

હિંદનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો સંબંધ—આપણા ઉપર નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ રાજ્ય કરે છે. તે વિભાગતમા રહે છે. પહેલાં હિંદનો રાજ્ય કારભાર ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપની ચલાવતી હતી, પણ મળવા પછી ૧૮૫૮ થી મહારાષ્ટ્રીએ કારભાર પોતાને હસ્તક લીધો છે. શહેનશાહ તરફથી 'દિંદુ' રાજ્ય ચલાવવા વાઇસરોયની નીમણૂક કરવામાં આવે છે.

હિંદ ખતેનો સેક્રેટરી—તે હિંદ ખાતળા સુધી હુકમો વાઇસરોય તરફ મોકલે છે. શહેનશાહના પ્રધાન મંત્રીમાંથી એકને આ કામ સોંપેલું હોય છે એને હિંદી પ્રધાન કે હિંદી

જીજીર પણ કહે છે. તેને મદદ કરવા ૧૫ સમાજદોની એક કમિટીની નીમેશી છે. તેની જોશીસ જાંડનમાં છે તેને ઇંડિયા એડીસ કહે છે. વાઈસરોય, મનર્સ તથા તેમની કારભારી સમાના સમાજદો, હાઈ કોર્ટના જડજો વગેરેની નીમણુક કરવામાં જીડેનશાહને હિંદી વજીર સલાહ આપે છે. વળી લડાઈની રજા આપવી, બજેટ રજુ કરવું, વાઈસરોયના બાંધેલા કાયદાની જીડેનશાહ પાસેથી મંજૂરી મેળવતો વગેરે કામ પણ હિંદી વજીર કરે છે.

હિંદના અંગ્રેજી મહારાજ્યના મુખ્ય બે ભાગ છે. (૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન. (૨) દેશી રાજ્યો. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ૧૪ પ્રાંત કે ઇલાકા પાડવામાં આવ્યા છે.

નામ.	મુખ્ય અધિકારી.	નામ.	મુખ્ય અધિકારી.
૧. મુમ્બઈ ઇલાકા ... મનર્સ		૮. મધ્યપ્રાંત ... ચીફ કમિશનર	
૨. મદ્રાસ ઇલાકા ... „		૯. વરાડ ... „	
૩. બંગાળા પ્રાંત ... લેફ્ટેનન્ટ મં		૧૦. બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન „	
૪. પૂર્વબંગાળા ને આસામ ... „		૧૧. આંધ્રામાન બેઠ ... „	
૫. બ્રાહ્મ અને અયોધ્યાના ... „		૧૨. કુર્ચ ... „	

સંયુક્ત પ્રાંતો

૬. પંજાબ ઇલાકા ... „	૧૩. અજમેર—ઝેરવાડા „
૭. જામશેઠ ... „	૧૪. વાયવ્ય સર—એજન્ટ ટુ ધ હદને પ્રાંત. મનર્સ જનરલ

દેશી રાજ્યો—હિંદમાં નાનાં મોટાં મળીને ૬૮૦ દેશીરાજ્યો રહેલાં ૪૮૦ રાજ્યો તે બધાંજ નાનાં છે. બાકીનાં રાજ્યોમાં

નાં મોટાં જે પ્રાંતોની અંદર આવેલાં છે. તે પ્રાંતોના ઉપરી અધિકારીની દેખરેખ નીચે છે. પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો નિઝામ, મહેસુર, વડોદરા અને કાશ્મીર છે. તે વાઇસરોની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં સલાહ આપવા તથા અધ્યાધુષી ન ચાલે તેટલા માટે રેસીડન્ટ રહે છે, આ ચાર રાજ્યો ઉપરાંત રજપૂતાના અને મધ્યહિંદ એજન્સી જે બે રાજ્યોના સમૂહની એજન્સીઓ છે. તે પણ વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ રહે છે.

હિંદની વડી સરકાર—હિંદમાં સૌથી મોટી સરકાર ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલ છે. તેના મુખ્ય અધિકારીને વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ કહે છે. તેના હોદ્દાની સુદૃઢ ધાર્જ દરીને ૫ વર્ષની હોય છે. તે વરસનો ધણો ભાગ સીનલામાં રહે છે. તેને એગ્રિકલ્ચરલ (કારભાર ચલાવનારી) તથા લેજિસ્લેટિવ (કાયદા બાંધનારી) એ બે કાઉન્સિલો મદદ કરે છે. પહેલી મંડળીમાં વાઇસરોય, લશ્કરી ખાતાનો વડો અને બીજા ૮ મળી કુલ ૧૦ સભાસદ હોય છે. બીજી મંડળીમાં ૬૦ સભાસદો હોય છે. તેમાં ઉપરના ૧૦, વાઇસરોયના નીમેલા ૨૮ સરકારી અમલદારો તથા ૭ બીજા મળીને ૪૫ અને બીજા ૨૫ લોકોએ ચુંટી કાઢેલા હોય છે. આ પ્રમાણે તે આખા હિંદ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે.

વડી સરકારનાં આઠ જાતનાં મુખ્ય કામ—(૧) સરહદની પગેશી રાજ્યો સાથેનાં કામકાજ. (૨) દરિઆઈ અને જમીનના લોકરનાં કામ. (૩) અ.ખા દેશના સામાન્ય કાયદા ધરાવનાં કામ.

(૪) દેશના સામાન્ય કરવેરા નક્કી કરવાનું કામકાજ. (૫) દેશનાં કરજ તથા ચલણી નાણાંને લગતું કામ. (૬) રેલવે, તાર અને ટપાલ સંબંધી કામ. (૭) પરદેશ જતા મજૂરોના રક્ષણનાં કામ. (૮) ખાણોને લગતાં કામકાજ. આ ત્રિવાય પ્રાંતિક સરકારની હકુમત ઉપર થએલી અપીલો પણ સાંભળે છે.

ઇલાકેદાર કે પ્રાંતિક સરકાર—વડી સરકારના હાથ નીચે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જે અધિકારી મંડળ કારભાર ચલાવે છે તેને પ્રાંતિક સરકાર કહે છે. તેમાં મુખ્ય અને મદ્રાસમાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. તેને મદદ કરવા પણ વાઇસરોયની માફક કારભાર ચલાવનારી તથા કાયદા બાંધનારી જે સભા હોય છે. ૧ લી મંડળીમાં ગવર્નર અને બીજા ત્રણ મળી ૪ સભાસદ હોય છે. બીજીમાં ઉપરના ૪ ઉપરાંત કેટલાક સરકારે નીમેલા અને ૮ લોકોના ચુંટી કાઢેલા સભાસદો હોય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરોની નીમણુક વાઇસરોય કરે છે. તેમાં બંગાળા અને પૂર્વ બંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને મદદ કરવા એક કારભારી મંડળી હોય છે અને બાકીના લે. ૨૦ ને મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી મંડળી હોય છે. ચીફ કમિશનરો પાસે એક મંડળ હોતું નથી, તેથી બધું કામકાજ પોતેજ કરે છે અને વડી સરકારના હુકમો બજાવે છે.

જીલ્લા—પ્રાંતોના જીલ્લામાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જે જીલ્લામાં ઠરવેલા કાયદા કાવુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે “ રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” કહેવાય છે. એનો ઉપરી અમલદાર મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર છે. જે જીલ્લામાં લોકો પછાત હોવાથી

કાવદાને વળગી ન રહેતાં વિવેક હૃદયી વર્તવા છુટ્ટ હોય છે તેને “ નોન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” કહે છે. તેનો ઉપરી ડેપુટી કમિશનર કહેવાય છે. સલાહશીલ રાખવી, મહેસુલ એકઠું કરવું, ડેનવણી આપવી તથા બાંધકામ, તીજેરી, પોલીસ અને મ્યુનિસિપાલિટી વગેરે ખાતાંની દેખરેખ કલેક્ટર રાખે છે. આ સિવાય મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે એરી, મારામારી વમેરેના કેસ પણ ચૂકવે છે. તેના હાથ નીચે આસિં કલેક્ટર તથા ડેપુટી કલેક્ટર તાલુકાની દેખરેખ રાખવા નીમણા હોય છે. આ સિવાય જજ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, વકીલો અને સિવિલ સર્જન પણ મોટા અમલદારો છે.

પ્રાંતો—જહા બેગા કરીને પ્રાંતો બનાવેલા છે. તેના ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે. તે કલેક્ટરના કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. કમિશનરોને પ્રાંતિક સરકાર સાથે સંબંધ છે. મુખ્ય ઇલાકામાં સિંધ, ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ અને દક્ષિણ વિભાગ એવા અર વિભાગ છે. તેમાં સિંધપ્રાંત “ નોનરેગ્યુલેશન ” પ્રાંત છે. ઉત્તર વિભાગ માં પંચમહાલ જિલ્લો અગાઉ થોડાં વર્ષ “ નોનરેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ ” હતો.

તાલુકા—જહાના પેટામાં તાલુકા છે. તેમાં મુખ્ય અમલદાર મામલતદાર હોય છે. તે મેજિસ્ટ્રેટ તથા મહેસુલનું કામ કરે છે. આ સિવાય મુન્સફ, ફાજદાર, ઓવરસીયર અને ઘાઠતર વગેરે તાલુકાના બીજા અમલદારો છે.

લોકલ બોર્ડ—જહાનાં બાંધકામ, નિગાળો વગેરેનાં કામ કરવા કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે જે સમા હોય છે તેને લોકલ બોર્ડ કહે છે. તેને મદદ કરવા દરેક તાલુકામાં એક તાલુકા બોર્ડ

હોય છે તે મામલતદારના પ્રમુખપણા નીચે કામકાજ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ—જીલ્લાનાં મોટાં શહેરોમાં વાંધાજમ, નિશાનજા, દવાખાનાં, હવા અજવાળું વગેરેનાં કામકાજ કલેક્ટરની દેખરેખા નીચે પ્રેસિડેન્ટના પ્રમુખપણાથી મેયરોની જે સલા કરે છે તેને મ્યુનિસિપાલિટિ કહે છે. તેને મદદ કરવા માટે બીજી સખ કમિટિઓ (સ્કૂલ બોર્ડ, મેનેજીંગ બોર્ડ, લીમ્બ બોર્ડ અને સેનટરી બોર્ડ) હોય છે.

લોકલ બોર્ડ ને મ્યુનિસિપાલિટિમાં ફેર—લોકલબોર્ડની ઉપજ એકતો પાસેથી મહેસુલનાં રૂપીએ એક આનો લોકલફંડ લે છે તેમાંથી થાય છે અને મ્યુનિસિપાલની ઉપજ શહેરના લોકો પાસેથી ભરવેરો, જાળવેરો, પાણીવેરો, નાકાવેરો તથા બીજાં ટેકસમાંથી થાય છે. લોકલબોર્ડ જીલ્લામાં એક હોય છે અને મ્યુનિસિપાલિટિ જીલ્લાનાં બધાં મોટાં શહેરોમાં હોય છે. લોકલબોર્ડ સમાનો પ્રેસિડેન્ટ કલેક્ટર છે તારે મ્યુનિસિપાલિટિનો કલેક્ટર અથવા બીજો કોઈ હોઈ શકે છે.

ગામડું—ગામડામાં પોલીસ પટેલ (મુખી) અને તલાટી હોય છે. તેઓ મહેસુલ ઉધરાવવા તથા ફાજલારી વગેરે બીજાં કામોમાં તાલુકાના અમલદારોને મદદ કરે છે.

આ પ્રમાણે જાણેજ સરકારની ઉત્તમ રાજ્યનીતિથી એક નાના ગામડાનો જાનંધ ઠઠ વડી સરકાર સુધી છે, તેથી રૈયત શાંતિમાં દિવસ નિર્ગમન કરે છે.

હિંદુસ્તાનની ઉપજ—બ્રિટિશ હિંદની ઉપજ આશરે ૬૨૭ કરોડ રૂપીઆની છે. તેમાં ચોરો બાજુ મહેસુલની, એથા ભાગ કરેલાં

વધારે રેલવેની અને આશીની મીઠું, અગ્રીયુ, જઠાત, આબકારી ખાણ, પોસ્ટલ ડિસ, ટેલિગ્રાફ વગેરે ખાતામાંથી મળે છે.

ખર્ચ—ઉપજતો એથો ભાગ લશ્કરી ખાતામાં, એથો ભાગ રેલવેમાં, એથો ભાગ સરકારી અમલદારોના મગારમાં અને આકીનો એથો ભાગ ઇન્ડિયન, પબ્લિક વર્ક, પોસ્ટલ ડિસ, આજ વગેરેના સામાન્ય ખર્ચમાં જાય છે.

લશ્કર—હિંદમાં અંગ્રેજી તથા દેશી મળી અશરે ૨૬ લાખ માણસનું લશ્કર છે. આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યો પાસે ૧૭૦૦૦ માણસનું છે અને ૧૩૦૦૦ માણસ રાજ્યપુત્રીથી લશ્કરથી કેળવણી લે છે.

સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્રા.

અલુદ્યાખાણ—એ ખડેરાવ હોલકરની વિધવા રાણી હતી. પોતે બાળ વિધવા છતાં પવિત્ર અને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામકામ અંધારેશાં પવિત્ર ધર્મ ક્ષેત્રો તેની પવિત્રતા દર્શાવે છે. તેણે ઇંદોરનું રાજ્ય હિંમત, ન્યાય અને નીતિથી ચલાવી રૈયતને ઘણું સુખ આપ્યું; તેથી તેણે રૈયતનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેણે પ્રજાને પુત્ર તરીકે પાળ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે પૂજા છે. એણે ૫૬૬ કરોડો સેનપતિ વૃક્ષાણ પણુ અનુભવી ને બહાદુર હતો. તે બાઈ બહેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ અને હોમનવાન હતી. હાલનું સોમનાથનું દર્કેડે એણે બંધાવ્યું હતું. એ ૧૭૬૫ માં ૬૦ વરસની ઉંમરે દેવલોક પામી.

મહાદેવ સિંધીયા—જન્મકાળના મરણ પામવાથી તેના ઊંડરો મહાદેવ ૧૭૬૧ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે સ્વધર્મ રજપૂત

શાળગા પાસેથી ચોથ લીધી. ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ શાહઆલખને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેને રાજકેદીની સ્થિતિમાં રાખી તેને નામે જુના દિલ્હીના રાજ્ય ઉપર અમલ કર્યો, પણ આ સિંધીઆને કેટલાંક કામ પ્રસંગે ગ્વાલીઅર જવું પડ્યું ત્યારે રોહીલખાંડનો સરદાર કાદર દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો અને મહેલ લૂટી તેણે શાહઆલખની આંખો ફાડી નાખી. આ ખતર સાંભળી મહાદ્વજે આવી કાદરને મારી નાખ્યો. સાલગ્રામની સલાહ આ સિંધીઆના મધ્યસ્થ-પણથી થઈ હતી. તે ચતુર, ધીર અને પેશાને ધિકારતો હતો. તેનું ૧૭૬૪ માં મરણ થવાથી પેશાને બંધ થયો.

નેપાલીઅન બેનાપાર્ટ—એ કાન્સમાં એક મધ્યમ વર્ગનો પુરુષ હતો. તેણે પોતાના પરાક્રમથી શહેનશાહની પદવી મેળવી અને આખા યુરોપ ખાંડને ધુલ્લવી ચૂક્યો. તેની પાસે ધણું લશ્કર હતું. ટીપુએ મહેસુર એથા વિગ્રહમાં તેની મદદ માગી હતી. તેને અંગ્રેજ સરદાર આર્થર વેલેસ્લી તથા જર્મનોએ ૧૮૧૫ માં વોટરલુ આગળ હરાવી સેન્ટેલીનામાં કેદ કર્યો. તે ત્યાં ૧૮૨૧ માં મરી ગયો અને તેનું મૃત્તુ ૧૮૪૦ માં ત્યાંથી પારિસ લઈ જવામાં આવ્યું હતું.

નાદિરશાહ—તે ઇરાનનો રાજા હતો. તેણે દિલ્હીના મહમદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરી મયુરાસન નગરે ૩૦-૩૨ કરોડનો માલ લઈ ગયો. આ પૈસામાંથી તેણે દરેક સિપાઈને ત્રણ માસનો પગાર બક્ષીસ કર્યો તથા ઇરાનના લોકો પાસેથી ૧ વર્ષ સુધી કર લીધો નહિ. આની સંપૂર્ણ હકીકત માટે ૫૪ ૧૨૨ મું વાંચો.

નાના ફ્રાન્કલીસ (જનાર્દન બાનુ)—તેનો જન્મ ૧૭૪૧ માં થયો હતો. તે ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મેદાનમાંથી મરતો મરતો

મહામુશીબતે બચ્યો હતો. તેને માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાનો કામદાર બનાવ્યો હતો. નારણરાવ પેશ્વાને મારવાથી તે રાધેયાની સામે થયો અને સવાઈ માધવરાવને ગાદી અપાવી. (મરેઠી ૧ લો વિગ્રહ) મરાઠી રાજ્યની પડતી અટકાવવા પ્રયત્ન કરનાર માત્ર આજ સુધી પુરૂષ હતો. વળી રાજનીતિના તરીકે મરેઠામાં એ છેલ્લો પુરૂષ હતો. મરાઠી રાજ્યનું ઐક્ય અને સ્વતંત્રતા બળતી રાખવા તેણે ધણી મહેનત કરી. તેના હુકમને માત્ર આખી મરાઠાઓએ ૧૭૯૫ માં નિઝામને કુર્દલા આગળ હરાવ્યો હતો. તેનું પદ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૦૦ માં મરણ થયું.

અમીચંદ—તે અંગ્રેજનો દલાલ હતો. કલાઈવે મીરજાદરને ગાદી અપાવવા કાવતરું રચ્યું. તે વાત અમીચંદના બળવામાં આવી; તેથી તેને મીરજાદર જેટલી રકમ આપે તેના ઉપર પટકા દલાલીના આપવા એવી શરત કરી. આવી રીતે ગણતાં તેના ૩૦ લાખ રૂપીઆ થતા હતા, તેથી કલાઈવે એ રૂપીઆ આપવા ન પડે માટે એ લેખ બનાવ્યા. તેમાંનો એક લેખ ખોટો હતો, જેમાં અમીચંદને આપવાની રકમ લખી નહોતી. આ ખોટા લેખ ઉપર કલાઈવે વોટસન રેસીડેન્ટની બુઠી સહી કરી. પછી જ્યારે મીરજાદરે નવાખ થઈ પૈસા વહેંચવા માંડ્યા ત્યારે અમીચંદે દલાલીના ૩૦ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, પણ કલાઈવે ખોટો લેખ બતાવી આપ્યા નહિ માટે તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો.

મૈત્રિસ્થિતિસ—એણે મૌર્યવંશ વખતની ઝોરોએ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં હિંદની હાલત લખી છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪.

ચાંદળીબી—એ બ્રાહ્મણી વંશના બિજાપુરના રાજા અલિ-
આદિત્યની વિધવા રાણી અને અહમદ નગરના નિઝામશાહની
કુંવરી હતી. બ્યારે તેના પિતાના અહમદનગરના રાજ્યને મુરાદે ઘેરા
ધાલ્યો ત્યારે ત્યાં કોઈ નહિ હોવાથી ચાંદળીબીએ આવી લશ્કરની
આગેવાની લીધી તેણે જાતે બખ્તર પહેરો તરવાર લઈ દુશ્મનોને
પાછા હટાવ્યા અને કિલામાં પકેલું બાકાઈ પુરાવ્યું. પછી બિજાપુરના
રાજા મલકે અલે છે એમ સાંભળી મુરાદે વરાડ પ્રાંત લઈ સલાહ
હરી. થોડા વખત પછી આ બહાદુર રાણીને કોઈ બળવાખોરે મારી
નાખી. તેના દેથી બીજા કોઈ મુસલમાન સ્ત્રી બહાદુર થઈ નથી. પોતે
જુવાનીમાં વિધવા થયા છતાં શીપળ સાચવી બહાદુરીથી પોતાના
રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું.

આર્થર વેલેન્સી—માર્કેવિસ વેલેન્સીનો જામ આર્થર વેલે-
ન્સી ૧૭૯૭ માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે હિંદના લશ્કરી ખાતામાં આવ્યો
હતો. તેણે ૮ વર્ષ રહીને સેનાપતિ તથા રાજકર્તા તરીકે અસાધારણ
શક્તિ બતાવી અને અમર નામના મેળવી છે. તેણે મરાઠી બીજા
વિગ્રહમાં અસાધ આગળ સિંધીઆ તથા ભોંસલાને હરાવી તેમની
૯૮ તોપો લઈ લીધી. વળી ટીપુના મરણ પછી મૈસુરની ગાદીએ
ફળ્ય રાજ્યનો રક્ષક નીભાયો. તે વખતે તેણે હુદશાહ બંધ પાડી
દેશને આપાદ કર્યો. તેનામાં ફરજ બજાવવાની તથા રૈયતને માટે ઘણી
લાગણી હતી. તે ૧૮૦૫ માં ઇંગ્લાંડ ગયો અને ૧૮૧૫ માં વોટરું
આગળ નેપોલીયનને હરાવી ધણું માન પામ્યો. પછી ડ્યુક ઓફ
વેલિંગ્ટનની પદવી પામી ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. તે ૧૮૫૪
માં મૃત્યુ પામ્યો.

સર આયર ફ્રેન્ચ—એ અંગ્રેજ સરદાર ૧૭૫૯ માં હિંદમાં આવ્યો હતો. તેણે ૧૭૬૦ માં વોડિંગ્સ આગળ ફ્રેન્ચને બારે હાર ખવડાવી તથા પાંડિચેરી ૧૭૬૧ માં લીધું, વળી મહેસુર બીજા વિગ્રહમાં ૧૭૮૧ માં પોર્ટોનોવો, પોલીસોર બીજા અને સોલીંગર આગળ તથા ૧૭૮૨ માં આર્ની આગળ હેદરને હરાવ્યો. એના પર દેશી સરકારની બહુ પ્રીતિ હતી.

દુસ્રે—એ ફ્રેન્ચ સરદાર ૧૭૩૧ માં હિંદમાં આવ્યો હતો. તે સાહસિક અને ખટપટીઓ હતો. તથા ૧૭૪૨ માં પાંડિચેરીનો મવનંદ બન્યો. તે અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકી પોતે રાજ્ય કરવા માગતો હતો. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજોનું ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ છતી લીધું અને નિઝામ તથા આર્કાટના નવાબ ચંદા સાહેબને ગાદી અપાવી ઉત્તર સરકારનો મુદ્દક મેળવ્યો. વળી ત્રણે જણાએ અન્વરદીનને મારી નાખ્યો, પણ અંગ્રેજ સરદાર કલાઈને તેનું બળ નરમ પાડ્યું, તેથી ફ્રેન્ચ સરકારે તેને ૧૭૫૪ માં પાછો બોલાવી લીધો. દેશી લોકોને કબાયત શીખવવાની સરઆત એણે કરી, પણ તેનામાં મુદ્દ કૌશલ્ય નહોતું.

લાલ્લી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. તે ૧૭૫૮ માં હિંદમાં આવ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાનો દુકમ મળ્યો હતો. માટે આવીને તરત ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડ લઈ તેણે કિલ્લાનો નાશ કર્યો. વળી છુસીને નિઝામ પાસેથી બોલાવી મદ્રાસ પર હુમલો કર્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એવામાં કર્નલ ફ્રેન્ચ ૧૭૬૦ માં વોડિંગ્સ આગળ તેને હરાવ્યો. અને ફ્રેન્ચ જતા નરમ પાડી. ૧૭૬૧ માં તેને ફ્રેન્ચ સરકાર પાછો બોલાવી લીધો. તે અવિચારી હતો.

ધુસી—એ કૂચ સરદાર હતો. તેણે નિઝામ મુબારકખાનને ગાદી અપાવી અને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત મેળવ્યા તથા નિઝામના રાજ્યમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. એવામાં કાલીએ તેને બિલાવવાથી અંગ્રેજ સામે લડવા ગયો પણ ૧૭૧૦ માં વોડવોલ આગળ હાર્યો અને કૂચ સત્તા નરમ થઈ.

બાહરાવ બદીણ—પહેલો બાહરાવ.

લૉર્ડ ગૉડ (સફ લુ ગૉડ)—એ બહાદુર અંગ્રેજ સરદાર હતો. તેણે ૧૮૦૪ માં ચીન વિગ્રહમાં ચીનના લશ્કરને હરાવ્યું હતું તથા ૧૮૪૩ માં સિંધીઆ વિગ્રહમાં મહારાજપુર અને પનીઆર આગળ જીત મેળવી હતી. વળી શીખ પહેલા વિગ્રહમાં ૧૮૪૫ માં મુઝ્ઝા ને ફિરોજ શહેર આગળ તથા ૧૮૪૬ માં સોષાઅન આગળ શીખ લશ્કરને હરાવ્યું હતું અને શીખ બીજા વિગ્રહમાં ૧૮૪૯ માં ચીલીયનવાલા અને ગુજરાત આગળ ધણી બહાદુરી બતાવી હતી.

લૉર્ડ લેક—એ અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે ૧૮૦૩ માં બીજા મરાઠી વિગ્રહમાં દિલ્હી ને લાસવારી આગળ સિંધીઆને હરાવ્યો તથા મરાઠી ત્રીજા વિગ્રહમાં ૧૮૦૪ માં દીગ આગળ હોલકરને હરાવ્યો હતો. પછી તેણે ૧૮૦૫ માં ભરતપુરને ઘેરા લાલ્યો પણ પાછળથી સત્તાહ કરી હતી.

જનરલ હંવલોક્—એ બહાદુર અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે ૧૮૫૭ ના બળવામાં નાનાસાહેબને હરાવી ધાનપુર તથા હખનોર લીધાં, તેથી મહારાણીએ તેને સર હેનરી હંવલોક્નો ખિતાબ તથા હજાર પૌંડના વર્ષાસનનો હુકમ મોકલ્યો; પણ એવામાં તેનું મરણ થયું.

નિકલસન—એ બહાદુર અંગ્રેજ સરદાર હતો. તેણે ૧૮૫૭

ના બળવામાં ધણી બહાદુરી બતાવી છે. દિલ્હીના ઘેરા વખતે નિક-
ક્ષેન પંજાબમાંથી લશ્કર લઇને ગયો અને ભારે જંગ મચાવ્યો. નિ-
ક્ષેનને ખાંધમાં સીડીઓ ગોઠવાવી અને પોતે પહેલો ચઢ્યો, એમ
અદ્ભૂત શૈયી બતાવી કાશ્મીરી દરવાજા સુરંગથી તોડી તેવું લશ્કર
અંદર પેહું. એવામાં તે ગોળીથી ઘવાયો પણ દિલ્હી કબજામાં
આવ્યાની વાત સાંભળી તેણે શાંતિથી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

સૈયદ લાઇઓ—એક સૈયદ હુસેન બહાર પ્રાંતનો સુબો હતો
અને બીજાં તેનો બાપ સૈયદ અબદુલ્લા અલાદખાનેનો સુબો
હતો. તેમણે ફરખશીઅર વગેરે કેટલાક મોગલ બાદશાહોને ગાદી
અપાવી માટે તે ‘બાદશાહ બનાવનાર’ કહેવાય છે. વળી તેમણે
ફરખશીઅરને પણ મારી નાખી બીજાં એ રઝુખ્તન અને રઝુદ્દાને
ગાદી અપાવી હતી, આ બંને લાઇઓનો મહમદશાહે નાશ કર્યો.

ટીપુ—એ હૈદરનો પુત્ર હતો. તેને મૈસુરનો વાઘ કહેતા હતા.
હૈદરના મરણ પછી તેણે અંગ્રેજ સાથે ૧૭૮૪ માં મેંગલોર આગળ
સલાહ કરી હતી. વળી આરંગજેમની માફક લોકોને છૂટી પરાણે મુસ-
લમાન કરતો અને ના પાડનારને મારી નાખતો. તે અંગ્રેજોને વિક્રા-
રતો હતો. તેણે અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી
માટે કાર્નવાલિસે તેને શીમોગા, અરિકેરા અને શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ
હરાવ્યો, તેથી ટીપુએ શ્રીરંગપટ્ટણ મુકામે સલાહ કરી હતી. વળી અંગ્રે-
જોને કાઢી મૂકવા નેપોલીયનની મદદ માગવાથી મૈસુરનો એ થોડો
વિગ્રહ શરૂ થયો. તેમાં હૈરિસ, રુઝ્મટ અને બેયર્ડ તેને સદાચીર,
માલવેલી તથા શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ હરાવ્યો આ છેલ્લી લડાઈમાં દર-
વાજા આગળ લડતાં ટીપુ મરાયો.

સર ચાલસ નેપિઅર—તે અંગ્રેજ સરદાર હતો. સિંધના અમીરોએ જ્યારે અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ ઐડ્રામ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે નેપિઅરે ૩૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઈ હૈદરાબાદ ને મિયાની આગળ ૧૮૪૩ માં અમીરોને હરાવ્યા હતા.

સર જૉન માલકમ—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ અમલદાર હતો. તેણે ૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણના ધેરામાં પ્રથમ બહાદુરી બતાવી હતી અને ૧૮૦૩ માં ખીજા મરાઠા વિગ્રહમાં મદદ કરી સિંધીઆ તથા જોસલા સાથે સલાહ કરી હતી. વર્ષ ૧૮૧૭ માં માલિદપુર આગળ હોલકરના લશ્કરને હરાવ્યું તથા બાહરાવ પેશ્વા ૧૮૧૮ માં એને સરજે મર્યો ત્યારે માલકમે તેને ૮ લાખનું વર્ષાસન આપી ખીયુરમાં રાખ્યો હતો. તે ૧૮૨૭ માં મુંબઈનો મર્નર બની વિભાગવર્ધી પાછો આવ્યો હતો. એ વિદ્વાન લેખક પણ હતો.

કેટલીક બાણવા જોગ ખીના.

ચોથ—એટલે ઉપજનો ચોથો ભાગ આપવાનો કરાર. દિલ્હીના શાહશાહ નબગા થવાથી સૈયદહુસૈને (બાદશાહ ખનાવનાર) બાલાહરાવ પેશ્વાની મદદ માગી. એ મદદના બદલામાં સૈયદહુસૈને મહમંદશાહ પાસેથી પેશ્વાને દખ્ખણી ચોથ ઉધરાવવાનો હક અપાવ્યો હતો. પાછળથી બાહરાવે અહમદશાહ પાસેથી આખા દિંદમાંથી ચોથ ઉધરાવવાની મંજૂરી મેળવી હતી.

સરદાર મુખી—એટલે ઉપજનો દસમો ભાગ આપવાનો કરાર. આ કરાર પણ સૈયદહુસૈને મદદ બદલ બાલાહરાવ પેશ્વાને અપાવ્યો હતો.

મરાઠાખાઈ—રાધાઆ મરાઠાના કુમલાથી બચવાને અલીપી-
ખાને અંગ્રેજોને કલકત્તાની જાસપાસ આ ખાઈ બાદવાની પરવાનગી
આપી હતી. તે ખાઈ આજે પણ કલકત્તામાં ‘ મરાઠા ખાઈ ’ નામે
જાણખાય છે.

કલાઈવની જાગીર—અંગ્રેજોએ મીરજાપુરને ગાદી અપાવી
તે બદલ તેણે કંપનીને ૨૪ પરમણાનો મુલક આપ્યો હતો. આ
મુલક બે વર્ષ પછી કંપનીએ કલાઈવને બક્ષીય કર્યો તેથી તે
કલાઈવની જાગીર કહેવાઈ. તેના જીવતા સુધી આ જાગીરનો હક
તેને આપ્યો હતો.

લીબરલ અને કોન્ઝર્વેટિવ—ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટમાં બે
પક્ષ છે. તેમાં પ્રજા હિત માટે મથન કરનારને લીબરલ અને રાજ્ય-
હિત સાચવનાર પક્ષને કોન્ઝર્વેટિવ (ટીરી) કહે છે.

જજીઆ—આ કર જે સોડો મુસલમાનોને તાબે થઈ મુસલ-
માની ધર્મ સ્વીકારતા નહિ તેમની પાસેથી પહેલાંના આરખોએ સેવાની
શરૂઆત કરી હતી. પછીના મુસલમાન રાજાઓએ તે સેવાનો જરૂરી રાખ્યો
અને ઉપજનું સાધન મળ્યું સાચા. એને અકબરે ખંધ કર્યો હતો.
વળી જોરગંજેખના વખતથી ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો. આ-
વેરે ફરખશીબર પાદશાહના મરણ પછી ખંધ કરવામાં આવ્યો.

હિંદના ઇતિહાસની પ્રખ્યાત લઘુઓ—માર્કાટ, પ્લાસી,
વોડિંગ્સ અને મિલિયનવાલા. આ લઘુઓનું પરિણામ બે વિપરીત
આવ્યું હોત તો તેની અસર દેશના ઇતિહાસ ઉપર થાત.

રોહિલા—આ અધ્યાન જાતનાં સોડો રોહિલખંડમાં રહેના
હતા. તેઓ ધાતકી, જંગલી અને હિંદુઓ ઉપર જીલમ કરતા તથા

અયોધ્યાના નવાખને બહુ પંજવતા હતા, માટે નવાખે દેશિનિ:શની મદદ માગી. દેશિનિ:સે મદદ બદલ ૪૦ લાખ રૂપીઆ લઈ રાહિલને હગવી નસાડયા અને માણ રાજકર્તાના છોકરાને તે મુલકનો નવાખ બનાવ્યો. તેના વંશજને આજે રામપોરના નવાખ કહેવાય છે.

હલદીઘાટની લડાઈ. ૧૫૭૬—આખેરના રાજા અને અકબરના સરદાર માનસિંહનો પ્રતાપસિંહે તિરકાર કર્યો અને હથું કે તુકને કન્યા આપનાર સાથે હું જમતો નથી. આ અપમાનથી કે.ધે બરાઈ અકબરે સલીમ તથા માનસિંહને લશ્કર આપી મેવાડપર મોકલ્યા. અને સૈન્ય વચ્ચે હલદીઘાટના મેદાનમાં બારે જંગ મચ્યો. પ્રતાપ પાસે ૨ હજાર રજપૂતો અને બીલ હતા. આ બંધો પાસે હથિઆરમાં તીરકામઠાં ને ગળાવવાના મોટા પથર હતા. લડાઈમાં પ્રતાપે માનસિંહને બહુ ખાલ્યો પણ તે ન મળવાથી પોતાના ઘોડા ચેતકને લઈ સલીમના હાથી પાસે જઈ પહોંચ્યો. આ વખતે સલીમ હોદાની વજની પેટીમાં પેસી ગયો ન હોત તો અકબરનો વારસ નાશ પામ્યો હોત, માવત મરાયો અને હાથી સલીમને હાઈને નાઠો. પ્રતાપે ધણું પરાક્રમ જણાવ્યું તો પણ રજપૂત સેના હારી અને પ્રતાપ ચેતક ઉપર બેસી કુંગરામાં જતો રહ્યો. ચેતકનો તંગ છોડતાં તે જમીન ઉપર પડી મરી ગયો. તેની યાદગીરી માટે પ્રતાપે ચેતકનો મણતરો બધાવ્યો હતો.

આધુન અકબરી—અહલકૃત્તે 'અકબરનામાં' તામે પુસ્તક લખ્યું છે તેનો એક ભાગ આધુન અકબરી (અકબરના કાયદા) છે. તેમાં અકબરનો દરબાર, રાજ્યકારભાર, અને પાદશાહતનો પૂજ્ય દેવાલ આપ્યો છે.

દીવાની—ઐટલે સવળા કર (વસુલાત) ઉધરાવવાનો હક. આ અંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆની દીવાનીનો હક ૧૭૬૫ માં અલાહ-આદના ફોલક્સરની રૂએ શાહઆલમ પાસેથી કબાઈવે કંપનીને અપાવ્યો હતો. તેમાંનો ઓઢીઆ પ્રાંત મરાઠાને કબજે હોવાથી લાંબી સુદત સુધી તે લઈ શક્યા નહિ.

જમીનદારો—કૌર્નવાલિસની ચાલ જુઓ.

હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની ઇમારત ચણુનાર—લૉર્ડ કલાઈવ, માર્કવિસ વેલેસ્લી, લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ અને છેલ્લા દલહાઉસી હતો.

હિંદનો નવો નકશો રચ્યો—માર્કવિસ વેલેસ્લી, લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ અને દલહાઉસીએ હિંદનો નવો નકશો રચ્યો. તેમણે હિંદમાં અંગ્રેજ તાબે જે મુલક હતો તેમાં નવો મુલક (ખાલસા રાજ્યો) મેળવી વધારો કર્યો, ઐટલે હિંદના નકશામાં અંગ્રેજ તાબાના મુલકમાં વધારો થવાથી દેશનો નકશો અદલાદ જઈ નવો નકશો થયો.

કલાઈવ પછીનું બ્રિટિશ હિંદ—મદ્રાસ, ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડ, સુમ્ત્ર, કલકત્તા, ૨૪ પરગણાનો મુલક (કલાઈવની જગીર), ઉત્તર સગકર, ખરદાન, ચિતાગાંગ, મેદનીપુર, અંગાળા, બહાર અને ઓઢીઆ અંગ્રેજોએ મેળવ્યાં.

કૌર્નવાલિસના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ. ૧૭૬૨—કલાઈવ પછીના બ્રિટિશ હિંદ કરતાં સેત્રમ, મદુરા ને મલબાર વધ્યાં.

માર્કવિસ વેલેસ્લીના સમયનું બ્રિટિશ હિંદ. ૧૭૬૮—કૌર્નવાલિસના સમયના બ્રિટિશ હિંદ કરતાં વધારામાં—કાનડા, કાપ્પાપુર, બલારી, કડપા, તાંજેર ને કર્ણાટક મળી મદ્રાસ ઇલેક્ટ્રેટ

જૂર્ણ સીમાએ પહોંચ્યો અને ગંગા ને જમનાનો દુઆખ મેળવી વાયવ્ય પ્રાંતોની શરૂઆત કરી તથા વસાઈની સત્રાહથી થોડો મુઝક મેળવી મુંબઈ ઇલાકાની શરૂઆત કરી.

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના સમયનું બ્રિટિશ હિંદ. ૧૮૨૩—માર્ક-વિસ વેલ્સલીના સમયના બ્રિટિશ હિંદ કરતાં વધારામાં—કમાઉન (સીમલા, મસૂરી ને નૈનિતાલ) તથા ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે મળવાથી મુંબઈ ઇલાકા જૂર્ણ સીમાએ પહોંચ્યો.

લૉર્ડ દલહાઉસીના સમયનું બ્રિટિશ હિંદ. ૧૮૫૬—લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના સમયના બ્રિટિશ હિંદ કરતાં વધારામાં—આમ્હરસ્ટ આસામ, આરાકાન ને તિનાસરીમ પ્રાંતો અને બેન્ટિકે કુર્ગ ને વાયવ્ય પ્રાંતો બનાવ્યા તથા એલનબરોએ સિંધ અને હાડિન્જ પંજાબનો સતલજ ને રાવી વચ્ચેનો પ્રદેશ મેળવ્યો. આ ઉપરાંત દલહાઉસે સતારા, પંજાબ, પેશ્વ, નાગપુર, ઝાંસી, વરાડ અને અગોધ્યાનો વધારો કર્યો.

હકીમના સમયનું બ્રિટિશ હિંદ—દલહાઉસીના સમયના બ્રિટિશ હિંદ કરતાં વધારામાં ઉપલા પ્રદેશનો વધારો થવાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ કબજાએ પહોંચ્યું. એટલે હેવટનો નકશો એ પ્રમાણે બન્યો.

વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષાના સવાલો.

રૂપથી કરજ સારથે.

૧૯૦૧

૬ મીરકાજમ, વિક્રમ, શંકરાચાર્ય અને નાના ફનડવીસ વિષે શું જાણો છો ? ૪૪-૧૫૨, ૪૩, ૪૭.

૨ હિંદની સંચારી હાલત વિષે મેધાસ્થીનીસિ શું અભિપ્રાય આપ્યો છે ?

૫૪-૩૪.

૩ યાદવો, ભરતપુર અને શ્રીરંગપટ્ટણનાં તહનામાંના કોલકરાર લખો.

૫-૨૧૬, ૨૧૧ તથા ભરતપુર-૧૮૦૫. અંગ્રેજ અને ભરતપુરના

રાજ્ય વચ્ચે—(૧) ભરતપુરના રાજ્યએ ૨૦ લાખ રૂપીઆ અંગ્રે-

જને આપવા (૨) હોદ્દકર સાથે સંખર્ષ રાખવો નહિ. (૩) ભરત-

પુરનો રાજ્ય અંગ્રેજનો મિત્ર થઈ રહે તો તેને દીગ પાછું સોંપવું.

૪ મોગલ અને મરાઠી રાજ્યની પડતીનાં કારણ લખો. ૫-૨૪૦, ૨૩૨.

૫ પહેલો મરાઠી વિગ્રહ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો અને તે વિગ્રહમાં બને-

લા મુખ્ય બનાવોનું વર્ણન કરો, તથા જે સલાહ થઈ તે લખો.

અને એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો તેની શરતો લખો. ૫૪-૧૩૬.

૬ લૉર્ડ દલહાઉસીના રાજ્યકારભારમાં કયા દેશો ખાલસા કરી જોડી

દેવામાં આવ્યા અને કયા સામાજિક સુધારા થયા ? ૫-૧૮૪-૧૮૫.

૭ નીચેનાં યુદ્ધો કોની વચ્ચે કઈ સાલમાં અને શા પરિણામથી થયાં

તે લખો. પોટોનાવા, મીયાની, વાડિવોસ, ચાનેશ્વર, અસાઈ, સાહ-

પુર, કંદહાર. ૫-૨૦૨ થી ૨૦૬.

૧૯૦૨

૧ બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો શી યોગે થયો તથા પાછળથી તે ધર્મની પડતી થવાનાં કારણ ? ૪-૨૬, ૩૦.

૨ અઠમરની રાજ્યનીતિ વિષે, કચ્છતાના કારાગ્રહ વિષે, તથા મરાઠી રાજ્યનો અંત શી રીતે આવ્યો તે વિષે જે બહુતા હો તે લખો.

૫-૧૦૫, ૧૪૮, ૧૩૧,

- ૩ લૉર્ડ હાલ્ડેસીની કારકીર્દીનું ટુંક વર્ણન કરો. પૃ-૧૮૩.
 ૪ પહેલો શીખ વિગ્રહ, ત્રીજો મરાઠી વિગ્રહ તથા ચોથા ઝેસુર વિગ્રહનાં શાં કારણ હતાં તે લખો. પૃ-૨૧૪, ૨૧૦, ૨૦૬.
 ૫ નીચે લખેલાં તહનામાં કઈ સાલમાં અને કોની કોની વચ્ચે થયાં તથા તેની મુખ્ય શરતો શી હતી? વચ્ચાઇ, દેવગામ અને પાન્દેજી. પૃ-૨૧૬, ૨૧૮.

૬ જ નીચે લખેલી સાલમાં બનાવ બન્યા તે લખી જણાવો.

૧૦૨૪, ૧૫૧૦, ૧૬૭૪, ૧૭૬૩, ૧૮૪૩.

જ-૧૦૨૪ માં સોમનાથની લડાઇ, ૧૫૧૦ માં પોર્ટુગીઝ લોકોએ ગોવા જીતી રાજધાની કરી, ૧૬૭૪ માં શિવાજીનો ફરી રાજ્યાભિષેક, ૧૭૬૩ માં પટણાની કતલ અને ૧૮૪૩ માં હૈદરાબાદ, મિયાની, મહારાજપુર ને પનિઆરની લડાઇઓ.

૭ નીચે લખેલા બનાવો કઈ સાલમાં બન્યા ?

(૧) આર્નીની લડાઇ, (૨) ઉદ્દીરની લડાઇ, (૩) વેસ્ટાર્ન બંડ, (૪) રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ, (૫) ટીપુ સુલતાનનું મોત.

જ-૧૭૮૨, ઉદ્દીર ૧૭૬૦ માં સદાશીવરાવે નિઝામને હરાવ્યો, ૧૮૦૬, ૧૭૭૩, ૧૭૬૬.

૧૯૦૩

૧ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરનારનાં નામ અનુક્રમે લખો. તેઓ કયે કયે દેશથી અને કયે કયે માર્ગે થઈ હિંદમાં કયાં સુધી અને કયારે કયારે આવ્યા અને શું કરી ગયા ? પૃ-૨૩૨.

૨ માર્કવિસ ઓફ હેરિટગ્જની કારકીર્દીનું વર્ણન કરો. પૃ-૧૬૦.

૩ મોગલાઈ તથા મરાઠી રાજ્યો પડી લાગવાનાં શાં કારણો છે ?
પૃ—૨૩૦, ૨૩૨.

૪ બ્રાહ્મણોના જન્મભારના ચાર આશ્રમોનું અથવા ગૌતમ બુદ્ધની જીવંતીનું વર્ણન કરો. પૃ—૨૪, ૨૫.

૫ નીચે જણાવેલાં તહનામાં ક્યારે અને કોની કોની વચ્ચે થયાં તથા તેમાં શી શી સરતો હતી ? સાલખાઈ, ગંદામક, લાહોર, સીરહિંદ અને મંદેસર પૃ—૨૧૫ થી ૨૧૮.

૬ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆના ઢંઢેરાનું વર્ણન કરો. પૃ—૧૮૬.

૭ ૧ લી જન્યુઆરી સને ૧૯૦૩ ના રોજ દિલ્હીમાં કયો મહાન બનાવ બન્યો તેનું ટુંક વર્ણન કરો. પૃ—૧૮૬.

૧૯૦૪

૧ મુસલમાની રાજ્ય થતા પહેલાં હિંદ પર પરદેશી હુમલા કયા કયા થયા તેનું ટુંકું વર્ણન કરો. પૃ—૨૩૨.

૨ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ, સરદેશ મુખી, મહારાણીનો ઢંઢેરા અને અકબરની વસુલાત પદ્ધતિ બનામત જે જાણુતા હો તે લખો. પૃ—૧૬૦, ૨૪૭, ૧૮૬, ૧૦૪.

૩ સાથી મોટો પેશ્વા કોને ગણો છે ? તેના સમયનો ટુંક ઇતિહાસ લખો. પહેલો બાજીરાવ પૃ—૧૩૨.

૪ લાસવારી, ગુજરાત, પ્લાસી, સીક્રી અને બકસરની લડાઈ કોની કોની વચ્ચે અને કઈ સાલમાં થઈ તથા તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? પૃ—૨૦૨ થી ૨૦૬.

૫ હિંદુસ્તાનમાં ક્રૈય લોકોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાને શા પ્રયત્નો કર્યા અને તેઓ કેમ ન ફાળ્યા તે લખો. ક્રૈય વિષયો તથા પૃ—૧૫૨.

- ૬ ચૈતન્ય, અદમદશાહ અગદહી, સ્વજીતસિંહ, અને નાનાફનડરીસ
વીષે શું જાણો છો ? પૃ—૪૯, ૧૫૬, ૧૮૧, ૨૪૧.
- ૭ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય પદ્ધતિની સારી અસરો શી થઈ છે તે
લખો. પૃ—૨૨૯

૧૯૦૫

- ૧ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ટુંક વર્ણન આપો. તથા કયા
કયા પરદેશી વિજયા પુરષો આ દેશપર જીદે જીદે વખતે ચઢી
આવ્યા તે લખો. પૃ—૧૮ થી ૨૫ તથા ૨૩૨.
- ૨ નીચે લખેલાં નામો વિષે તમે શું જાણો છો ?
આઈનઅકબરી, જજીઆ, ચોથ, જમીનદારો, રૈયતવાની, સરદેશ
મુખી, રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ, પીઠારા. પૃ—૨૪૯, ૨૪૮, ૨૪૭,
૨૫૦, ૧૬૦, ૧૭૨.
- ૩ લૉર્ડ દલહાઉસી તથા વિલિયમ બેન્ટિન્ક એમણે શા શા સંસારિક
સેમજ રાજકીય સુધારા કર્યા તે લખો. પૃ—૧૮૫, ૧૭૫.
- ૪ ચંદ્રગુપ્ત, વિક્રમ, કુમારિલભટ્ટ, લૉર્ડ ગોડ અને ચાંદબીબીનાં ટુંક
વૃત્તાંત લખો. પૃ—૩૭, ૪૩, ૪૭, ૨૪૫, ૨૪૩.
- ૫ ઇલાકાની રાજ્યપદ્ધતિનું તંત્ર કયા ધોરણ પર ચાલે છે તેની
ટુંક હકીકત લખો. પૃ—૨૩૭.
- ૬ હિંદ સાથે વેપાર કરવાને ઈંગ્લાંડમાં પ્રથમ કંપની કયારે સ્થપાઈ,
કંપનીના મુખ્ય અધિકારીઓ કયા નામથી ઓળખાતા હતા, અને
કંપની પાસેથી સત્તા પાર્લામેન્ટ પાસે કયારે અને શા કારણથી
ગઈ ? જ-૧૬૦૦ માં સ્થપાઈ. પૃ—૧૩૪, ૧૫૪ તથા સત્તા
૧૮૫૮ માં ગઈ. જુઓ પૃ—૧૮૮.

૧૯૦૬

- ૧ આર્ય લોકો તથા તેમના ધર્મ વિષે જે જાણના હો તે લખા.
૫-૮, ૯.
- ૨ અકબર તથા ઔરંગઝેબ, શિવાજી તથા હૈદર એએની ચાલચ-
લગન સરખાવો. ૫-૨૨૪, ૨૨૫.
- ૩ "લોર્ડ વેલેસ્લીએ હિંદુસ્તાનનો નકશો રચ્યો" આ વાક્યનું સ્પષ્ટી
કરણુ દાખલા સહિત કરો. ૫-૧૬૯.
- ૪ હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી પ્રજાએ વેપાર અર્થે આવી તેનું દુકામાં
વર્ણન કરો. તેમાંથી કઈ પ્રજાએ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને હરિ-
શાષ કરી, અને તેમાંની કઈ પ્રજા નિષ્ક્રમ થઈ તે કારણુ સહિત
લખો. જ-૧૪૧, ૧૪૨ તથા રાજ્ય સ્થાપવાને અંગ્રેજ અને
ફ્રેંચોએ હરિશાષ કરી. તેમાં ફ્રેંચ પ્રજા નિષ્ક્રમ થઈ તેનું કારણુ
૫-૧૫૧.
- ૫ મોમલ રાજ્ય તથા મરાઠી રાજ્યનાં પડતીનાં કારણુ લખો. ૫-
૨૩૦-૨૩૨.
- ૬ ગુજરાતમાં અણહિલપુર પાટણની ગાદીનો નાશ થયા પછી તે
અંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું તે વખતનાના વખતમાં તેના ઇતિહા-
સની દુક નોંધ આપો.
જ-ગુજરાતમાં મૂળ રજપૂત રાજ્ય હતું. તે કચ્છથી પાસેથી
અલાહાદીન ખીલજીએ જીતી લીધું. ત્યાર બાદ દિલ્લીથી સુબા
નીમાતા. તે પાટણમાં રહીને રાજ્ય વહીવટ ચલાવતા પણ દિલ્લીના
રાજાઓ નખળા પડ્યા ત્યારે આ સુબાએએ સ્વતંત્ર સલ્તનત
સ્થાપી અને અહમદશાહે અમદાવાદ વજાવી રાજધાની કરાવી.

ફેટલાક વર્ષ આમ ચાલ્યા પછી અકબરે ૧૫૭૩ માં મુજદદારી ત્રીજા પાસેથી ગુજરાત જીતી લઈ દિલ્હીના રાજ્યમાં જોડી દીધું અને ફરીથી દિલ્હીથી સુબાઓ આવી રાજ્ય પહોંચટ કરવા લાગ્યા, પણ દિલ્હીના રાજ્યો નબળા પડ્યા અને મરાઠી સત્તા જોર પાડવા લાગી ત્યારે માયકવાડે ગુજરાત તાબે કર્યું. આખરે અંગ્રેજો ૧૮૧૮ માં પેશ્વા પાસેથી જીતી લઈ કબજે કર્યું.

- ૭ નીચેના પુરવો તથા બનાવો વિષે ટુંક નોંધ લખો.
મરાઠી ચોથો વિપ્રલંઘ, દુષ્ટ, અહમ્યાબાદ, મહાદેવ શિવમંજી, ખીજો બહાદુર વિપ્રલંઘ. ૫-૨૧૦, ૨૪૪, ૨૪૦, ૨૧૨.

૧૬૦૭

- ૧ બુદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર કાશ્ય હતો તથા તેની ચળી અને પાંચ વિષે જે બજાવતા હો તે લખો. જ-ગોતમ બુદ્ધ તથા ૫-૩૦.
૨ વિક્રમાદિત્ય, જયચંદ રાઠોડ, આર્યર વેણેસ્વી અને સર ચંદ્રશેખર નેપીઅર એમનાં ટુંકાં જીવન ચરિત્રો આપો. ૫-૪૩, ૬૦, ૨૩૫, ૨૪૭.
૩ અકબરના વખતની જમાખંધીની રીત વિષે જે બજાવતા હો તે લખો, અને તેને હાલની જમાખંધી રીત સાથે સરખાવો. ૫-૧૦૪.
૪ લૉડ કલાઈના સુધારા વિષે જે બજાવતા હો તે લખો. લૉડ વિનિયમ બિન્ટકે લોકાપોગી કથા સુધારા કર્યા. ૫-૧૫૬, ૧૦૨.
૫ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિની સારી અસરો શી થઈ છે તે લખો. ૫-૨૨૬.

૧૯૭૮

- ૧ લૉર્ડ વેલેસ્લીએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ૬૬ કર્યું તે ૩૪ રાજ્યનીલિયે, તે વિસ્તારથી જણાવો. પૃ-૧૬૬.
- ૨ અશોક, મહાન સિકંદર અને પદ્મનાં દુકાં જીવન ચરિત્ર લખો. પૃ-૩૭, ૩૨, ૨૫.
- ૩ અકબરે કેવી રીતે અને કયા હેતુથી રજપૂતોને મિત્ર અને મદદગાર બનાવ્યા. પૃ-૧૦૧
- ૪ હિંદુસ્તાનનો રૂપરેખા નક્કી કરી, તેમાં પ્રસ્વીજનની ૧૭ મી સદ માં અંગ્રેજ લોકો, ફ્રેંચ લોકો, તથા વસંદા લોકોએ કયે સ્થાને કાઠીઓ રાખી હતી તે બતાવો. પૃ-૧૪૪.
- ૫ લૉર્ડ ક્લૅવેલેન્ડની વખતના બનાવોની દુકાં નોંધ આપો. પૃ-૧૮૩.

૧૯૮૬

- ૧ મોગલોના વખતમાં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન આપો. પૃ-૧૨૧.
- ૨ પશ્ચાત્તુ પડતીનું કારણ તથા તે વંશના ઉદ્ભવ રાજની જાણીનું દુકાં વર્ણન લખો. પૃ-૨૩૨, ૧૩૭.
- ૩ વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સે અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો કેવી રીતે નાખ્યો અને તે કામમાં તેને શી શી અડચણો નહીં તેનો પ્રતિદાસ લખો. જ્યાં જોઈએ આવીને તરતજ દિરાજ સત્તા વધતી બધે કરી અને દેશી જાણીને બહાર અંગ્રેજ કલેક્ટરો રાખી મહેસુલી ને મુલકી ખાતાં હુદાં પાડ્યાં તથા ન્યાયને માટે મોટી અદાલતો સ્થાપી. વળી

હુટકાટ નિર્મૂળ કરી ચાંચીઆનો નાથ કર્યો અને બંગાળી રંગને
અપાધુધીમાંથી ઉઘારી તથા મરાઠા અને હૈદરઅલીને (વિગ્રહો
લખવા) હરબી, કંપની સરકારને તેણે મોટી મુશીબતોમાંથી પાર
ઉતારીને અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખી પાકી જમાવટ કરી.
રાજ્યની અંદરના કારભારમાં મિ. ક્રાન્સલના સામા થવાથી તેને
દણી અપચતો નહી. તેણે તેના ઉપર નંદકુમાર પાસે જુદાં તહે-
મત મૂકાવ્યાં તથા અયોગ્ય કામ કરવા બાબત પાર્લમેન્ટમાં ક્રા-
ન્સલે તેના ઉપર ફરિયાદ કરી પણ ૭ વર્ષ કેસ ચાલ્યા પછી
તે નિર્દોષ થયે.

૪ નાદિરશાહ, શિકંદર, અશોક અને નાના ફતહીસનાં જીવન ચરિત્ર
દુકામાં લખેા. પૃ-૧૨૨, ૪૨, ૪૭, ૨૪૧.

૫ સૌથી સારો સર્વનર જનરલ કોને ગણેા છે અને તેણે જે જે કશું
તેમાંનાં કર્યાં કર્યાં કામેા ઉપરથી તમે તેવો અભિપ્રાય આપો છે.
જ-લલુહીસી. પૃ-૧૮૫ જુઓ.

૧૬૨૦

૧ મોહાં ધર્મની ઉત્પત્તિનાં કાન્ધુ તથા તેના શિક્ષાતની હકીકત
લખેા. અલ્પકુ ધર્મ ઉપર તેની શી અસર થઈ તે પણ જણાવેા.
પૃ-૨૫, ૨૭, ૩૧.

૨ સિવાજી, નરજીહાન, નાનક અને રણજીતશિંદનાં દુકાં જીવનચરિત્ર
લખેા. પૃ-૧૨૪, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૮૧.

૩ મોગુલાઈની પડતીનાં કાન્ધુ સંસ્કૃતિતર લખેા. પૃ-૨૩૦.

(૧૬૦)

- ૪ માર્કવિસ વેલેસ્લીના વખતનું બ્રિટિશ હિંદ લૉર્ડ કૉનવાલિસના વખત કરતાં કેટલું વધુ તેની હકીકત નકશા સહિત લખા. ૫-૨૫૦
- ૫ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિના વખતમાં જે સુધારા થયા હોય તેનું દુંક વર્ણન લખા. ૫-૧૭૫

૧૬૧૨

- ૧ ગૌતમ, શીરશાહ, હૈદર, અશોક અને શંકરાચાર્યનાં જીવનચરિત્ર આપા. ૫-૨૫, ૬૬, ૧૧૮, ૩૭, ૪૭.
- ૨ પિંદારા, હમ અને શિખ વિષે જાણુતા હો તે લખા. ૫-૧૭૨, ૧૧૬, ૧૮૧.
- ૩ મહમદગીઝની અને મહમદઘોરી, અકબર ને ઓરંગઝેબનો સુકા-ખલો કરો. ૫-૨૨૨, ૨૨૩.
- ૪ ઇસ્ટઇન્ડિઆ કંપનીના રાજ્યવહિવટમાં ઇંગ્લિશ રાજ્ય તરફથી જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય તેનું સવિસ્તર વર્ણન લખા. ૫-૧૮૮.
- ૫ લૉર્ડ રીપન તથા લૉર્ડ બ્રહ્મહત્રીસીના વખતના બનાવોની દુંક નોંધ કરો. ૫-૧૬૩, ૧૮૩.

પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

૧૬૦૫

- ૧ બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા મુખ્ય ઉપદેશ વિષે શું જાણુ હો ? એ ધર્મ હાલ કયાં કયાં ચાલે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં એનું જ્ઞાન કેવી રીતે નરમ થયું તે લખા. ૫-૨૫, ૨૭, ૩૦.

૨ દક્ષિણમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર તથા મહેશ્વરમાં મુખ્ય-
માનો રાજ્ય સ્થાપનાર પુરોનાં દુકાણમાં જીવનચરિત્રો આપો,
અને તે જોડની સરખામણી કરો. ૪-૧૨૪, ૧૪૮, ૨૨૫.

૩ નીચેનાં સ્થળો જે જે ઐતિહાસિક ખનાવો માટે પ્રસિદ્ધ હોય તે
સર્વે દુકા હકિકત તથા વર્ષ સ્વાર્થ લખો:—

સુરત, આર્કાટ, વેલોર, ભરતપુર, કાનપુર.

જ—સુરતમાં ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ કાઠી ધાલી. સિવાજીએ
૧૬૬૩-૬૪ અને ૧૬૭૦ માં લૂટકું અને છેવટે ૧૮૦૦ માં
વેલોરલીએ ખાલસા કર્યું. તથા આર્કાટનો ઘેરો ૪-૧૪૬, વેલોરનું
ખંડ ૧૭૭, ભરતપુરનો ઘેરો ૧૬૬ તથા ૧૭૪ અને કાનપુર
૧૮૭ જુઓ.

૪ નીચેના પુરો વિષે જાણવા જેવું હોય તે લખો:—

શીરસાહ, મહાદેવ સિધીઆ, સુરાજ-ઉદ-દૌલા, બાહુરાવ પહેલો,
રણજીતસિંહ. ૫-૯૬, ૨૪૦, ૧૪૮, ૧૩૨, ૧૮૧.

૫ ઓરંગઝેબ, વૉર્નહોસ્ટિંગ્સ અને લૉડ્સ દલહાઉસીની રાજ્યનીતિ
વિષે દુકા વિવેચન કરો. જ-૧૧૫, ૧૬૩ તથા દલહાઉસીની
રાજ્યનીતિ કોઈપણ રાજા ખીન વારસ મરણ પામે તો માહીને
હક દત્તકને નહિ આપતાં પ્રજાના કલ્યાણ તરફ વિચાર કરી
ખાલસા કરવાની હતી. આ રાજ્યનીતિથી તેણે પંજાબ, પેશુ,
અવધ્યા, નાગપુર વગેરે ધણા મુઝક મેળવી બ્રિટિશ રાજ્યની ધ-
મારત પૂરી કરી. તેની માટામાં મોટી ઇચ્છા સોડાની નીતિ સુધારી
દેશનું દ્રવ્ય વધારવાની હતી. રાજ્યકારભારનું એક પણ ખાતું એને

હાથે મુકર્ષા વગર રહ્યું નથી. તે વજ્રા દ્વારા કરી મવર્નર બન-
રસોમાં શ્રેષ્ઠ મજાણે પણ તેની ખાલસા રાજ્યનીતિથી લોકોને
અસતોષ પેદા થયો.

૧૯૦૬

૧ મોર્ષવંશ નામ શા ઉપરથી પડ્યું, અને એ વંશના રાજ્યોએ
ઇ. સ. ની ૬૪ સદીમાં રાજ્ય કર્યું ? એ રાજ્યોનાં નામ લખો.
અને તે વખતે હિંદુસ્તાની સ્થિતિ કેવી હતી તે પણ હુંકમાં
લખો. ૫-૪૭, ૩૪.

૨ શાહજુહીન ઘોરીના મરણ પછી દિલ્લીમાં કયા કયા પઠાણ વંશોએ
ઇ. સ. ૧૫૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તે દરેકના સ્થાપનાર કે ચુ
હતા ? ૫-૬૩ તથા સ્થાપનાર—ગુલામવંશ કુતબુદ્દીને, ખીજા
વંશ જલાલુદ્દીનને, ત્રીજા વંશ ગ્યાસુદ્દીને, ચોથા વંશ ખીજર-
ખાને તથા લોદી વંશ ખલિલુલખાને સ્થાપેલા હતા.

૩ શીખ લોકો કયાંના રહેવાશી છે અને તેમને વિષે જે જાણના હો
તે લખો. શીખ લોકો અને મુસલમાન વચ્ચે અબુલનાવ રહેવાનું
કારણ શું ? એ બેની વચ્ચે પહેલી તકરાર કયા રાજાના વખતમાં
થઈ ? ૫-૧૧૬, ૧૮૧.

૪ લોર્ડ આકબાડે કયાંથી કયાં સુધી અમલ ચલાવ્યો ? એના વખતમાં
કઈ મોટી બીના બની, અને તે બીના વિષે તમે શું જાણો
હો ? ૫-૧૭૮. (મોટી બીના અફઘાન પહેલી વિગ્રહ)

૫ એ સુજરાતને બુલવાન બહાદુરશાહ જે વખતમાં સુજરાતમાં

ચળવ કરતો હતો તે વખતે રિલ્લીની માદી પર કયો રાજ્ય હતો ?

બહાદુરશાહના મરણ વિષે શું જાણો ?

જ-તે વખતે હુમાયુ હતો. બહાદુરશાહના મરણ વિષે પૃ-૬૪.

૩ લોકલેયોર્ડ વિષે શું જાણો છો ? એ અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે કંઈ ફેર છે ? અને ફેર છે તો શો છે ?

૪ ક તાજમહેલ કોણે બાંધાવ્યો અને તે ક્યારે ? એ બાંધાવવાનું કારણ શું ? મસજિદ અને રાજ્ય વચ્ચે શો તફાવત છે ? પૃ-૧૧૨

મસજિદ અને રાજ્ય વચ્ચેનો તફાવત—મસજિદ એ બાંધી દરવા માટે મુસલમાનોએ બાંધાવેલું મકાન છે. તેની નીચે કબર હોતી નથી પણ કોઈ પ્રખ્યાત માણસે કબર ઉપર બાંધાવેલા મકાનને મસજિદ કહે છે તેમાં બાંધી થતી નથી.

૧૯૦૭

૧ શંકરાચાર્ય બાદરાયણ વ્યાસ, ચૈતન્ય તથા કબીર વિષે જો જાણુ તો હો તે લખો. પૃ-૪૭, ૨૪, ૪૬, ૪૮.

૨ અકબરના વખતમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામાં આવી હતી અને બોહોની સ્થિતિ કેવી હતી તે સમજાવો. પૃ-૧૦૪, ૧૦૬.

૩ ચૈન હેસ્ટિંગ્સની કારકર્દીમાં ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીના રાજ્ય વહીવટમાં કયા મોટા ફેરફારો થયા ને તેની શી અસર થઈ તે લખો.

જ-પૃ-૧૬૦ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ને ૧૧૩. તથા અસર—જ્યાં સુધી હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર હતો ત્યાં સુધી સલાહસંતિથી કામ કરી શક્યો પણ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ થયા પછી કાઉન્સિલ નીમાઈ. એમાંના

પણ સભાસદો મિ. ક્રાન્સિસની સલાહથી દરેક કામમાં તેની વિરૂદ્ધ પડ્યા વળી ક્રાન્સિસે હેરિટાજ ઉપર ક્રેટલાંક જૂઠ્ઠાં તહોમત મૂક્યાં અને ઇંગ્લાંડ ગયા થઈ પછી કંપનીને પ્રતિબાદ કરી, આખી જો રાજીનામું આપી ઇંગ્લાંડ ગયો અને તહોમતમાં નિર્દોષ ઠર્યો.

શિરશાહ, મીરજાદર, નાના ફનડવીસ, અને સર આયર કુટનાં કુંડ જીરન ચરિત્ર અપો. ૯૬, ૧૫૧, ૨૪૧, ૨૪૪.

કર્ણાટકમાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લાંબા વખત સુધી જે વિયલ ચાલ્યો તેનું કુંડાણમાં વર્ણન કરો, અને ફ્રેંચ સત્તા આખરે શા કારણથી થડી ભાગી તે સમજાવો. ૪-૧૪૫, ૧૫૧.

૧૯૦૮

કરબેનશૌર, માર્કવિસ વેલ્સલી, તથા સરન્યોર્જ બારોની રાજ્ય નીતિ સરખાવો, અને તે દરેકનાં શાં પરિણામ થયાં તે જણાવો.
જન—સરજન શૌરની રાજ્યનીતિ બધે સલાહસાંતિ રાખી ફેરો રાજ્યોમાં હાથ ધાલવાની નહોતી આથી 'મરાઠા અને દીપ્ત નિરંકુશ થયા. વળી નિજામને મરાઠાના સામે સહાય નહિ આપવાથી તેણે ફ્રેંચને રાખવા માંડ્યા તથા દીપ્ત લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, પણ વેલ્સલીની રાજ્યનીતિ આથી તદ્દન ઉલટી હતી. તેનો વિચાર ફેરો રાજ્યોને અંગ્રેજ સૈન્યની સહાય આપી કંપનીના રક્ષણ નીચે મૂક્યાં તથા હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તા સર્વોપરિ કરવી. આમ કરવા તેણે સહાયકારી લશ્કરની યોજના કરી, આથી રૈયતની પાસમાલી થતી અટકી અને જનમાલતું રક્ષણ થયું. સર ન્યોર્જ બારોની રાજ્યનીતિ શૌરને મળતી અને વેલ્સલીથી જુદા પ્રકારની હતી.

- તેની ટીકી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ તથા હોલ્કર રજપૂતાનામાં લુટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.
- ૨ પૃથુરાજ, રણજીતસિંહ તથા નાનાદેવગીસનાં જીવનચરિત્ર લખ્યા. ૫-૬૦, ૧૮૧, ૨૪૧.
- ૩ હૈંચ લોકો હિંદુસ્તાનમાં કાયમ રાજસૂતા શા માટે કરી શકયા નહિ તે સમજાવે. ૫-૧૫૧.
- ૪ ઔરંગઝેબના ગુણ દોષ (લક્ષણ) તથા રાજ્યનીતિ અને તેમના પરિણામનું વર્ણન કરે. ૫-૧૧૭, ૧૧૫ તથા પરિણામ—ઔરંગઝેબનાં લક્ષણથી હિંદુઓનાં મન ઉપાંચ ગયાં તથા તેની જીલમી અને ધર્માંધ રાજ્યનીતિથી ઠેકણે ઠેકણે જોરવાર દુશ્મને હિમા થયા અને શીખ, રજપૂત તથા મગહાએ બંડ કર્યાં તથા અતિના સુખાઓ સ્વતંત્ર થયા અને રાજ્યની પડતી આવી. તેની રાજ્યનીતિમાં મુખ્ય ખામી એ હતી કે દખ્ખણનાં પદાણુ રાજ્યો લેવાને બદલે તેમને મદદમાં લઈ મરાઠા બળ તોડ્યું હતે તેા મોઝલાઈ રાજ્યના દુકડા થઈ જત નહિ.
- ૫ મરેઠા લોકોની સત્તાનો ઉદય શી રીતે થયો, તે શી રીતે વધતી ગઈ; અને તેના અંત શી રીતે આવ્યો તે દુકામાં સમજાવે. ૫-૧૩૦

૧૮૦૯

- ૧ વસાઈના તહનામાની મુખ્ય કલમો લખ્યા. એ તહનામાથી મરેઠી રાજ્યો ઉપર તથા ધાર્ટઈડઆ કંપનીના રાજ્ય ઉપર શી અસર

ચર્ચા ! હિંદના ઇતિહાસમાં એવી કમ કમ લગાઇઓ થઈ છે કે તેમનું પરિણામ જે આખું તેથી વિપરીત આખું હોત તો તેની અસર દેશના ઇતિહાસ ઉપર થાત. ૫-૨૧૬, ૧૩૭, ૨૪૮.

૨. નીચેના હિંદના ઇતિહાસમાં શા માટે પ્રસિદ્ધ છે તે જણાવો. શંકરાચાર્ય, આંડવીખી, અહલ્યાખાઇ, અમીચંદ. ૫-૪૭, ૨૪૩, ૨૪૦, ૨૪૨.

૩. કલાઇવની દ્વિગત્ય પદ્ધતિ, અલાઉદ્દીન ખીલજીએ હિંદુ ધર્મ ઉપર કરેલી અસર, કુષ્મ અને કલાઇવનો મુકાબલો, ડૉર્નવાલિસની રચાયેલી જમાનાંધી, અકબરની વસુલાત પદ્ધતિ એ વિષે જાણુતા હો. તે જણા. ૫-૧૫૫, ૭૫, ૨૨૫, ૧૬૪, ૧૦૪.

૪. ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં હિંદમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો કયા હતા ? જેક રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે કયારે ખંડીયું જાયવા ખાલસા કયું તે લખો. ૭-૫-૧૫૭ તથા એ રાજ્યોમાંથી મરાઠાનું જતારા ૧૮૪૮માં ખાલસા કયું. (૨) પેશવાનું મુજરાત ૧૮૧૮માં કયું કયું. (૩) સિક્કર ૧૭૮૬ માં ટીપુ પાસેથી છત્તી લઈ પ્રથમના વંશજ કૃષ્ણાજને આપ્યું. (૪) જમાના તે બહાર ૧૭૬૫ માં તથા જોડીના ૧૮૦૩ માં મળ્યું. (૫) અયોધ્યા ૧૮૫૬ માં ખાલસા કયું. (૬) દિલ્હી ને આમા ૧૮૦૩ માં છત્તી લઈ શાહઆલિખને પેન્હુન બાંધી આપ્યું. (૭) આ બધામાં ૨૬૬ નિઝામે સહાયકારી સરકાર પ્રથમથી રાખી ૧૮૫૩ માં વસાઈ પ્રાંત આ યો માટે તે નિર્ભરપણે રાજ્ય કરે છે.

૧૯૧૦

૧. અકબરની વમુશત પદ્ધતિ, લોર્ડ કોર્નવાલિસની જમાખાની અને સહાયકારી લશ્કરની યોજના વિષે જે અચૂના હો તે બાબો. ૫—૧૦૪, ૧૧૪, ૧૧૬.

૨. પશ્ચાત્તી સ્વતંત્ર રાજ્ય કેવી રીતે મેળવી શક્યા તેનું સ્પષ્ટિતર વર્ણન કરો. ૫—૧૩૪, ને ૧૨૬.

૩. નીચેના શબ્દોની છાંટીનું ટૂંક વર્ણન કરો.

નાનાકનડવીશ, મહોત્તમપાન, મલીકનર, અહમદાબાદ, રજપૂતશાહિદ અને લોર્ડ લેક. ૫—૨૪૧, ૧૦૬, ૮૬, ૨૪૦, ૧૬૧, ૨૪૫.

૧૯૧૧

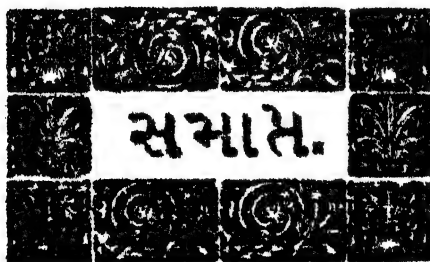
૧. લોર્ડ વેલેસલીએ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્ય હદ કયું તે સ્પષ્ટ રાજ્ય નીતિએ, તે સ્પષ્ટિતરથી જણાવો. ૫—૧૧૬.

૨. મરાઠા લોકોની સત્તા ચડતી થી રીતે ઘટી અને તેઓ અંત થી રીતે આવ્યો તે ટૂંકમાં સમજાવો. ૫—૧૩૦.

૩. મેઘાદ વંશમાં સૌથી પ્રતાપી અને પ્રખ્યાત હિંદુ કરનાર રાજા કોણ ? કનચુ જાણો.

જ. પ્રતાપી અને દિત કરનાર રાજા અકબર થયો. તે માહીએ આપ્યો. ત્યારે તેનું રાજ્યમાત્ર નામનુંજ હતું, દેશમાં ઠેર ઠેર જડ અગ્યાં હતાં અને પહાણો, રજપૂતો તથા મોગલ સરદારોને તેણે વશ કરવાના હતા. આ બધું કામ પાર જાડી તેણે પોતાનું રાજ્ય પગકમી અને કાર્તિવંત બનાવ્યું તથા ચારે તરફ શેલાવી દિંદને ખરેખરો પાદશાહ થયો. વળી તેણે પ્રજાના દિતને માટે કરેલા સુધાગ, જમાબંધી, રાજ્યવહિવટ, યુક્તીતિ (અકબરની વાત જુઓ) તથા રૈયતના સુખને માટે રાખેલી કળણ ઉત્તમ હતી. એમ તેની રાજ્યનીતિથી દેશમાં આબાદી અને વ્યવસ્થા થઈ રાજ્યનું કામ ચાલે પડ્યું, માટે તે અનુપમ થઈ ગયો.

૪. ઇતિહાસ અને ભૂગોળના જ્ઞાનને કાંઈ સંબંધ છે ? આ બંને વિષયો શીખવતી વખતે એક બીજાની સહાયતા કેટલે અંશે મળી શકે છે ? દાખલા આપો. ૫—૪.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૦	૧૦	કલપિવસ્તુ,	કપિલવસ્તુ,
૪૨	૨૧	૪૭૬	૧૦૦
૫૧	૨	૧૨૩૨	૧૧૩૨
૮૯	૩	ધારા 	અંતઃગંગેય
૧૦૭	૧૬	જમી	જમતી
૧૮૫	૨૩	૧૮૭૫	૧૮૫૭
૧૮૮	૨૦	૧૮૧૮	૧૮૫૮
૧૯૦	૧૦	વશેષ	વિશેષ

ધી સરસ્વતિ શુક ડીપો.

અમારે ત્યાંથી મુજરાતી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ઉર્દુ નિશાળમાં ચાલતી તમામ ગ્રંથાલયો, ઇનામી પુસ્તકો, લાઇબ્રેરી અને ધર્મનાં પુસ્તકો, સ્થળી બરપુર નાવલો, દરેક જાતનો પ્રાચીન સામાન, સ્કુલ તેમજ કોલેજ અને બોર્ડિંગના લગતો તમામ સ્ટેશનરી સામાન, ફેન્સી ગ્રાન્ડ, હાલની તેમજ હારે સારા મેકરની હાંમેરીઅન અને બેંચસોર ટોપીઓ, ફેન્સી રમાલ, મોજા, ગંજીરાક, તેલ, અત્તર, દવાઓ, ફરનીયર અને ગ્રાસવેર, બાઇસીકલ અને તેના પરચુરણ સામાન, ફેનોટ્રક મશીન અને તેની રેકાર્ડો, હારમોનીયમ તથા બરવા અને કુંબવાનાં મોજા તથા ગંજીરાકના સંચાઓ, પ્રાયમસ સ્ટવ=સુલાઓ વગેરે સારા બાવથી નીચેને ઠંઠાણેથી મળશે.

જ્યાંજ્યાં ખરીદનાર પાસેથી માત્ર જુજ ઠમીશન લઇને વેચીએ છીએ. તેમજ જહાર દેશાવસ્થી મંગાવી આપીએ છીએ. વધુ જુજ આ મારે નીચેને ઠંઠાણે મળવું યા લખવું.

ધી સરસ્વતી શુક ડીપો.

ટ. સાંબળીપુણી—મુ. નહીઆદં

જાહેર ખબર

અમારી કુશળેથી તમામ જાતની અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી એ.પ.
ડી.જી. અને હરેક જાતનાં ધર્મીઓ મંગલો.

છાયાલાલ ત્રીકમદાસ શુક્લેસર એન્ડ ધર્મીઆળી

નડીઆદ—સાંધવીપળી.

મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧. છુકસેલર અને જડિઆણી. જોડાલાલ ત્રીકનભાઈ.
નડિઆદ—સાંયની પીરગી.
૨. મટેલ જેઠાભાઈ વહેરીભાઈ. નડિઆદ—કાકરખાડ
વહેરઈ માલા આગળ.
૩. ધીબા છુકસેલરોને ત્યાંથી.

